

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα
από την περίοδο της μεταπολίτευσης έως σήμερα.
Η περίπτωση του Συνηγόρου του Πολίτη.**

Σερμάκης Γιάννης

Επιβλέπων καθηγητής

Αλεξιάκης Εμμανουήλ

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής

Σερντεδάκης Νικόλαος

Χάλαρης Γεώργιος

Ρέθυμνο 2013

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα
από την περίοδο της μεταπολίτευσης έως σήμερα.
Η περίπτωση του Συνηγόρου του Πολίτη.**

Σερμάκης Γιάννης

Επιβλέπων καθηγητής

Αλεξάκης Εμμανουήλ

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής

Σερντεδάκης Νικόλαος

Χάλαρης Γεώργιος

Ρέθυμνο 2013

Πρόλογος - Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον κ. Αλεξάκη Μανώλη, επιβλέποντα της διπλωματικής μου εργασίας, για την αμέριστη συμπαράσταση και επιστημονική προσοχή που έδειξε στο κείμενό μου. Οι αναλυτικές παρατηρήσεις του -τυπικού αλλά και ουσιαστικού χαρακτήρα- με βοήθησαν να ανασυντάξω τη σκέψη μου και να εμπλουτίσω την εργασία που ακολουθεί. Από την άλλη, ο ανοιχτός και προσφιλής του χαρακτήρας μου έδωσε συναισθηματική ασφάλεια και σιγουριά, ώστε να μπορώ να συνεργάζομαι με έναν δάσκαλο και συνοδοιπόρο στη εργασία μου κι όχι, απλά, με έναν επιβλέποντα.

Ευχαριστώ, επίσης, θερμά τα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής κ. Σερντεδάκι Νικόλαο και κ. Χάλαρη Γεώργιο, που, εγκαρδώς, προθυμοποιήθηκαν να βοηθήσουν στην προσπάθεια υλοποίησης αυτού του εγχειρήματος.

Θεωρώ, ακόμη, υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω την Συνήγορο του Πολίτη κα Καλλιόπη Σπανού και τον Αντιπρόεδρο του μη κερδοσκοπικού, μη κομματικού σωματίου «Παρέμβαση» κ. Περικλή Βασιλόπουλο, που, με προθυμία, δέχθηκαν να συμβάλλουν στο έργο μου μέσα από την διαδικασία των συνεντεύξεων. Η συνομιλία μαζί τους με βοήθησε σημαντικά στην προσέγγιση των θεμάτων που ανέλυσα.

Τέλος, ευχαριστώ την κα Μαριλένα Σημίτη, τον κ. Αλέξανδρο Αφουξενίδη και τον κ. Δημήτρη Σωτηρόπουλο που έδειξαν ενδιαφέρον για την προσπάθειά μου, στέλνοντάς μου αρθρογραφικό υλικό ή παραπέμποντάς με σε συγκεκριμένα κείμενα.

Παρόλα αυτά, τυχόν λάθη, παραλείψεις και ανεπάρκειες εννοείται ότι έχουν αποκλειστικό υπεύθυνο εμένα.

Στον γιο μου, Μανώλη

Περίληψη

Η Κοινωνία των Πολιτών (ΚτΠ) είναι ένας πολυσήμαντος όρος, ο οποίος έχει γίνει αντικείμενο ευρύτατων επιστημονικών συζητήσεων τόσο για το περιεχόμενο όσο και για το είδος των χαρακτηριστικών που τον αντιπροσωπεύουν. Οι ρίζες του όρου ανάγονται στον Αριστοτέλη και στην επιχειρηματολογία του για την πολιτική κοινωνία. Η αναγέννηση, όμως, του ενδιαφέροντος για την ΚτΠ αντλεί τη δύναμή της από τις ευρωπαϊκές της ρίζες, που ανιχνεύονται στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οπότε και άρχισε να γίνεται εμφανής η διάκριση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος. Στον 20^ο αιώνα το ενδιαφέρον για την ΚτΠ αναζωπυρώνεται, κυρίως, μετά το 1989 με την κατάρρευση των «μεγάλων αφηγήσεων» του πρώην σοσιαλιστικού μπλοκ.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών συνέπεσε με τις ραγδαίες αλλαγές και ανακατατάξεις σε διάφορους, αλληλένδετους, όμως, κατ' ουσίαν, τομείς όπως είναι η τεχνολογία, η εργασία, η οικονομία, η πολιτική και κοινωνική ζωή ή τα πολιτιστικά πρότυπα. Επιπρόσθετα, καθοριστικό ρόλο στην επανεμφάνιση της ΚτΠ είχε η *σχετική απονομιμοποίηση* κάποιων παραδοσιακών μορφών εξουσίας, η άμβλυση ή μεταμόρφωση (νέες χώρες και σύνορα, υπερεθνικοί οργανισμοί, νέα μεταναστευτικά ρεύματα κ.α.) των παραδοσιακών διαφοροποιήσεων μεταξύ πληθυσμών, τάξεων ή κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και τα νέα, σύνθετης μορφής, παγκόσμια προβλήματα (λ.χ. επιπτώσεις της οικονομικής δραστηριοποίησης στο περιβάλλον, βίαιες συγκρούσεις, πόλεμοι κλπ.).

Στην εργασία που ακολουθεί, προσπάθησα να ανατρέξω ιστορικά στην έννοια *ΚτΠ* και τους κυριότερους ορισμούς που κατά καιρούς της έχουν προσδώσει οι κοινωνικοί και πολιτικοί στοχαστές. Κατόπιν, θέλησα να αναδείξω τον τρόπο εμφάνισης της ΚτΠ στον ελλαδικό χώρο, κυρίως, κατά την περίοδο από το 1974 έως και σήμερα. Μέσα από αυτή τη διαδρομή επιχειρήσα να εξετάσω το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός «ιδεότυπου» για την Κοινωνία των Πολιτών και να καταδείξω τις αδυναμίες και ελλείψεις του πολιτικού μας συστήματος που, κατά κοινή ομολογία, λειτούργησαν ως προσκόμματα στην ανάπτυξή της (κομματοκρατία, νεποτισμός, έλλειψη ανεξάρτητων δομών κλπ.). Ο χαρακτηρισμός της ελληνικής ΚτΠ ως ατροφικής και αδύναμης χρειαζόταν, επίσης, την δική του ξεχωριστή επανεξέταση.

Για την προσέγγιση των παραπάνω στόχων, με βοήθησε αφενός η πλούσια βιβλιογραφική ανασκόπηση και αφετέρου η συνομιλία που είχαμε (συνέντευξη ημιδομημένης μορφής) με τον Περικλή Βασιλόπουλο, δημοσιογράφο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή του μη κομματικού, μη κερδοσκοπικού σωματείου «Παρέμβαση». Η συζήτηση

μαζί του, μας βοήθησε σημαντικά στην προσπάθεια μιας σφαιρικότερης και εκ των έσω προσέγγισης για την ΚτΠ στη χώρα μας.

Στα κεφάλαια που ακολούθησαν, ασχολήθηκα συνοπτικά με τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές εστιάζοντας, όμως, τον ενδιαφέρον μου, αποκλειστικά, στο θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη. Η ανάλυση των χαρακτηριστικών και των λειτουργιών του ΣτΠ είχε ως στόχο να δώσει μια πρώτη απάντηση στο κατά πόσο ο θεσμός αυτός ομοιάζει «ιδεοτυπικά» με την Κοινωνία των Πολιτών, που συγκλίνει και που αποκλίνει. Σε αυτό το πλαίσιο στόχων, εντάσσεται και η συνέντευξη δομημένης μορφής που μου παραχώρησε η σημερινή (2013) Συνήγορος του Πολίτη κα Καλλιόπη Σπανού. Πραγματικά, οι απαντήσεις της φώτισαν σημαντικές πτυχές της προβληματικής μας.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά μας, μπορούμε να πούμε πως η ελληνική ΚτΠ εμφανίζεται πολυσχιδής και πολύχρωμη ως προς τις δράσεις της, αδύναμη και ατροφική, όμως, ως προς την αποτελεσματικότητά της. Ταυτόχρονα, η ίδια η έννοια της ΚτΠ χρειάζεται, μάλλον, να ιδωθεί όχι ως ένα ολιστικό εννοιολογικό σχήμα αλλά ως πεδίο διαμόρφωσης ταυτοτήτων, στο οποίο πολλά μοντέλα κοινωνικής συνοχής βρίσκονται σε διαρκή κατάσταση αντιπαράθεσης, ανταγωνισμού και αλληλεπίδρασης.

Από την άλλη, ο ΣτΠ, ως ανεξάρτητη αρχή, έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την ΚτΠ. Όμως, το στοιχείο της απόστασης από το κράτος (π.χ. χρηματοδότηση, γραφειοκρατικές διαδικασίες κλπ.) και ακόμη περισσότερο το στοιχείο του αυθόρμητου και της αυτοοργάνωσης, απουσιάζουν εντελώς από το θεσμό. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί κάποιος να πει ότι ανήκει στο πεδίο της ΚτΠ. Σίγουρα, όμως, αποτελεί έναν θεσμό που έχει παράλληλες στοχεύσεις με την ΚτΠ και, αναμφισβήτητα, αποτελεί ένα θύλακα αποδυνάμωσης του κομματικού κρατισμού, όπου οι πολίτες μπορούν να απευθύνονται και, αρκετές φορές, να βρίσκουν το δίκιο τους μακριά από τον αυταρχισμό της γραφειοκρατίας, αλλά και τις καταχρηστικές μονοπωλιακές συμπεριφορές ιδιωτικών ή δημόσιων επιχειρήσεων.

Summary

Civil Society is a term which embraces several meanings and has been the subject of extensive scientific debates not only for the content but also for the kind of characteristics it represents. The roots of this term trace back to Aristotle and his argumentation for the political society. However, the revival of the interest for the Civil Society draws its strength on its European roots, which are detected in the late 18th and in the early 19th century, so the distinction between the Civil Society and the State started being apparent. In the 20th century, the interest for the Civil Society was rekindled, mainly, after 1989 with the collapse of the former socialistic bloc's "grand narratives".

In the following years, the development of the Civil Society coincided with the rapid changes and reclassifications in several interrelated, however, essential sectors such as technology, work, economy, politics and social life or cultural patterns. In addition, the relevant delegitimation of some traditional types of power, the mitigation or the metamorphosis (new countries and boundaries, supranational organizations, new migratory flows etc) of traditional differentiations between populations, classes or social layers, but also the new and of complex form global issues (e.g. effects of the financial activation in the environment, violent conflicts, wars etc.) had a crucial role in the reappearance of the Civil Society.

In the following work, I tried to go back historically to the meaning of *Civil Society* and to the main definitions that occasionally have been given to it by social and political thinkers. Then I searched to highlight the way that the Civil Society came to the surface in the Greek area, mainly, the period from 1974 until today. Through this path I attempted to examine the potential existence of an "ideal type" for the Civil Society and to show the weaknesses and deficiencies of our political system which, admittedly, were a stumbling block in its development (particracy, nepotism, lack of independent structures etc). The characterization of the Greek Civil Society as atrophic and weak needed, also, its own separate review.

To approach the above-mentioned goals, I was helped by both the rich literature review and the conversation we had (interview of semi-structured form) with Periklis Vassilopoulos, who is a journalist, Vice President and Director of non-party, non-profit NGO named "Parevasi". Our conversation helped us significantly in the attempt for a more comprehensive and insider approach for the Civil Society in our country.

In the following chapters, I worked briefly with the Independent Administrative Authorities focusing, however, my interest exclusively on the institution of the Ombudsman. The analysis of the characteristics and the functions of Ombudsman aimed at giving a first

answer on whether this institution resembles “in its ideal type” with the Civil Society, where it converges and where it deviates. In this context of goals, the interview of a structured form, that the current Ombudsman Mrs. Kalliopi Spanou gave me, is involved. Indeed, her answers enlightened important aspects of the issue that I am interested in.

To sum up our conclusions, we can say that the Greek Civil Society appears to be multifarious and colorful as to its actions, but weak and atrophic as to its effectiveness. At the same time, the meaning itself of the Civil Society needs, probably, to be viewed not as a holistic conceptual schema but as a field of shaping identities, in which many models of social cohesion are in a permanent state of controversy, competitiveness and interaction.

On the other hand, the Ombudsman, as an independent authority, has a lot in common with the Civil Society. Nevertheless, the element of the distance from the State (e.g. financing, bureaucratic procedures etc) and even more the element of spontaneity and self-organization, are completely absent from the institution. Therefore, nobody can say that it belongs to the field of the Civil Society. But certainly, it is an institution which has parallel goals with the Civil Society and it, indisputably, is a weakening enclave of party statism, where the citizens can contact and, many times, their aspects can be taken seriously away from bureaucracy’s authoritarianism and monopolistic behaviors of private and public enterprises.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος - Ευχαριστίες

Περίληψη

Εισαγωγή σελ. 1

Κεφάλαιο Α'. Η Ανάπτυξη της Κοινωνίας των Πολιτών

1. Οι αλλαγές στη σημασία της έννοιας	3
2. Η παράδοση του φυσικού δικαίου (Hobbes, Lock, Rousseau)	7
3. Μαρξ: η Κοινωνία των Πολιτών ως πλέγμα οικονομικών σχέσεων	12
4. Hegel: το κράτος και όχι η κοινωνία είναι ο κινητήριος μοχλός της παγκόσμιας ιστορίας	13
5. Gramsci: η Κοινωνία των Πολιτών ως πεδίο δράσης ιδεολογικών μηχανισμών	16
6. Πέντε εκδοχές για την Κοινωνία των Πολιτών	18
7. Σύγχρονες προσεγγίσεις της Κοινωνίας των Πολιτών	21
8. Υπάρχει ένας ιδεότυπος για την Κοινωνία των Πολιτών;	27
9. Κοινωνία Πολιτών και κοινωνικό κεφάλαιο	30

Κεφάλαιο Β'. Η Ανάπτυξη της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα

1. Η προδικτατορική περίοδος	36
2. Η μεταδικτατορική περίοδος	39
α) Η Κοινωνία των πολιτών από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης	39
β) Η Κοινωνία των Πολιτών από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης	42
3. Ο πλουραλισμός των κοινωνικών κινημάτων μετά το 1974	44
3.1 Οι περιβαλλοντικές κινήσεις	45
3.2 Το φεμινιστικό κίνημα	48
4. Η ανάπτυξη των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στην Ελλάδα	49
5. Οι εθελοντικοί οργανισμοί στην Ελλάδα	53

Κεφάλαιο Γ'. Η Ατροφική Κοινωνία των Πολιτών

1. Η συζήτηση για την ελληνική Κοινωνία των Πολιτών	58
2. Η κομματοκρατία ως εχθρός της Κοινωνίας των Πολιτών	61
3. Απόψεις που αμφισβητούν την κρατούσα γνώμη για την ελληνική Κοινωνία των Πολιτών	64
4. Συνέντευξη με τον δημοσιογράφο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή της «Παρέμβασης» κ. Περικλή Βασιλόπουλο	67

Κεφάλαιο Δ'. Ο Θεσμός των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών

1. Ιστορικό πλαίσιο	74
2. Τομείς δράσης των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών	75
3. Αποστολή	76

Κεφάλαιο Ε'. Ο Θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη

1. Ιστορικό Πλαίσιο. Ο θεσμός του Ombudsman	77
2. Ο θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη στην Ελλάδα	78
3. Οργάνωση και στελέχωση του Συνηγόρου του Πολίτη	81
4. Το πρόσωπο του Συνηγόρου του Πολίτη	82
5. Χρηματοδότηση του Συνηγόρου του Πολίτη	84
6. Ο τρόπος εκλογής του Συνηγόρου του Πολίτη	85
7. Οι βοηθοί του Συνηγόρου του Πολίτη	86
8. Οι κύκλοι δράσης του Συνηγόρου του Πολίτη	87
9. Υποβολή και διερεύνηση αναφορών	91
10. Η ετήσια έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη	93
11. Ειδικές εκθέσεις	93
12. Οι αναφορές των πολιτών προς τον Συνήγορο του Πολίτη το έτος 2012	94
13. Οι απόψεις της σημερινής Συνηγόρου του Πολίτη, κας Καλλιόπης Σπανού, για τον Θεσμό του ΣτΠ και τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές	100

Κεφάλαιο ΣΤ'. Περί Ανεξαρτησίας

1. Η Ανεξαρτησία των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών	103
2. Συνήγορος του Πολίτη και Κοινωνία των Πολιτών	105
Ζ. Συμπεράσματα	107
Η. Βιβλιογραφία	111
Θ. Παράρτημα 1. Συνέντευξη με την Συνήγορο του Πολίτη, κ. Καλλιόπη Σπανού (09/05/2013)	122
Ι. Παράρτημα 2. Συνέντευξη με τον δημοσιογράφο, κ. Περικλή Βασιλόπουλο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή του μη κομματικού και μη κερδοσκοπικού σωματείου «Παρέμβαση» (24/07/2013)	127
Κ. Παράρτημα 3. Κατάλογος Ελληνικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ)	136

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση της Ελλάδας από το αυταρχικό καθεστώς της επταετίας 1967-1974 στο δημοκρατικό πολίτευμα, επέφερε πληθώρα αλλαγών σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Την περίοδο της μεταπολίτευσης παρατηρείται ένα έντονο ενδιαφέρον των πολιτών για συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα του τόπου. Αυτή η πολιτική κινητικότητα αποτυπώνεται τόσο στην ίδρυση νέων κομματικών σχηματισμών όσο και στην αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών σε εθελοντικές, μη κυβερνητικές, οργανώσεις, σε κινήματα διαμαρτυρίας ή σε άλλου τύπου κοινωνικά κινήματα.¹

Την περίοδο αυτή, τα πολιτικά κόμματα γίνονται οι βασικοί φορείς έκφρασης των ιδεολογικών ανησυχιών της εποχής. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1974-1987 τα πολιτικά κόμματα παρουσιάζουν μια αυξανόμενη επιρροή στην ελληνική κοινωνία, με αποτέλεσμα την ένταξη εκατοντάδων ή και χιλιάδων πολιτών στις κομματικές τους οργανώσεις. Παράλληλα, μια σειρά από εφημερίδες, περιοδικά και βιβλία, που ασχολούνται με την πολιτική πραγματικότητα και τον προβληματισμό γύρω από αυτήν, παρουσιάζουν εντυπωσιακά υψηλές πωλήσεις, ένδειξη του αυξημένου ενδιαφέροντος προς την πολιτική.

Έρευνες, όμως, έχουν δείξει ότι προς τα τέλη της δεκαετίας του '80, οι Έλληνες αρχίζουν να χάνουν το ενδιαφέρον τους και να δείχνουν κυνισμό για την πολιτική και τα πολιτικά κόμματα.² Την ίδια στιγμή, είναι ευρέως αποδεκτό ότι η Κοινωνία των Πολιτών, στην Ελλάδα, είναι αδύναμη και ατροφική.³ Ατροφική ως επί το πλείστον, «επειδή η επίδρασή της στο πολιτικό αποτέλεσμα είναι μικρή».⁴

Στην εργασία που ακολουθεί, αφού πρώτα ανατρέξω ιστορικά στην έννοια *Κοινωνία των Πολιτών* (ΚτΠ) και τους κυριότερους ορισμούς που κατά καιρούς της έχουν προσδώσει οι κοινωνικοί και πολιτικοί στοχαστές, προσπαθώ να αναδείξω τον τρόπο εμφάνισης της ΚτΠ στον ελλαδικό χώρο, κυρίως, από την περίοδο μετά το 1974

---

¹ Sotiropoulos, D. A., *Formal weakness and informal strength: civil society in contemporary Greece*. Hellenic Observatory, London School of Economics & Political Science, London, U.K., Feb., 2004. Το κείμενο μου το έστειλε ο ίδιος ο συγγραφέας. Είναι, όμως, αναρτημένο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://eprints.lse.ac.uk/5683/1/sotiropoulos16.pdf>.

² Καφετζής, Π., «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, 1997, σελ. 168-178.

³ Βλ. ενδεικτικά Μακρυδημήτρης, Α., *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες εκδόσεις, 2003 και Μουζέλης, Ν., *Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002.

⁴ Αυτή την άποψη εξέφρασε σε συνέντευξη που μας παραχώρησε ο δημοσιογράφος Περικλής Βασιλόπουλος, Αντιπρόεδρος και Διευθυντής του μη κερδοσκοπικού, μη κομματικού σωματείου «Παρέμβαση». Βλ. σχετικό απόσπασμα στο Παράρτημα 2, σελ. 126-134.

έως σήμερα. Ακόμη, εξετάζω το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός «ιδεότυπου» για την ΚτΠ και επιχειρώ να καταδείξω αδυναμίες και ελλείψεις του πολιτικού μας συστήματος που, κατά κοινή ομολογία, λειτούργησαν ως προσκόμματα στην ανάπτυξή της. Επιδιώχθηκε το θεωρητικό κομμάτι για την ΚτΠ να πλαισιωθεί από την γνώμη/γνώση ανθρώπων που έχουν άμεση σχέση με την εμφάνιση και συνέχιση του θεσμού της ΚτΠ στην Ελλάδα. Γι 'αυτό τον λόγο, μιλήσαμε με τον δημοσιογράφο Περικλή Βασιλόπουλο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή του μη κομματικού, μη κερδοσκοπικού σωματείου «Παρέμβαση», που πραγματικά μας βοήθησε σημαντικά στην προσπάθεια μιας σφαιρικότερης και εκ των έσω προσέγγισης για την ΚτΠ στη χώρα μας.

Στα κεφάλαια που έπονται, προσπαθώ να παρουσιάσω την εμφάνιση των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών (ΑΔΑ) στην Ελλάδα, εστιάζοντας το ενδιαφέρον μου στο Θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη, όπως αυτός εμφανίστηκε στη χώρα μας από το 1998 και μετά. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η συνέντευξη που μας έδωσε η σημερινή (2013) Συνήγορος του Πολίτη, κα Καλλιόπη Σπανού. Πραγματικά, οι απαντήσεις της φώτισαν αρκετές πτυχές της προβληματικής μας για τον θεσμό. Η ανάλυση των χαρακτηριστικών και των λειτουργιών του ΣτΠ ευελπιστώ ότι θα συμβάλλει στην γενικότερη συζήτηση περί του κατά πόσο ο θεσμός αυτός ανήκει στη σφαίρα της ΚτΠ, που συγκλίνει και που αποκλίνει.

Η διαδρομή αυτή, έχει ως στόχο να βοηθήσει τον, έως τώρα, διάλογο για την ΚτΠ και να δώσει -όσο αυτό είναι εφικτό- το ερέθισμα για επαναξιολόγηση και αναστοχασμό: διαδικασίες, ενδεχομένως, απαραίτητες στην σημερινή εποχή της κρίσης που δεν έχει ως μοναδικό επιθετικό προσδιορισμό το επίθετο «οικονομική», αλλά, μάλλον, εμπεριέχει, στις ρίζες της, βαθύτερα κοινωνικοπολιτικά αδιέξοδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η Ανάπτυξη της Κοινωνίας των Πολιτών

1. Οι αλλαγές στη σημασία της έννοιας

Η *κοινωνία των πολιτών*⁵ είναι ένας πολυσήμαντος όρος, ο οποίος έχει γίνει αντικείμενο ευρύτατων ακαδημαϊκών συζητήσεων τόσο για το περιεχόμενο όσο και για το είδος των εγγενών χαρακτηριστικών του. Την ίδια ώρα, αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς για όσους εξετάζουν σύγχρονες μορφές συλλογικής δράσης.⁶

Η ρίζες του όρου ανιχνεύονται, για πρώτη φορά, στο έργο του Αριστοτέλη, όταν εκείνος επιχειρεί να ορίσει την έννοια του *πολίτη*. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, όποιος θέλει να φέρει τον τίτλο του πολίτη -και να λογίζεται οργανικό μέλος μιας κοινωνίας- οφείλει να μην ενδιαφέρεται αποκλειστικά για το ατομικό του συμφέρον, αλλά να επεκτείνει τις ενασχολήσεις του στον κύκλο της κοινωνικής ολότητας.⁷

Όταν ο Αριστοτέλης, στην αρχή των «Πολιτικών» του, χρησιμοποιεί τη φράση «πολιτική κοινωνία» επιδιώκει να δηλώσει την πόλη-κράτος, δηλαδή την οργανωμένη πολιτειακά κοινωνία η οποία έχει αυτονομία, ελευθερία, αυτάρκεια, θεσμούς και πολίτευμα. Κατά το αριστοτελικό μοντέλο, το κράτος είναι ο φυσικός διάδοχος της κοινωνίας, η οποία έχει ως βάση την οικογένεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πολιτική κοινωνία του Αριστοτέλη δεν διαχωρίστηκε ποτέ από τις υπάρχουσες οικονομικές σχέσεις, παρ' όλο που η οικονομική δραστηριότητα ήταν χαρακτηριστικό της οικογένειας.

Ο Αριστοτελικός όρος *πολιτική κοινωνία* έχει διαστρεβλωθεί, ελαφρώς, στη μετάφραση από τα Ελληνικά στα Λατινικά και από εκεί στα Αγγλικά. Για παράδειγμα, το ουσιαστικό «κοινωνία» έχει μεταφραστεί από τον Liddell ως «επικοινωνία, ένωση, συνεργασία» ενώ, κατά τον Riedel ο όρος *κοινωνία* «δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά

---

⁵ Σχετικά με τον όρο *κοινωνία των πολιτών* βλέπε Hall, John (επιμ.), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Cambridge: Polity Press, 1995, pp. 1-27 και Seligman, Adam, *The Idea of Civil Society*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992, pp. 1-58.

⁶ Ο όρος *κοινωνία των πολιτών* καταγράφεται για πρώτη φορά στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ο Σκωτσέζικος Διαφωτισμός και οι εννοιολογικές διευκρινίσεις των Hegel, Marx και Gramsci αποτελούν την θεωρητική βάση για τις σύγχρονες επιστημονικές αναλύσεις του όρου.

⁷ Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Βιβλίο Γ, σελ. 239. χ.χ. Επίσης, για τα χαρακτηριστικά και τις αρετές του πολίτη κατά Αριστοτέλη, βλ. Μαγγίνας, Χ., Σπυρίδων (πρόλογος, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια), *Άπαντα Αριστοτέλους Πολιτικά*, Αθήνα: εκδόσεις «Ωφέλιμου Βιβλίου», 1979, σελ. 179-193.

σύνδεση, ένωση».⁸ Στα λατινικά, η κοινή απόδοση της κοινωνίας ήταν *societas* ή *communitas* και γι' αυτό η λέξη ξεκίνησε να παίρνει μια διαφορετική σημασία, πλησιάζοντας περισσότερο την έννοια της κοινωνίας (*society*) ή της κοινότητας (*community*).

Το επίθετο «πολιτικός/ή» είναι ένα παράγωγο της λέξης «πόλις». Η *πόλις* σήμαινε, σε γενικές γραμμές, την ελληνική αστική δημοκρατία και, με μεγαλύτερη ακρίβεια, την πόλη ως πολιτική κοινότητα. Αρχικά, η «πόλις» αναφερόταν μόνο στο κέντρο της ελληνικής πόλης, ενώ το «Άστυ» στην κατοικημένη περιοχή γύρω από αυτό. Αργότερα, με τη λέξη «πόλις» εννοούντο οι κάτοικοι της πόλης και των κοντινών περιχώρων ως ενιαίας, πλέον, οργανωμένης πολιτικής μονάδας. Το επίθετο «πολιτικός/ή» σήμαινε τη θεωρία (ή καλύτερα την τέχνη) της κοινής ζωής σε μια πόλη και τον τρόπο καλύτερευσης αυτής. Στα λατινικά, πάλι, το επίθετο «πολιτικός/ή» έγινε *civilis* που αναφερόταν, κυρίως, στο μέλος μιας πόλης -εξού και η λέξη *πολίτης*.

Είδαμε, λοιπόν, πως η *πολιτική κοινωνία* του Αριστοτέλη μεταφράστηκε στα λατινικά *Societas Civilis* και έπειτα στα Αγγλικά ως *Civil Society*. Αν, όμως, επιχειρήσουμε μια πιο κυριολεκτική μετάφραση, θα δούμε πως η λέξη συνάδει περισσότερο με την έννοια της *πολιτικής κοινότητας* ή της *πολιτικής ένωσης*: ο Benjamin Lowett, στην μετάφραση των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη, χρησιμοποίησε την πρώτη ερμηνεία ενώ ο Ernest Barker τη δεύτερη. Η ερμηνεία του Barker συνέλαβε καλύτερα την θέση του Αριστοτέλη: ότι η πολιτική ήταν σκόπιμη και στοχοθετημένη ενέργεια αυτοοργάνωσης για την επίτευξη κοινών σκοπών. Υπό αυτή την έννοια, η πολιτική κοινωνία του Αριστοτέλη μεταφράζεται καλύτερα ως πολιτική ένωση (*political association*).⁹

Παραπάνω εκθέσαμε, εν συντομία, την Αριστοτελική θεώρηση της πολιτικής κοινωνίας. Γενικότερα, όμως, στην αρχαιότητα υπήρχε έντονη ζύμωση γύρω από τα θέματα της πολιτικής και ιδιαίτερα της συμμετοχής των πολιτών στη δημόσια ζωή. Είναι γνωστό, εξάλλου, πως στην αρχαία Αθήνα οι κατ' αποκλειστικότητα μεριμνούντες για την προαγωγή του ατομικού τους συμφέροντος ονομάζονταν «ιδιώτες». Όρος που προσέλαβε, σταδιακά, ονειδιστική σημασία ξεπέφτοντας, τελικά, στην έννοια του απαίδευτου και ανόητου, σημασίες που με την ίδια λέξη (*idiot*) βρίσκουμε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Ένδειξη της περιφρόνησης που αι-

---

⁸ Riedel, M., *Between Tradition and Revolution*, (μτφ. Walter Wright), Cambridge: Cambridge U. Press, 1984, p. 131, η μτφ είναι δική μου.

⁹ DeWiel., B., "A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx", *Past Imperfect*. Vol. 6, 1997, pp. 3-42.

σθάνονταν οι Έλληνες για τους μη ασχολούμενους με τα κοινά, φαίνεται, ξεκάθαρα, και στην περίφημη φράση του Περικλή, από τον επιτάφιο του Θουκυδίδη: «Τόν μηδέν τούτων μετέχοντα ουκ απράγμονα αλλ' αχρείον νομίζομεν» (Δεν θεωρούμε φιλήσυχο αλλ' άχρηστο αυτόν που δεν ασχολείται με τα κοινά).¹⁰

Είναι, λοιπόν, κατά τους αρχαίους ημών προγόνους, άχρηστος και επικίνδυνος για το κοινωνικό σύνολο όποιος αδιαφορεί για την προαγωγή του κοινωνικού συμφέροντος και στερεί από αυτό τη δημιουργική του παρουσία. Καθότι μια οργανωμένη κοινωνία, για να λειτουργεί δίκαια και αποτελεσματικά, είναι αναγκαίο να στηρίζεται σε ένα σύνολο αρχών. Η θεμελιωδέστερη αρχή επιβάλλει την ενεργό συμμετοχή όλων στα κοινά όχι σαν δικαίωμα αλλά σαν υποχρέωση. Το κοινωνικό συμφέρον είναι μια συνισταμένη με συνιστώσες τις επιμέρους των πολιτών προσφορές. Αν ο πολίτης δεν μεριμνά για το κοινωνικό σύνολο και αρνείται κάθε συνεισφορά, η συνισταμένη της κοινωνικής προόδου εξασθενεί και αποδυναμώνεται.

Η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της θέλησης των ανθρώπων να συνυπάρξουν σε οργανωμένες κοινωνίες και κύριο συστατικό διαμόρφωσης της πολιτικής τους κουλτούρας. Καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο εντάσσεται το υποκείμενο μέσα στο σύνολο όχι μόνο τυπικά -όπως ορίζεται από τις εκάστοτε εξουσίες- αλλά και ουσιαστικά, εφόσον αποδεχτούμε ότι το κοινωνικό υποκείμενο είναι «δρών», άρα διαμορφώνει σε ένα βαθμό και το ίδιο την πολιτική του πραγματικότητα.

Υπό το πρίσμα αυτό, λοιπόν, η συζήτηση για τις έννοιες *ενεργός πολίτης, κοινωνία, κράτος* που σχετίζονται άμεσα με την προβληματική για την κοινωνία των πολιτών πρωτοσυναντάται στη σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων Φιλοσόφων. Η συζήτηση για παρόμοιες έννοιες ξαναβρέθηκε στο προσκήνιο των διανοουμένων μετά από αρκετούς αιώνες, όταν η ελευθερία της έκφρασης θεμελιωνόταν μέσα από λαϊκούς αγώνες για ελευθερία, ισότητα και ισονομία.

Η αναγέννηση του ενδιαφέροντος για την ΚτΠ αντλεί τη δύναμή της από τις ευρωπαϊκές της ρίζες, που ανιχνεύονται στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οπότε και άρχισε να γίνεται εμφανής η διάκριση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος.¹¹ Κατά τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου 1750-1850, η

---

¹⁰ Βλ. Κακριδής, Ι., *Περικλέους Επιτάφιος Θουκ.* II 34-46, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1984, σελ. 25.

¹¹ Keane, J., "Civil Society, Definitions and Approaches", in Anheier, H. & Toepler, Stefan (Eds.), *International Encyclopedia of Civil Society*, New York, United States of America: Springer, 2009, pp. 1-

παραδοσιακή γλώσσα για την κοινωνία των πολιτών (*societas civilis*), που μέχρι τότε αναφερόταν σε μια ειρηνική πολιτική τάξη που διέπεται από το νόμο, υπέστη μια βαθιά μεταμόρφωση. Σε αντίθεση με τον όρο *κυβέρνηση*, η *κοινωνία των πολιτών* σήμαινε μια σφαίρα της κοινωνικής ζωής, ανταλλαγές στην αγορά, φιλανθρωπικές οργανώσεις, ανεξάρτητες εκκλησίες, αδέσμευτοι εκδοτικοί οίκοι που ως κοινό χαρακτηριστικό είχαν την απουσία θεσμικής σχέσης με το παραδοσιακό κράτος.

Στην Ευρώπη, η λέξη «κοινωνία» σχετιζόταν με τις λέξεις συντροφικότητα και αδελφότητα μέχρι και το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου μόνο ο Hobbes και ο Locke άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο επιστημονικά. Αν, όμως, εξαιρέσουμε τα δικά τους γραπτά, ο όρος «κοινωνία» θεωρούνταν λέξη κενή, απύσχα από κάθε θεωρητική ή αναλυτική αξίωση. Από τον 18^ο αιώνα, όμως, η έννοια προσέλαβε μια νέα διάσταση, καθώς κορυφαίοι θεωρητικοί της εποχής όπως ο Ferguson, ο Montesquieu, ο Hume, ο Rousseau και ο Smith έθεσαν ως πρωταρχικό τους ενδιαφέρον το ερώτημα για την προέλευση και τη φύση της «κοινωνίας των πολιτών».

Παρά τις όποιες διαφορές στις θέσεις και τις μεθόδους τους, μια έγνοια μπορεί να ειπωθεί ότι ήταν κοινή μεταξύ αυτών των φιλοσόφων: επεδίωκαν να εξετάσουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την κυριαρχία της φύσης και να αποδεχτούν μια διακυβέρνηση (με μορφή σύναψης κοινωνικού συμβολαίου) που θα βασιζόταν στο κράτος δικαίου, όπως για παράδειγμα είναι η κοινωνία των πολιτών. Όμως, για να υπάρξει μια τέτοια καινοτομία, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εναντίωση με το πραγματικό ή φανταστικό κράτος της φύσης. Έτσι, ο όρος *κοινωνία των πολιτών* σήμαινε ένα νέο στάδιο στην εξέλιξη της ανθρώπινης διακυβέρνησης.¹²

Κατά τον 19^ο αιώνα, η κοινωνία των πολιτών απέκτησε διακριτά, διαφορετικά χαρακτηριστικά από την έννοια «κράτος». Ο Hegel ήταν ο πρώτος που την όρισε σαν ένα ενδιάμεσο βασίλειο (*intermediate realm*) ανάμεσα στην οικογένεια και το κράτος και όπου το άτομο, με τη συμμετοχή του σε διάφορα ιδρύματα, ενώσεις και οργανώσεις, είναι ικανό να συμφιλιώσει το ατομικό με το παγκόσμιο. Για τον Hegel, η κοινωνία των πολιτών αποτέλεσε το επίτευγμα του σύγχρονου κόσμου -το πεδίο μεσολάβησης όπου υπάρχει ελευθερία δράσης για κάθε ιδιοσυγκρασία, για κάθε ταλέντο, ανεξαρτήτου τύχης ή ατυχίας και όπου το πάθος για εξέλιξη ρυθμιζόταν, γιατί

4, αναρτημένο στο http://johnkeane.info/media/pdfs/jk_civil_society_definitions_encyclopedia.pdf (τελευταία πρόσβαση: 14/07/2013).

¹² Colas, Alejandro, *International Civil Society*, Cambridge: Polity Press, 2002, p. 27.

τα άτομα που βρίσκονταν σε αυτή την κοινωνία είχαν διαύγεια στη σκέψη και καθαρότητα στις προθέσεις. Ο Hegel στον «ορισμό του» για την κοινωνία των πολιτών, συμπεριλαμβάνει και την οικονομία, θέση που ταιριάζει με την αντίληψη των Marx και Engels, οι οποίοι και είδαν την κοινωνία των πολιτών σαν «το θέατρο της ιστορίας».¹³

2. Η παράδοση του φυσικού δικαίου (Hobbes, Lock, Rousseau)

Ο Thomas Hobbes, ήταν ο πρώτος, ανάμεσα στους σύγχρονους πολιτικούς φιλοσόφους, που είχε θέσει το ερώτημα για την προέλευση της κοινωνίας με, ξεκάθαρα, συστηματικό τρόπο. Στο έργο του με τον τίτλο *Λεβιάθαν*, παρουσιάζει εκτεταμένως την θεωρία του για την προέλευση και τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας. Ο Hobbes εκθέτει δυο φαινομενικά αθώες και συνηθισμένες υποθέσεις για την φύση του ανθρώπου που έθεσαν τα θεμέλια για τους μελλοντικούς ορισμούς της κοινωνίας των πολιτών.

Η πρώτη από αυτές τις υποθέσεις θεωρεί ότι τα ανθρώπινα όντα είναι ατομικές και ανταγωνιστικές οντότητες, οι πράξεις των οποίων κυβερνώνται από τους νόμους της κίνησης, ακριβώς όπως συμβαίνει με τα μέρη του σώματος. Ο Hobbes ξεκινά τον *Λεβιάθαν* με μια συζήτηση για τα φυσιολογικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου. Υποστηρίζει πως μονάχα ο άνθρωπος, που εξετάζει τον εαυτό του και αναλογίζεται τις σκέψεις, τις πράξεις του και τα αίτια που τον οδηγούν σε αυτές, έχει την ικανότητα να κατανοεί τις σκέψεις και τα πάθη των άλλων ανθρώπων σε αντίστοιχες περιστάσεις.¹⁴

Οι επικεφαλίδες που χρησιμοποίησε ο Hobbes: «Αίσθηση», «Ομιλία», «Αίτια και Επιστήμη», «Πάθη», τον βοήθησαν να ανακαλύψει τους παράγοντες που βρίσκονται πίσω από κάθε ανθρώπινη κίνηση, υπογραμμίζοντας, έτσι, τον μεθοδολογικό εμπειρισμό και ατομικισμό.¹⁵ Από τις αρχικές αυτές υποθέσεις, ο Hobbes, έφθασε στο παρόν με το έργο του *Η Φυσική Κατάσταση της Ανθρωπότητας* όπου η ανθρώπινη τάση για συναγωνισμό, ατολμία και δόξα οδηγεί σε μια εποχή

---

¹³Kaldor, M., "The Idea of Global Civil Society", *International Affairs*, Vol. 79, No. 3 (May, 2003), pp. 583-593.

¹⁴ Hobbes, T., *Leviathan*, edited with an introduction by C.B. Macpherson, Harmondsworth: Penguin, 1968, p.82 και Χόμπς, Τ., *Λεβιάθαν ή Ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*, (μτφ. Γρηγόρης Πασχαλίδης και Αμίλιος Μεταξόπουλος), Αθήνα: Γνώση, τ. Α, 1989, σελ. 78-79.

¹⁵Colas, ό.π., σελ. 28.

πολέμου, όπου κάθε άνθρωπος είναι εχθρός για τον άλλο και η ζωή του ανθρώπου καταλήγει να είναι μοναχική, φτωχική, άσχημη, κτηνώδης και βραχεία.¹⁶

Όπως ο Mcpherson έχει τονίσει, η αντίληψη του Hobbes για «το κράτος της φύσης» διαχωρίστηκε από την προηγούμενη θεώρησή του για την «πολιτική κοινωνία». Σύμφωνα με τον Mcpherson, η έννοια «φυσικός» (natural) στον Hobbes, δεν είναι το αντίθετο της λέξης κοινωνικός (social) ή πολιτικός (civil). Παρ' όλα αυτά ήταν απαραίτητο, στην επιχειρηματολογία του Hobbes, να προβάλλει μια διάκριση ή και αντίθεση ανάμεσα στο «κράτος της φύσης» και την «πολιτική κοινωνία» για να υπερασπιστεί τον *Λεβιάθαν* ή την *Πολιτεία* σαν μια έκφραση ελεύθερης συμφωνίας μεταξύ έλλογων όντων. Ο Hobbes γίνεται κατηγορηματικός στο κεφάλαιο 17 του *Λεβιάθαν* όπου, σε απάντηση του υποθετικού ισχυρισμού ότι όπως οι μέλισσες και τα μυρμήγκια έτσι και οι άνθρωποι «μπορούν να ζουν κοινωνικά, ο ένας με τον άλλο ...και ας μην έχουν, ακόμα, ένα προορισμό», πρεσβεύει ότι «η συμφωνία ανάμεσα σε αυτά τα πλάσματα είναι φυσική διαδικασία, εν αντιθέσει με την περίπτωση των ανθρώπων που αυτό μπορεί να συμβεί μόνο μετά από μεταξύ τους συμφωνία, η οποία είναι τεχνητή».¹⁷

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Hobbes, και γενικότερα την παράδοση του φυσικού δικαίου, το κράτος είναι το αντίθετο της φυσικής κατάστασης (*societas naturalis*). Ενώ στον Αριστοτέλη η πολιτική κοινωνία είναι «φύσει κοινωνία», υπό την έννοια ότι εναρμονίζεται, πλήρως, με την κοινωνική φύση του ανθρώπου, στον Hobbes, η ίδια πολιτική κοινωνία -που συνιστά το αντίθετο της φυσικής κατάστασης και δημιουργείται μέσα από μια διαδικασία συναίνεσης των ατόμων που θέλουν να ξεφύγουν από την φυσική κατάσταση- είναι θεσμοποιημένη, κατασκευασμένη και, τελικά, τεχνητή κοινωνία.

Αν και δεν είναι, ίσως, άμεσα ευδιάκριτο, οι δυο απόψεις του *Λεβιάθαν* που εκτέθηκαν παραπάνω -ο μεθοδολογικός ατομισμός και η διάκριση ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και το κράτος της φύσης- παρέχουν τη στοιχειώδη βάση για μια θεωρία της κοινωνίας. Προβλέποντας ένα αφαιρετικά προικισμένο άτομο, με ένα πλήθος από φυσιολογικές και ψυχολογικές κινήσεις, ο Hobbes προετοίμασε το έδαφος για τη μελλοντική θεώρηση της κοινωνίας ως άθροισμα των διαδράσεων ανάμεσα στα, ατομικά, ανθρώπινα υποκείμενα. Στην πραγματικότητα, στον *Λεβιάθαν*, ο Hobbes βάζει αυτή την θεώρηση να λειτουργήσει περιγράφοντας το πως γεννιέται η *Πολιτική*

---

¹⁶ Hobbes, *ό.π.*, σελ. 186.

¹⁷ Στο *ίδιο*, σελ. 226, η μτφ είναι δική μου.

Κοινωνία ή η *Πολιτεία*: «όταν οι άνθρωποι συμφωνούν, μεταξύ τους, να υποταχθούν σε έναν άνθρωπο ή σε ένα σύνολο από ανθρώπους, εθελοντικά, με την πεποίθηση ότι προστατεύονται από εκείνον εναντίον όλων των άλλων».¹⁸

Μια δεύτερη και περισσότερο αμφιλεγόμενη υπόθεση στη συζήτηση του Hobbes για την πολιτική κοινωνία είναι η κανονιστική της αναγνώριση (normative identification) σε ένα υψηλότερο επίπεδο της ανθρώπινης εξέλιξης. Παρά τις ασάφειες στην παρουσίασή της, ο Hobbes έκανε μια διάκριση στον *Λεβιάθαν* ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και το κράτος της φύσης, η οποία από τότε και μετά αποτέλεσε κεντρικό αξίωμα για τις περισσότερες θεωρίες που ασχολούνταν με την πολιτική κοινωνία. Αυτή η διάκριση στηρίζεται στο οικείο αλλά όχι λιγότερο πειστικό επιχείρημα ότι η ανθρώπινη ικανότητά μας να αιτιολογούμε μας επιτρέπει να ξεφεύγουμε από τη φυσική δυσχέρεια που έχουν τα άλλα ζώα, και να ενταχθούμε σε ένα υψηλότερο βασίλειο της κοινωνίας των πολιτών. Σύμφωνα με τον Colas, αυτό επιφέρει σημαντικές συνέπειες στις δυο άλλες σχέσεις που εκείνος ορίζει ως κοινωνία των πολιτών: τη σχέση ανάμεσα στη φύση και την παραγωγή και τη σχέση ανάμεσα στην ανθρώπινη δράση και την ιστορία.¹⁹

Ο Manfred Riedel πρεσβεύει ότι ο Hobbes ήταν βασικός συντελεστής στη μετάβαση από τη φυσική στην ιστορική αντίληψη της κοινωνίας των πολιτών: από την κοινωνία των πολιτών, που γινόταν αντιληπτή ως φυσική κοινότητα, στην κοινωνία των πολιτών ως τεχνητό προϊόν ξεχωριστών ατόμων που ενώνονται σε μια «Πολιτεία». Σύμφωνα με τον Riedel, στα συστήματα του 17^{ου} αιώνα, το άτομο προηγείται χρονικά της κοινωνικής ολότητας. Η αστική τάξη δεν έχει μια γνήσια, φυσική (natural) ύπαρξη, αλλά μια παραγωγική. Το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που ξεκινάει από το άτομο είναι δημιούργημα μεταγενέστερο (posteriori) και όχι προγενέστερο (a priori). Ο Riedel επισημαίνει, ακόμα, πως ο Hobbes, στο έργο του *De Givē*, διαμορφώνει το καθοριστικό αξίωμα που διασώζει την γενική αντίληψη της κλασικής πολιτικής θεωρίας από την ίδια την ανιστορικότητά της. Ότι, δηλαδή, η φύση των πραγμάτων και η φύση των ανθρώπων δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως πιθανή αρχή (principle) για την ενοποίηση της κοινωνίας των πολιτών: «η φύση και η ανθρώπινη κοινωνία, οι οποίες αποτελούν μια ενότητα στην κλασική πολιτική παράδοση, τώρα, διαφοροποιούνται».²⁰

¹⁸ Colas., *ό.π.*, σελ. 29 και Hobbes., *ό.π.*, σελ. 228, η μτφ είναι δική μου.

¹⁹ Colas, *ό.π.*, σελ. 29.

²⁰ Στο *ίδιο*, η μτφ είναι δική μου.

Η διάχυτη επίδραση της διατύπωσης του Hobbes για την κοινωνία των πολιτών φαίνεται για παράδειγμα στις εργασίες του Lock και του Rousseau πάνω στην έννοια του αντικειμένου. Για την ακρίβεια, οι τρεις αυτοί στοχαστές έβγαλαν πολιτικά συμπεράσματα από την εξέταση της κοινωνίας των πολιτών τα οποία είναι πολύ διαφορετικά. Επιπλέον, η διατήρηση του αφηρημένου ατόμου (abstract individual) και του φανταστικού κράτους της φύσης, σαν τα δυο δομικά στοιχεία στον ορισμό της κοινωνίας των πολιτών, πρόδωσαν τη συνέχεια των βασικών θεωρητικών παραμέτρων που ειπώθηκαν από τον Hobbes. Υπό αυτή την έννοια, η δουλειά του Lock και του Rousseau μπορεί να θεωρηθεί ως μια περεταίρω επεξεργασία πάνω στην οπτική της κοινωνίας των πολιτών η οποία εμπειρείχε βαθύτερους κοινωνιολογικούς ισχυρισμούς για την φύση της σύγχρονης κοινωνίας.

Ο Lock ξεκινάει το έργο του «Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως» με μια συζήτηση για το κράτος της φύσης. Σε αντίθεση με τη δυσοίωνα ματιά του Hobbes για τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, ο Lock πρεσβεύει ότι «το Κράτος της Φύσης έχει έναν *Φυσικό Νόμο* για να κυβερνά τον οποίο όλοι είναι υποχρεωμένοι να σέβονται: και ο Λόγος που ενσαρκώνει αυτό τον Νόμο διδάσκει την ανθρωπότητα, όταν αυτή ζητήσει την συμβουλή του, ότι για να είσαι ίσος και ανεξάρτητος οφείλεις να μην βλάπτεις κάποιον άλλο στη Ζωή, στην Υγεία, στην Ελευθερία και στα Υπάρχοντά του».²¹ Αυτή, όμως, η καλοκάγαθη εικόνα μεταμορφώνεται, στο επόμενο κεφάλαιο, σε κράτος πολέμου. Έρχεται σε αντίθεση με την δική του συμβουλή ενάντια στη σύγχυση του κράτους της Φύσης με το κράτος του Πολέμου. Ο Lock επιμένει πως η επιδίωξη να αποφευχθεί το κράτος του πολέμου είναι μια καλή αιτία για τους ανθρώπους να δημιουργήσουν μια κοινωνία, απαλλασσόμενοι, έτσι, από το Κράτος της Φύσης.²²

Επομένως, η προέλευση της φυσικής κοινωνίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με ένα συμβόλαιο που συνάπτεται από ελεύθερα και ορθολογικά άτομα, επιδιώκοντας να προστατεύσουν την ζωή τους, την υγεία, την ελευθερία και ιδιοκτησία τους. Σύμφωνα με τον Lock, *Πολιτική Κοινωνία* ή *Κοινωνία των Πολιτών* υπάρχει, μονάχα, όταν οι άνθρωποι ενώνονται σε μια κοινωνία και εκχωρούν την εκτελεστική εξουσία, που εκ φύσεως διαθέτουν, στο δημόσιο. Σε αυτή την περίπτωση οι άνθρωποι ξεφεύγουν από το κράτος της φύσης και εντάσσονται στο *κράτος της Πολιτείας*.²³

---

²¹ Locke, J., *Two Treatises on Government*, edited with an introduction and notes by P. Laslett, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, σελ. 271 και στο Seligman, Adam, *The Idea of Civil Society*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992, p. 23, η μτφ είναι δική μου.

²² Locke, J., *ό.π.*, p. 282.

²³ Στο ίδιο, σελ. 325.

Σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, ο Rousseau επανέλαβε αυτή την αντίθεση ανάμεσα στο κράτος της φύσης και την κοινωνία των πολιτών για να συμφωνήσει με την νέα μορφή των κοινωνικών σχέσεων, τις οποίες εκείνος είχε δει να υπάρχουν γύρω του. Στο έργο του *Πραγματεία για την καταγωγή και τα βάθρα της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* έδωσε έμφαση, εξ αρχής, στο ότι η δική του διατύπωση για το κράτος της φύσης βασιζόταν όχι σε κάποια ιστορική απόδειξη παρά σε απλές υποθετικές αιτιολογήσεις.²⁴ Στην πραγματικότητα ο Rousseau αποδέχτηκε, με χαρά, ότι η επίκλησή του για το κράτος της φύσης ακολουθεί την παράδοση των άλλων θεωρητικών οι οποίοι είχαν διαχωρίσει αυτή την κατηγορία από τις άλλες, δικές τους, σύγχρονες εμπειρίες: «οι φιλόσοφοι που έχουν διερευνήσει τα θεμέλια της κοινωνίας, έχουν αισθανθεί την ανάγκη να γυρίσουν πίσω στο κράτος της φύσης... Καθένας από αυτούς... έχει μεταφέρει στο κράτος της φύσης ιδέες που αποκτήθηκαν στην κοινωνία, για αυτό και στη συζήτηση για την αγριότητα (savage), περιέγραψαν τον κοινωνικό άνθρωπο».²⁵

Σύμφωνα με τον Rousseau, η φυσική κατάσταση του ανθρώπου εμπεριέχει μεγάλη ευτυχία και μόνο κάποια ατυχία ή κάποιο θανατηφόρο ατύχημα μπορεί να τον απομακρύνει από αυτή.²⁶ Μια τέτοια ατυχία παρουσιάστηκε στον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας (η οποία χαρακτηρίζει τον άνθρωπο που επιδιώκει να κατέχει όσο το δυνατόν περισσότερα υλικά αγαθά) με άμεση συνέπεια να φθάσει η ανθρωπότητα σε μια κατάσταση πολέμου (state of war). Ο Rousseau εναντιώνεται σε μια τέτοια κατάσταση τονίζοντας με έμφαση: «ας μας αφήσουν, με μια λέξη, αντί να στρέφουμε τις δυνάμεις μας εναντίον του ίδιου μας του εαυτού, να συγκεντρώσουμε αυτές (τις δυνάμεις) σε μια ανώτερη δύναμη η οποία μπορεί να μας κυβερνά με σοφούς νόμους, να προστατεύει και να υπερασπίζεται όλα τα μέλη της ένωσης (association)... και να διατηρεί την εσωτερική αρμονία ανάμεσά μας».²⁷

Τα χαρακτηριστικά αυτής της «ανώτερης δύναμης» αναπτύχθηκαν στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*. Εκεί, ο Rousseau εκθέτει, πιο δυνατά, την αντίθεση ανάμεσα στη φυσική και την πολιτική κοινωνία τονίζοντας ότι «το πέρασμα από το κράτος της φύσης στο πολιτικό κράτος παράγει αξιοσημείωτες αλλαγές στον άνθρωπο με το να υιοθετεί το ένστικτο για δικαιοσύνη στις επαφές του και να δίνει στις δράσεις του την

---

²⁴ Rousseau, J. J., *The Social Contract and the Discourses*, London, Melbourne and Toronto: Everyman's Library, 1979, p. 44.

²⁵ Στο ίδιο, σελ. 45, η μτφ είναι δική μου.

²⁶ Στο ίδιο, σελ. 83.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 89, η μτφ είναι δική μου.

ηθική που είχε νωρίτερα χαθεί».²⁸ Με αυτό τον τρόπο ο Rousseau, όπως ακριβώς οι Βρετανοί προκάτοχοί του, αποδέχεται ότι όταν συντελεστεί η πτώση του φυσικού ανθρώπου, η πολιτική κοινωνία γίνεται αυτομάτως το βασίλειο της δικαιοσύνης ερχόμενη, όμως, μέσω ενός ορθολογικού συμβολαίου που συνάπτεται μεταξύ ελεύθερων ατόμων.²⁹

3. Μαρξ: Η Κοινωνία των Πολιτών ως πλέγμα οικονομικών σχέσεων

Ο πρόλογος του Μαρξ στο έργο του *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*³⁰ (1859), αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς στην ανάλυση και ανάδειξη του όρου Κοινωνία των Πολιτών. Κατά τον Μαρξ, οι νομικοί και πολιτικοί θεσμοί έχουν τη ρίζα τους στις υλικές σχέσεις ύπαρξης των ανθρώπων (το σύνολο αυτών των σχέσεων ο Hegel το περιγράφει με τον όρο *κοινωνία των πολιτών*). Ως βασική συνέπεια αυτής της θέσης, ήταν ο Μαρξ να υποστηρίξει πως η κατανόηση της ανατομίας της κοινωνίας και των πολιτών της προκύπτει, μονάχα, αν την προσεγγίσουμε υπό το πρίσμα της πολιτικής οικονομίας. Αν και ο Μαρξ παραμορφώνει τον όρο, συγκριτικά με το πως τον είχε διατυπώσει ο Hegel, είναι σημαντικό να επισημάνουμε πως με το να θεωρεί ο Μαρξ την κοινωνία των πολιτών ως την πραγματική βάση πάνω στην οποία στηρίζονται το νομικό και το πολιτικό εποικοδόμημα, την ίδια στιγμή ο όρος χαρακτηρίζει το σύνολο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών που δεν εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του κράτους ή προηγούνται της δημιουργίας του. Υπό αυτή την έννοια ταυτίζεται με την προκρατική κατάσταση, την οποία οι φιλόσοφοι του φυσικού δικαίου ονόμασαν φυσική κατάσταση, «φύσει κοινωνία» ή πρωταρχική θέση κατά Rawls.

Στο μαρξιστικό λεξιλόγιο ο όρος «φύσει κοινωνία» αντικαθίσταται από τον όρο *κοινωνία των πολιτών* και πρωτοεμφανίζεται στο έργο των Marx και Engels *Η Αγία Οικογένεια* (1845). Εκεί, για πρώτη φορά, επισημαίνουν πως η ΚτΠ είναι η *φυσική* βάση του σύγχρονου κράτους. Κάθε μέλος της ΚτΠ, δηλαδή κάθε ανεξάρτητος άνθρωπος, συνεργάζεται με τους συνανθρώπους του ωθούμενος από το ατομικό του συμφέρον και από μία μη συνειδητή ανάγκη.

Θα λέγαμε πως με αυτό τον τρόπο διαπιστώνουμε μια πλήρη ταύτιση της έννοιας με την λεγόμενη *φυσική κατάσταση* του Hobbes που συμπυκνώνεται στη φράση

---

²⁸ Στο ίδιο, σελ. 177, η μτφ είναι δική μου.

²⁹ Colas, *ό.π.*, σελ. 31.

³⁰ Βλ. Μαρξ, Καρλ, *Η κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2010, σελ. 15-26.

«πόλεμος όλων εναντίον όλων». Οι Marx και Engels, υποστηρίζουν πως τα πάντα γύρω από την κοινωνία των πολιτών σχετίζονται επί της ουσίας με τον πόλεμο του ανθρώπου με τον άνθρωπο, του ενός εναντίον του άλλου, κάθε ατόμου που είναι απομονωμένο από το άλλο εξαιτίας της ίδιας της ατομικότητάς του. Είναι η δράση των αρχέγονων δυνάμεων της ζωής που κινούνται απελευθερωμένες από τα δεσμά των προνομίων.

Στην παράδοση, όμως, του φυσικού δικαίου ο όρος κοινωνία των πολιτών παραπέμπει σε αυτό που σήμερα αποκαλούμε κράτος, το αντίθετο δηλαδή της φυσικής κατάστασης. Για να γίνει κατανοητή η αλλαγή της σημασίας της έννοιας «φυσική κατάσταση» σε «κοινωνία πολιτών» οφείλουμε να έχουμε υπόψη μας πως η, κατά Marx, κοινωνία των πολιτών ταυτίζεται με την αστική κοινωνία που έχει ως υποκείμενο την αστική τάξη και που πολιτικά χειραφετήθηκε από τα δεσμά του απολυταρχικού κράτους, προασπίζοντας και φέρνοντας στο προσκήνιο τα δικαιώματα της ανθρωπότητας και των πολιτών. Η προάσπιση, όμως, αυτών των δικαιωμάτων οδηγούσε αναπόφευκτα στην διασφάλιση των μελλοντικών της ταξικών συμφερόντων.

Στο έργο του Marx *Το εβραϊκό ζήτημα*³¹ (1843), αναλύεται, με ξεκάθαρο τρόπο, η μετάβαση από την υποθετική φυσική κατάσταση στην ιστορική πραγματικότητα της αστικής κοινωνίας. Κάποτε, σύμφωνα με τον Marx, η πολιτική χειραφέτηση σήμαινε και την απελευθέρωση της αστικής κοινωνίας από την πολιτική. Όμως, η φεουδαλική κοινωνία αποσυντέθηκε στα εξ ων συνετέθη, δηλαδή τον άνθρωπο. Η φυσική κατάσταση του φυσικού δικαίου και η αστική κοινωνία του Marx, σε αυτό το σημείο, μοιάζει να συμφωνούν αφού έχουν και οι δυο τους ως υποκείμενο τον *εγωιστή άνθρωπο*.³²

4. Hegel: το κράτος και όχι η κοινωνία είναι ο κινητήριος μοχλός της παγκόσμιας ιστορίας

Ο Hegel στο έργο του *Outlines of the Philosophy of Law* (1821) διατύπωσε με σαφήνεια τη θέση του περί της κοινωνίας των πολιτών, ενός όρου που γενικότερα, όμως, είναι δυσνόητος στη Χεγκελιανή ερμηνεία του. Ο Hegel τοποθετεί την ΚτΠ ανάμεσα στην οικογένεια και το κράτος, επιτρέποντας, έτσι, τη δημιουργία ενός τριαδικού σχήματος που θα μπορούσε να τεθεί σε αντιπαράβολή με δυο προηγούμενα δυαδικά μοντέλα: το αριστοτελικό μοντέλο που βασίζεται στην αντίθεση ανάμεσα στην

---

³¹ Marx, Καρλ, *Το Εβραϊκό ζήτημα*, Αθήνα: εκδόσεις Οδυσσέας, 2006.

³² Βλ. Bobbio, N., «Κοινωνία των πολιτών», μτφ. Ζ. Ασημακοπούλου, στο *Κοινωνία των Πολιτών*, τχ. 1, 1998, σελ. 61-63.

οικογένεια και το κράτος και το μοντέλο του φυσικού δικαίου που στηρίζεται στην αντίθεση φυσικής κατάστασης και κοινωνίας πολιτών. Συγκριτικά με την οικογένεια, η ΚτΠ εμφανίζεται ως μια ατελής μορφή κράτους, ενώ σε αντιπαράθεση με το κράτος, υστερεί στην πεμπουσία της λειτουργίας του και την ιστορική του πραγμάτωση. Στις περίφημες διαλέξεις του Βερολίνου, ο Hegel κάνει διαχωρισμό της ΚτΠ σε τρεις κατηγορίες: τις κοινωνικές ανάγκες, την οργάνωση της δικαιοσύνης και την αστυνόμευση. Η πρώτη κατηγορία αναφέρεται στο πεδίο των οικονομικών σχέσεων, ενώ τα άλλα δυο περιέχουν σημαντικά στοιχεία της κλασικής θεωρίας για το κράτος.

Ο Norberto Bobbio³³, επισημαίνει πως μια ανάλυση που βασίζεται αποκλειστικά στην πολιτική οικονομία δεν συμβάλλει στην πλήρη κατανόηση της κοινωνίας των πολιτών, όπως την αντιλήφθηκε ο Hegel. Κατά τον Bobbio, το πραγματικό περιεχόμενο των σκέψεων του Hegel στην εσωτερική διαίρεση της ΚτΠ παραμένει αμφιλεγόμενο. Μάλιστα, κάποιοι υποστηρίζουν ότι ο Hegel δημιούργησε την υπολειπόμενη κατηγορία των πολιτών για να ενσωματώσει ό,τι περίσσευε από τις κατηγορίες της οικογένειας και του κράτους, τις οποίες είχε ορίσει με ακρίβεια. Σύμφωνα με τον Bobbio, η μεγαλύτερη δυσκολία της ερμηνείας οφείλεται στο ότι το κυρίως μέρος της συζήτησης του Hegel ασχολείται με την ανάλυση της πολιτικής οικονομίας, αλλά με δυο ιδιαίτερης αξίας θέματα της θεωρίας του κράτους (τότε ο Hegel είχε μιλήσει για το λεγόμενο *αστυνομικό κράτος*) που σύμφωνα με τη σύγχρονη ορολογία αφορούν τη δικαστική και διοικητική του λειτουργία.

Οι διαιρέσεις της ΚτΠ που έθεσε ο Hegel, παρόλο που παραμένουν δυσνόητες, ξεκαθαρίζουν μερικώς, αν έχουμε κατά νου ότι στη γερμανική γλώσσα η φράση *societas civilis* εξελίχθηκε σε *Burgerliche Gesellschaft*, μια φράση που παρέπεμπε απευθείας στο κράτος, σε αντιπαράθεση τόσο με την έννοια της οικογένειας (Αριστοτέλης) αλλά και την έννοια της φυσικής κατάστασης (Hobbes). Κατά τον Bobbio, η διαφοροποίηση της Χεγκελιανής αντίληψης για την ΚτΠ από τις προηγούμενες θεωρήσεις δεν έγκειται στο ότι οπισθοδρομεί προς μια αντίληψη προκρατικής κοινωνίας -όπως συνέβη στον Μαρξ- αλλά στο ότι συμπίπτει και ταυτίζεται με μια ατελή μορφή κράτους.

Σύμφωνα με τον Hegel, η ΚτΠ δεν είναι μια κατάσταση που προηγείται του κράτους, αλλά το πρώτο στάδιο στη διαδικασία δημιουργίας του. Με αυτό τον τρόπο η κοινωνία των πολιτών εκφράζει τις νομικές και διοικητικές λειτουργίες του κράτους

---

³³ Στο ίδιο, σελ. 64.

που στοχεύουν στη διευθέτηση εξωτερικών σχέσεων, ενώ το κράτος, υπό τη στενή έννοια του όρου, αντιπροσωπεύει μια ηθικοπολιτική κατάσταση που βοηθά στην εσωτερική συνοχή των πολιτών και την ταύτισή τους με ένα κοινό όλον.

Ουσιαστικά, η διάκριση του Hegel μεταξύ ΚτΠ και κράτους δεν αποτελεί μια αλληλουχία προ-κρατικών και κρατικών μορφών πραγματωμένης ηθικής, αλλά σηματοδοτεί έναν διαχωρισμό ανάμεσα σε μια κατώτερη και μια ανώτερη μορφή κράτους. Το ανώτερο κράτος έχει στη διάθεσή του το Σύνταγμα και τις ευρύτερες συνταγματικές εξουσίες (μοναρχική, νομοθετική, κυβερνητική), ενώ το κατώτερο κράτος λειτουργεί μέσω δυο, μικρότερης αξίας, νομικών εξουσιών, δηλαδή της δικαστικής και της διοικητικής. Η δικαστική εξουσία ρυθμίζει τους ανταγωνισμούς συμφερόντων και προσπαθεί να περιορίσει τις παραβάσεις του εν ισχύ δικαίου, ενώ η διοικητική εξουσία μεριμνά για το κοινό συμφέρον, μεσολαβεί για την τήρηση της ηθικής, ρυθμίζει την κατανομή της εργασίας, έχει τη μέριμνα της εκπαίδευσης και προστατεύει τα ασθενέστερα μέλη της κοινωνίας. Σε γενικές γραμμές είναι υπεύθυνη για τις δραστηριότητες που χαρακτηρίζουν το κράτος, όταν αυτό στοχεύει στην κοινωνική ευημερία των πολιτών του.³⁴

Οι κατηγορίες που δημιουργεί ο Hegel έχουν πάντα μια ιστορική διάσταση αλλά και μεθοδολογική σημασία. Παρουσιάζονται, ταυτόχρονα, ως αλληλένδετα μέρη μιας ευρύτερης αντίληψης της πραγματικότητας αλλά και ως ιστορικές οντότητες. Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε, όπως υποστηρίζει ο Bobbio, αναλύοντας την περιγραφή του κράτους δικαίου όπως την παρουσιάζει ο Hegel στο έργο του *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (1807). Εκεί συνοψίζει σε θεωρητική βάση μια κατάσταση υπεροχής του ιδιωτικού δικαίου που ιστορικά εμφανίστηκε κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τον Hegel, στα κράτη της αρχαίας εποχής δεν είχαν αναπτυχθεί κοινωνίες των πολιτών, η ανακάλυψή τους ανήκει στον σύγχρονο κόσμο. Με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνεται ότι η κοινωνία των πολιτών συνιστά για το σύστημα του Hegel ιστορική οντότητα.

Στην θεώρησή του, η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί απλά μια μικρογραφία του κράτους, αλλά εκπροσωπεί μια αντίληψη για το κράτος που, κατά τον Bobbio, μπορούμε να την αποκαλέσουμε ως «ιδιωτική». Υπό την έννοια ότι ένα κράτος αυτού του τύπου έχει στόχο να ρυθμίζει -μέσω της δικαιοσύνης- τις συγκρούσεις συμφερόντων που προκύπτουν από τις ιδιωτικές σχέσεις, να μεριμνά για κοινωνική

---

³⁴ Στο ίδιο, σελ. 65.

ευημερία και να προστατεύει τους πολίτες από τις συνέπειες της αυθαίρετης καταχρηστικής και ιδιοτελούς συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Κατά τον Bobbio, σε αυτή τη σύλληψη της ΚτΠ μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία της θεωρίας του κράτους, όπως την ανέπτυξε ο Locke: ενός κράτους που έχει ως αποκλειστικό λόγο ύπαρξης την ελαχιστοποίηση της αυτοδικίας και την προστασία του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Επίσης, διακρίνονται στοιχεία από το «ευδαιμονικό κράτος» σύμφωνα με τον τρόπο σύλληψης της πεφωτισμένης απολυταρχίας που, αν και ασχολείται με την ευημερία των υπηκόων του, συνεχίζει να είναι προσηλωμένο σε μια ατομιστική αντίληψη των κοινωνικών σχέσεων.

Κατά τον Hegel, επί της ουσίας, η δυνατότητα του κράτους να συνάπτει σχέσεις με άλλα κράτη το διαφοροποιεί από την κοινωνία. Για αυτό το λόγο, κατά τον Γερμανό στοχαστή, το κράτος και όχι η κοινωνία είναι ο κινητήριο μοχλός της παγκόσμιας ιστορίας, βοηθώντας, με αυτό τον τρόπο, στην ανάπτυξη του Αντικειμενικού Πνεύματος.³⁵

5. Gramsci: η Κοινωνία των Πολιτών ως πεδίο δράσης ιδεολογικών μηχανισμών

Ο Gramsci, επηρεασμένος από την μαρξιστική θεωρία, βλέπει την κοινωνία των πολιτών ως εγγενώς αντιφατική και διττή έννοια όπου συνυπάρχουν, ανταγωνιστικά, η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η μεταρρύθμιση. Από τη μια είναι ένας χώρος όπου σχηματίζονται και αναπαράγονται οι αξίες και οι πεποιθήσεις των κυρίαρχων δυνάμεων, των κυρίαρχων τάξεων και από την άλλη, είναι ένας χώρος όπου οι κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες προσπαθούν να υπερισχύσουν ιδεολογικά πάνω στις πρώτες.

Η θεωρία του Gramsci, σύμφωνα με τον Γιάννη Βούλγαρη, προσφέρει την καταλληλότερη προσέγγιση των σχέσεων κράτους-κοινωνίας, πολιτών-οικονομίας, αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι, μέσα από μια μαρξιστική οπτική, βλέπει τον μαρασμό του κράτους και την τελική απορρόφησή του από την κοινωνία πολιτών και την τελική επικράτηση της ιδεολογίας και των αξιών των κυριαρχούμενων τάξεων.³⁶

Ο Gramsci, έδινε μεγάλη βαρύτητα στον διαχωρισμό της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος. Ενώ φαίνεται να αναπαράγει με αυτό τον τρόπο τα αντιθετικά σχήματα του Marx, επί της ουσίας διαφοροποιείται σημαντικά. Ο Marx προσλαμβάνει την ΚτΠ

---

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 64-66.

³⁶ Βούλγαρης, Γ., «Κράτος και Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σελ. 19.

ως την υλική βάση που βρίσκεται σε αντίθεση με την ιδεολογία και τους θεσμούς που αποτελούν το εποικοδόμημα στη θεωρία του. Αντιθέτως, στον Gramsci η κοινωνία των πολιτών είναι η ίδια εποικοδόμημα. Στις σημειώσεις του για τους διανοούμενους, το 1932, αναφέρει πως δυο κύρια επίπεδα προσδιορίζουν το εποικοδόμημα: το ένα είναι η «κοινωνία των πολιτών» που ισοδυναμεί με το σύνολο των οργανισμών που ονομάζονται «ιδιωτικοί» και το άλλο είναι η «πολιτική κοινωνία ή το Κράτος». Κατά τον Ιταλό στοχαστή, τα δυο αναφερθέντα επίπεδα αντιστοιχούν στην «ηγemonία» που ασκεί η κυρίαρχη ομάδα σε όλη την κοινωνία και στην «άμεση κυριαρχία» που εμφανίζεται στο πεδίο του κράτους και της «νόμιμης» κυβέρνησης.³⁷ Ο Gramsci στην ανάλυσή του επισημαίνει: α) τον ιστορικό χαρακτήρα της ΚτΠ, τονίζοντας πως κάθε ΚτΠ είναι συνάρτηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και, επομένως, δεν μπορεί να αναχθεί σε μία αφηρημένη και καθολική έννοια και β) ότι η ΚτΠ αποτελεί μία κοινωνική δομή που βρίσκεται σε διαρκή διαλεκτική σχέση τόσο με το κράτος, όσο και με την υλική βάση της κοινωνίας.³⁸

Ο Gramsci, όπως έκανε και ο Marx, τοποθετούσε τις ιδεολογίες στο εποικοδόμημα. Όμως, σε αντίθεση με τον Marx, που αντιλαμβανόταν την ΚτΠ ως το πλέγμα των οικονομικών σχέσεων που συγκροτούν την υλική βάση, εκείνος έβλεπε την ΚτΠ ως το χώρο δράσης των ιδεολογικών μηχανισμών που στοχεύουν στην άσκηση ηγεμονίας και, δια μέσου αυτής, στην εξασφάλιση συναίνεσης.

Ο Gramsci, δεν απομακρύνεται από την αντίθεση βάση/εποικοδόμημα ούτε, φυσικά, την αντικαθιστά με το αντιθετικό ζεύγος κοινωνία των πολιτών/κράτος. Επί της ουσίας, προσθέτει την αντίθεση κοινωνία των πολιτών/κράτος στο δίπολο βάση/εποικοδόμημα κάνοντας, έτσι, το θεωρητικό του σχήμα συνθετότερο.

Για να αναδείξει την αντίθεση μεταξύ «δομικής στιγμής» (structural moment) και εποικοδομήματος, επικαλείται, συχνά, τα εξής τρία ζεύγη: οικονομική στιγμή (economic moment)/πολιτική-ηθική στιγμή (political-ethical moment), αναγκαιότητα/ελευθερία, αντικειμενικότητα/υποκειμενικότητα. Για να προβάλει την αντίθεση μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους, παρουσιάζει αντιτιθέμενα ζεύγη: συναίνεση/βία, πειθώ/καταναγκασμός, ηθική/πολιτική, ηγεμονία/δικτατορία, ηγεσία/κυριαρχία.

---

³⁷ Bobbio, N., *ό.π.*, σελ. 63.

³⁸ Σημίτη, Μ., Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2007.

Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι η πολιτική στιγμή αντιτίθεται στην ηθική. Η κοινωνία των πολιτών αντιπροσωπεύει την «ηθική στιγμή» μέσω της οποίας η κυρίαρχη τάξη διασφαλίζει την συναίνεση. Το κράτος εκπροσωπεί την «πολιτική στιγμή», με την πολύ στενή έννοια, και ασκεί βία, που είναι το ίδιο αναγκαία με τη συναίνεση, για τη διατήρηση της εξουσίας.

Κατά τον Bobbio, αν και ο Gramsci χωρίς, ενδεχομένως, να το θέλει, επαναφέρει στην ΚτΠ τη θεωρία της συναίνεσης που πηγάζει από τους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου, η προσέγγισή του, όμως, διαφέρει. Σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο, όπου η νομιμοποίηση της εξουσίας εξαρτάται από την θεμελίωσή της στο κοινωνικό συμβόλαιο, η συναινετική κοινωνία είναι το κυρίως κράτος, ενώ, κατά τον Gramsci, η συναινετική κοινωνία θα αναδυθεί εφόσον πρώτα έχει καταλυθεί το κράτος.³⁹

6. Πέντε εκδοχές για την Κοινωνία των Πολιτών

Με βάση τα όσα, ήδη, εκτέθηκαν, προχωράμε, τώρα, στην παρουσίαση πέντε διαφορετικών εκδοχών για την ΚτΠ που μας βοηθάνε να αντιληφθούμε, ευκολότερα, την εννοιολογική διαδρομή που έχει ακολουθήσει ο όρος μέχρι σήμερα.⁴⁰

α. Societas civilis.

Με τον όρο αυτό περιγράφεται η αρχική εκδοχή του όρου. Η ΚτΠ σαν ένα κράτος δικαίου, σαν πολιτική κοινωνία, σαν μια ειρηνική τάξη που βασίζεται σε μια σιωπηρή ή ρητή συμφωνία των ατόμων, σαν μια περιοχή πολιτισμού και ευγένειας (civility). Αυτή η ευγένεια δεν αναφέρεται μόνο στους καλούς τρόπους ή στην ευγενική κοινωνία αλλά σε ένα κράτος δικαιωμάτων όπου η βία ελαχιστοποιείται, γιατί με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Η δημόσια ασφάλεια είναι αυτή που δημιουργεί τη βάση για περισσότερες πολιτικές διαδικασίες που θα διευθετούν τις διενέξεις και θα επιφέρουν νόμιμες συμφωνίες ή δημόσιες διαβουλεύσεις.

Πολύ αργότερα, οι ορισμοί για την ΚτΠ βασίστηκαν στην υπόθεση ότι μπορεί να υπάρξει ένα κράτος δικαίου στο οποίο θα απουσιάζει ο εξαναγκασμός στις ανθρώπινες υποθέσεις. Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός

---

³⁹ Bobbio, N., *ό.π.*, σελ. 63.

⁴⁰ Βλ. Kaldor, M., *Global Civil Society. An answer to War*, Cambridge: Polity Press, 2005, pp. 6-12. Η μετάφραση είναι δική μου.

κράτους που έχει ως μονοπώλιο την άσκηση της νόμιμης βίας. Έτσι, η σημασία της ΚτΠ δεν μπορούσε να διαχωριστεί από την έννοια κράτος παρά μονάχα από τις άλλες μορφές *μη πολιτικών κοινωνιών*, δηλαδή τη φυσική κατάσταση και την κατάσταση πολέμου.

β. Bourgeois society, Burgerliche Gesellschaft (Αστική Κοινωνία)

Για τους Μαρξ και Hegel, η κοινωνία των πολιτών ήταν η περιοχή της ηθικής (ethical) ζωής ανάμεσα στο κράτος και την οικογένεια. Αποτελούσε ένα ιστορικό φαινόμενο που σχετιζόταν με την εμφάνιση του καπιταλισμού. Στηρίχθηκαν στην οπτική των Σκωτσέζων διανοουμένων, και ιδιαίτερα του Adam Smith και του Ferguson, που υποστήριζαν ότι η έλευση της εμπορικής κοινωνίας δημιούργησε τα άτομα (individuals) που ήταν η αναγκαία προϋπόθεση της κοινωνίας των πολιτών. Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό η ΚτΠ συμπεριελάμβανε τις αγορές, τις κοινωνικές τάξεις, τις οργανώσεις κοινωνικής πρόνοιας, το αστικό δίκαιο κλπ. Ήταν η πρώτη φορά που η κοινωνία των πολιτών, ξεκάθαρα, διαχωριζόταν από την έννοια *Κράτος*. Όπως έχουμε προαναφέρει, για τον Hegel η κοινωνία των πολιτών ήταν «το επίτευγμα της σύγχρονης εποχής», ενώ για τον Marx το «Θέατρο της Ιστορίας».

γ. Η ακτιβιστική εκδοχή

Η εκδοχή αυτή ονομάζεται, επίσης, μεταμαρξιστική ή ουτοπική. Αυτή η εκδοχή προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κράτους δικαίου, που όχι μόνο περιορίζει την κρατική εξουσία αλλά και την ανακατανέμει. Αυτό σημαίνει πως αναπτύσσεται μια ριζοσπαστική δημοκρατία και επεκτείνονται η συμμετοχή και η αυτονομία των πολιτών. Επομένως, ένας τέτοιος ορισμός αναφέρεται σε ενεργούς πολίτες που αναπτύσσουν την αυτοοργάνωσή τους έξω από τις καθιερωμένες πολιτικές διαδικασίες. Ταυτόχρονα, έχουν τον κατάλληλο χώρο που τους επιτρέπει να επηρεάζουν τις συνθήκες στις οποίες ζουν είτε μέσω της αυτοοργάνωσης είτε μέσω της πολιτικής πίεσης που μπορούν να ασκήσουν. Σε αυτό τον ορισμό είναι σημαντική η ύπαρξη μιας παγκόσμιας δημόσιας σφαίρας -ενός παγκόσμιου χώρου όπου επιτρέπει την μη παραδοσιακή επικοινωνία και την ύπαρξη διακρατικών δικτύων υποστήριξης. Τέτοιας μορφής δίκτυα είναι, για παράδειγμα, η Greenpeace, η Διεθνής Αμνηστία, τα διάφορα διεθνή κοινωνικά κινήματα (διαμαρτυρόμενοι στο Seattle, στην Πράγα, στην Γένοβα), τα διεθνή ΜΜΕ που μέσα από τις διαφημιστικές τους καμπάνιες μπορούν να προκαλέσουν το

ενδιαφέρον της παγκόσμιας κοινής γνώμης, οι διεθνείς κινήσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα ή τον περιβαλλοντισμό κλπ.

δ. Η νεοφιλελεύθερη εκδοχή

Μετά το 1989 και την πτώση των πρώην ανατολικών σοσιαλιστικών καθεστώτων, οι νεοφιλελεύθερες απόψεις παρουσιάζονταν ως οι μοναδικές ρεαλιστικές και εφαρμόσιμες. Την ίδια ώρα, οι εκπρόσωποι αυτών των απόψεων ξεκίνησαν να προωθούν και να προσδίδουν στον όρο ΚτΠ δυτικά χαρακτηριστικά ή, ακόμη περισσότερο, ερμηνείες που κυριαρχούσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Έτσι, σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, η ΚτΠ σημαίνει έναν μη κερδοσκοπικό, εθελοντικό τρίτο παράγοντα/τομέα, που όχι μόνο περιορίζει την εξουσία του κράτους αλλά, επίσης, υποκαθιστά και αντικαθιστά πολλούς τομείς που παλαιότερα είχε την ευθύνη λειτουργίας τους το κράτος: π.χ. φιλανθρωπικά ιδρύματα και εθελοντικές οργανώσεις διαχειρίστηκαν τομείς στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, τους οποίους το κράτος δεν μπορούσε πλέον να συντηρήσει. Για αυτό και παρατηρείται μια τεράστια ανάπτυξη των λεγόμενων μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ). Οι οργανώσεις αυτές εξομαλύνουν, εν μέρει, τις συνέπειες που επέφερε η απουσία του κράτους και η διευρυμένη οικονομική παγκοσμιοποίηση μετά το 1989. Ανθρωπιστικές, μη κυβερνητικές οργανώσεις αποτέλεσαν αυτά τα χρόνια το δίκτυ προστασίας για τα θύματα που προκάλεσε η απελευθέρωση της οικονομίας της αγοράς και η κυριαρχία των ιδιωτικών κεφαλαίων.

ε. Η μεταμοντέρνα εκδοχή

Η εκδοχή αυτή για την κοινωνία των πολιτών αποκλίνει από την οικουμενικότητα των ακτιβιστών και των νεοφιλελεύθερων απόψεων, ασχέτως αν και αυτή η εκδοχή χρειάζεται μια παγκόσμια αρχή, αυτή της *ανεκτικότητας*. Σύμφωνα με την μεταμοντέρνα εκδοχή μπορούμε να μιλάμε για μια παγκόσμια ΚτΠ υπό την έννοια της παγκόσμιας εξάπλωσης διαδικασιών αμφισβήτησης. Θα μπορούσε, δηλαδή, κάποιος να μιλήσει για μια πληθώρα από παγκόσμιες ΚτΠ μέσω διαφορετικών και οργανωμένων σε παγκόσμιο επίπεδο δικτύων. Αυτά τα δίκτυα θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να συμπεριλαμβάνουν το Ισλάμ, τα διεθνή δίκτυα Διασποράς καθώς και τα δίκτυα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Πίνακας 1. Οι πέντε εκδοχές για την Κοινωνία των Πολιτών (όπως τις παρουσιάζει η Kaldor, M.).

Τύπος Κοινωνίας	Γεωγραφική οριοθέτηση	Παγκόσμια
Societas civilis	Rule of Law/Civility	Cosmopolitan order
Bourgeois society	All organized social life between the state and the family	Economic, social and cultural globalization
Activist	Social movements, civic activists	A global public sphere
Neoliberal	Charities, voluntary associations, third sector	Privatization of democracy building, Humanitarianism
Postmodern	Nationalists, fundamentalists as well as above	Plurality of global networks of contestation

Πηγή: Kaldor, M., *Global Civil Society. An answer to War*, Cambridge: Polity Press, 2005, p. 10.

7. Σύγχρονες προσεγγίσεις της Κοινωνίας των Πολιτών

Σήμερα, στην πιο απλή της εκδοχή, η ΚτΠ αντιδιαστέλλεται στην έννοια «κράτος». Αντιπροσωπεύει το σύνολο των πολιτών που στέκεται απέναντι σε κάθε κρατική μορφή, που θίγεται, ταλαιπωρείται και υποφέρει από τη λειτουργία ενός γραφειοκρατικού και αναποτελεσματικού κράτους. Υπό την έννοια αυτή, η επέκταση του κράτους σε διάφορους τομείς της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ζωής εκτρέπει μια αδύναμη ΚτΠ που υποτάσσεται και αφομοιώνεται από αυτό.⁴¹

Σύμφωνα, όμως, με τον Μακρυδημήτρη, εάν λάβουμε υπόψη μια πιο θεωρητική και περισσότερο επεξεργασμένη εκδοχή της, τότε ως κοινωνία των πολιτών χρειάζεται να εννοήσουμε, σε πολύ γενικό επίπεδο, την κοινωνία που στον τρόπο λειτουργίας της υπάρχει σαφέστατη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία. Σε μια τέτοια περίπτωση το κράτος, παρ' όλο που μπορεί να θέτει όρια και κανόνες στην επιδίωξη των επιμέρους ατομικών συμφερόντων, υπόκειται και το ίδιο σε ελέγχους,

⁴¹ Μακρυδημήτρης, Α., *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες εκδόσεις, 2006, σελ. 60.

περιορισμούς και κυρώσεις από θεσμούς και οργανώσεις με ξεχωριστή οικονομική βάση. Ένα τέτοιο κράτος αποφεύγει να παρεμβαίνει στην οικονομική σφαίρα όπου δραστηριοποιούνται οι επιχειρηματικές οργανώσεις και αναπτύσσονται αυτόνομες δράσεις, μέσω αμοιβαία αποδεκτών συμβάσεων και εγγυήσεων για την ελευθερία των ανταλλαγών.⁴²

Σύμφωνα με τον Ν. Μουζέλη, στη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία ο προσδιορισμός της ΚτΠ καθορίζεται, ως επί το πλείστον, από τα συμφραζόμενα που τη συνοδεύουν, ανάλογα με τις εξελισσόμενες θεωρητικές και πρακτικές συζητήσεις στις οποίες ενσωματώνεται. Στην παλαιότερη συζήτηση για τη δυναμική και τους τρόπους αντιμετώπισης απολυταρχικών μορφών εξουσίας, η κοινωνία των πολιτών λάμβανε τον χαρακτηρισμό ενός συστήματος σχετικά αυτόνομων συσσωματώσεων που μεσολαβούσαν μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, σαν *corps intermediaries*, με στόχο την προστασία του λαού από τον αυταρχισμό και την ασυδοσία του κράτους.⁴³ Όταν, όμως, το θέμα αφορά στην υπερκέραση των εμποδίων που ορθώνει το φεουδαρχικό κράτος στην ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, η ΚτΠ θεωρείται «αστική κοινωνία» *bourgeoisie* (όπως για παράδειγμα γίνεται στο έργο του Μαρξ).

Σύμφωνα με τον Μουζέλη, στις μέρες μας, όπου η συζήτηση για την πολιτική και την κοινωνία εστιάζει σε τρόπους ελαχιστοποίησης ή περιορισμού του κέρδους καθώς και της αυταρχικής και γραφειοκρατικής λογικής του κράτους, η ΚτΠ γίνεται αντιληπτή ως μια «τρίτη σφαίρα», ως ένας χώρος εθελοντικών μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που ασκούν ζωτικές λειτουργίες, ακολουθώντας μια λογική αλληλεγγύης. Επιπρόσθετα, θεωρείται ως ένα ιδανικό σχέδιο που έχει στόχο τη δημιουργία μιας μη παραδοσιακής αλληλεγγύης, η οποία βασίζεται σε μια λογική καθολικής ενσωμάτωσης στη «φαντασιακή κοινότητα» του κράτους-έθνους.⁴⁴

Σύμφωνα, τώρα, με το Κέντρο για την Κοινωνία των Πολιτών του London School of Economics (LSE), η ΚτΠ αναφέρεται στον χώρο της μη εξαναγκαστικής συλλογικής δράσης που διακατέχεται από κοινές αξίες, σκοπούς και συμφέροντα. Θεωρητικά, οι θεσμικές της μορφές είναι διαφορετικές από εκείνες του κράτους, της οικογένειας, της αγοράς. Στην πράξη, όμως, τα όρια μεταξύ κράτους, ΚτΠ, οικογένειας και αγοράς είναι συχνά περίπλοκα, θολά και διαπραγματεύσιμα. Η ΚτΠ περιλαμβάνει, συνήθως, μια ποικιλομορφία από χώρους, δρώντες και θεσμικές μορφές, που

---

⁴² Στο ίδιο, σελ. 60.

⁴³ Βλ. Alexander, J. (επιμ.), *Real Civil Societies*, Oxford: Blackwell, 1998, pp. 3-4.

⁴⁴ Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., «Κοινωνία Πολιτών και ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, Δεκέμβριος 2003, σελ. 7.

ποικίλλουν σε κάποιο βαθμό ως προς την μορφή, την αυτονομία και την εξουσία. Σύμφωνα με το LSE, οι κοινωνίες των πολιτών συχνά αποτελούνται από οργανισμούς όπως φιλανθρωπικά ιδρύματα, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνικές ομάδες, γυναικεία σωματεία, θρησκευτικούς οργανισμούς, επαγγελματικές ενώσεις, ομάδες αυτοβοήθειας, κοινωνικά κινήματα, επαγγελματικές ενώσεις, συνασπισμούς και ομάδες υποστήριξης.⁴⁵

Το να συμπεριλάβουμε τον τομέα των επιχειρήσεων κάτω από την ομπρέλα της έννοιας ΚτΠ είναι ένα θέμα που είναι υπό συζήτηση σε παγκόσμιο επίπεδο. Μερικοί άνθρωποι είναι πρόθυμοι να δεχθούν τον επιχειρηματικό τομέα ως μέρος της κοινωνίας των πολιτών, ενώ άλλοι θεωρούν ότι η επιχειρηματική κοινότητα συνδέεται πολύ στενά με την κυβέρνηση. Μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), όπως η International Alert, έχουν αναπτύξει προγράμματα για την προώθηση και οικοδόμηση της ειρήνης και δίνουν ρόλο σε επιχειρήσεις, συμπεριλαμβάνοντας στην στοχοθεσία τους το καλύτερο δέσιμο ανάμεσα στις επιχειρήσεις και τις κοινωνίες μέσα στις οποίες αυτές δραστηριοποιούνται και που, συνήθως, έχουν πληγεί από τις συγκρούσεις.⁴⁶ Επί της ουσίας, όμως, η πραγματική ΚτΠ βρίσκεται σε αντίθεση με το κράτος (κυβέρνηση, κοινοβούλιο) και τους επίσημους πολιτικούς φορείς (πολιτικά κόμματα) ως ένα εναλλακτικό μέσο άμεσης εκπροσώπησης της βούλησης των απλών πολιτών οι οποίοι, αν και οργανώνονται σε ιδιωτικούς φορείς, είναι ενεργοί στον δημόσιο χώρο.⁴⁷

Όπως, ήδη, γίνεται αντιληπτό ο όρος ΚτΠ συναντά εννοιολογικές δυσκολίες κάθε φορά που γίνεται προσπάθεια ορισμού της. Η δυσκολία προέρχεται από τον χαρακτήρα της έννοιας, αφού δεν έχει ούτε θεσμική σαφήνεια αλλά δεν επιδέχεται και «τοπολογικούς» ορισμούς.⁴⁸ Πρόκειται για μια αναλυτική έννοια που μπορεί να οριστεί μονάχα στο πλαίσιο του θεωρητικού λόγου εντός του οποίου χρησιμοποιείται και της στρατηγικής δράσης την οποία εξυπηρετεί. Περισσότερο προκύπτει από την ευρύτερη θεώρηση του κοινωνικού όλου που κάθε θεωρία προτείνει και πιο συγκεκριμένα από τη

---

⁴⁵ Βλ. σχετικά με τον ορισμό του LSE: http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm, (τελευταία πρόσβαση 22/02/13) και http://www.centroedelstein.org.br/PDF/Report/ccs_london.htm, (τελευταία πρόσβαση 08/09/13), η μτφ είναι δική μου.

⁴⁶ Βλ. Anderlini, S. & El-Bushra, J., “*Civil Society*”, 2009, p. 1, στο <http://www.international-alert.org/sites/default/files/library/TKCivilSociety.pdf> (τελευταία πρόσβαση 20/02/13).

⁴⁷ Στο ίδιο, p. 1.

⁴⁸ Ο Ray, L., “*Civil Society and Public Sphere*”, στο Nash, K & Scott, A. (επιμ.), *Political Sociology*, Oxford: Blackwell Publishing, 2004, p. 228, παρατηρεί: «Η κοινωνία των πολιτών και οι δημόσιες σφαίρες γίνονται καλύτερα κατανοητές ως πολλαπλές διαδικασίες παρά σαν “τόποι”»: δεξ σχετικά Βούλγαρης, Γ., *ό.π.*, σελ. 18.

σχέση κράτους, κοινωνίας και οικονομίας.⁴⁹ Κατά τον Γιάννη Βούλγαρη, αυτός είναι ο λόγος που ο όρος κοινωνία των πολιτών έχει χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο όλων σχεδόν των θεωρητικών «παραδειγμάτων»: του φιλελεύθερου, του μαρξιστικού, του ρεπουμπλικανικού, του κοινοτιστικού και κατά συνέπεια έχει κληθεί να υπηρετήσει διαφορετικές έως και αντίθετες «μεταρρυθμιστικές φιλοσοφίες». Για αυτό και κάθε μελετητής είναι υποχρεωμένος να την εντάξει σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο εξηγώντας τους λόγους, αφού αρκετές από τις μέχρι σήμερα ταξινομήσεις δεν είναι ικανοποιητικές.⁵⁰

Σύμφωνα, πάλι, με τη νεότερη φιλελεύθερη πολιτική παράδοση, στο επίκεντρο της συζήτησης τίθενται τα θέματα για τις ελευθερίες και τα δικαιώματα του ατόμου, ενώ στην σημερινή κοινωνία της παγκοσμιοποίησης η ιδιότητα του πολίτη αποκτά μια οικουμενική διάσταση.⁵¹ Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με υπερεθνικά χαρακτηριστικά, η έννοια του πολίτη συνδέεται με νέες «κρίσιμες» έννοιες όπως είναι η μετα-εθνική ιθαγένεια (post-national citizenship), η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση (european governance), η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών (global civil society) και ο κοσμοπολιτισμός (cosmopolitanism).⁵²

Σύμφωνα με τον Keane,⁵³ η κοινωνία των πολιτών, στην σύγχρονη εκδοχή της, είναι ένας όρος που περιγράφει, ταυτόχρονα, ένα σύνθετο και δυναμικό σύνολο από νόμιμα, μη κυβερνητικά ιδρύματα τα οποία δεν είναι βίαια, είναι αυτό-οργανωμένα, αυτό-αναφερόμενα (self-reflexive) και είναι σε μόνιμη ένταση μεταξύ τους καθώς και με τους κρατικούς φορείς που «πλαισιώνουν», περιορίζουν και ενεργοποιούν τις δράσεις τους. Κατά τον Keane, θα μπορούσε, ενδεχομένως, η έννοια «κοινωνία των πολιτών» να αποτελεί συνώνυμο της ιδέας της δημοκρατίας χωρίς, αυτός ο ισχυρισμός, κατά τη γνώμη του, να θεωρείται μείζον λογικό σφάλμα.

---

⁴⁹ «Οι χρήσεις της κοινωνίας των πολιτών είναι “theory-laden” τόσο που γίνονται κατανοητές μόνο μέσω των θεωρητικών, πρακτικών και ιστορικών συμφραζομένων στα οποία εντάσσονται», στο Jensen, N., M., “Concepts and conceptions of civil society”, *Journal of Civil Society*, Vol. 2, No. 1, May 2006, σελ. 39-56: δεξ σχετικά Βούλγαρη, Γ., *ό.π.*, σελ. 18.

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 18.

⁵¹ Βλ. σχετικά Μπάλιας, Σ., «Σε αναζήτηση του σύγχρονου ενεργού πολίτη» στο Μπάλιας, Σ. (επιμ), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008, σελ. 9-41.

⁵² Βλ. σχετικά, Habermas, J., *The Postnational Constellation*, Polity Press, Cambridge, 2001 και Beck, U., “The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity”, *British Journal of Sociology*, vol. 51, (1), 2000, pp. 79-105 και Featherstone, M., “Cosmopolis. An Introduction”, *Theory, Culture & Society*, Vol. 19 (1-2), 2002, pp.1-16.

⁵³ Βλ. Keane, J., *Civil Society: Old images, new visions*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1998, p. 6: Civil society is an ideal typical category...“that both describes and envisages a complex and dynamic ensemble of legally protected non - governmental institutions that tend to be non violent, self - organizing, self - reflexive, and permanently in tension with each other and with the state institutions that ‘frame’, constrict and enable their activities”.

Ο John Keane, το 1988, δημοσίευσε το έργο του *Civil Society and the State*, όπου συνέλαβε και κωδικοποίησε το πνεύμα της ΚτΠ, όπως αυτή γινόταν αντιληπτή στη δεκαετία του 1980.⁵⁴ Η ΚτΠ θεωρείτο το αντίθετο του δεσποτισμού, ένας χώρος όπου κοινωνικές ομάδες μπορούσαν να υπάρχουν και να δραστηριοποιούνται, γεγονός που θα τους εξασφάλιζε περισσότερο ανεκτές συνθήκες διαβίωσης.

Αν και υπάρχει ένα βασικό συστατικό στοιχείο σε αυτό τον ορισμό που εξακολουθεί ακόμα να ισχύει, πολλές προσδοκίες, όμως, από αυτά που πρέσβευε στον ορισμό του ο Keane δεν έχουν γίνει πραγματικότητα. Καταρχήν, ο κομμουνισμός δεν έπεσε, όπως πολλοί προσδοκούσαν κι ενδεχομένως ακόμα πιστεύουν, εξαιτίας της πίεσης που προερχόταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δηλαδή τις δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών. Επιπρόσθετα, το λάβαρο της ΚτΠ είχε υψωθεί σε πολύ διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαδήλωση που έγινε στην πόλη του Μεξικού, με οργανωτή τον Jose Alvarez, για να υποστηρίξει τα αιτήματα των Ζαπατίστας του Chiapas, ώστε η κοινωνία των πολιτών να πάρει την πρωτοβουλία και να αγωνιστεί προκειμένου να ανοιχτούν χώροι στην πολιτική συμμετοχή. Η γεωγραφική αυτή επέκταση στη χρήση του όρου είναι ένα ζωτικής σημασίας ζήτημα. Με απλά λόγια, το ποσοστό της διαφορετικότητας στο τρίτο κύμα του εκδημοκρατισμού ήταν πολύ μεγάλο. Όπως ακριβώς υπάρχουν διαφορετικές πιθανότητες ενοποίησης της κοινωνίας των πολιτών στον μετακομμουνιστικό κόσμο, έτσι, επίσης, υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα σε αυτό τον κόσμο ως ολότητα και σε αυτόν όπου οι κοινωνίες αναζητούν να ξεφύγουν από τον αυταρχικό καπιταλισμό. Η ελπίδα για την δημιουργία και εξάπλωση της κοινωνίας των πολιτών στηρίζεται σε διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις. Οι ανατολικοευρωπαίοι ευνοούσαν την έλευση του καπιταλισμού, ενώ οι Δυτικοί μετα-μαρξιστές ευνοούσαν νέα κοινωνικά κινήματα τα οποία χρησίμευαν σαν λειτουργικά ισοδύναμα με το προλεταριάτο στο εννοιολογικό τους σύστημα.⁵⁵

Η Κοινωνία των Πολιτών άρχισε να γίνεται δημοφιλής έννοια προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Αφορμή στάθηκε η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ταυτίστηκε με κάποιες ενώσεις που δρούσαν ανεξάρτητα από το σοσιαλιστικό κράτος.

---

⁵⁴ Keane, J., *Civil Society and the State: New European Perspectives*, London: Verso, 1988.

⁵⁵ Hall, A., J., *Civil Society, Theory, History, Comparison*, Cambridge: Polity Press, 1995, pp.1-2.

Κατά τους Αφουξενίδη Αλέξανδρο και Αλεξάκη Μανώλη,⁵⁶ η σχετικά πρόσφατη επανεμφάνιση της ιδέας και του προβληματισμού για την κοινωνία των πολιτών συνέπεσε με τις ραγδαίες αλλαγές και ανακατατάξεις σε διάφορους, αλληλένδετους, όμως, κατ' ουσίαν, τομείς όπως είναι η τεχνολογία, η εργασία, η οικονομία, η πολιτική και κοινωνική ζωή ή τα πολιτιστικά πρότυπα. Επιπρόσθετα, κατά τους συγγραφείς, σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε η *σχετική απονομιμοποίηση* κάποιων παραδοσιακών μορφών εξουσίας, οι οποίες απώλεσαν, λόγω έλλειψης ικανότητας, πλέον, την δυνατότητα άσκησης των παλαιότερων τους ρόλων (έθνος-κράτος, κράτος πρόνοιας, πολιτικά κόμματα κλπ). Επιπρόσθετα, σε αρκετές περιπτώσεις οι παραδοσιακές διαφοροποιήσεις μεταξύ πληθυσμών, τάξεων ή κοινωνικών στρωμάτων έχουν αμβλυνθεί ή έχουν μεταμορφωθεί (νέες χώρες και σύνορα, υπερεθνικοί οργανισμοί, νέα μεταναστευτικά ρεύματα κ.α.). Σε αυτές τις αλλαγές πρέπει να προστεθούν και τα σύνθετα παγκόσμια προβλήματα (π.χ. επιπτώσεις της οικονομικής δραστηριοποίησης στο περιβάλλον, βίαιες συγκρούσεις, πόλεμοι). Κατά τους Αφουξενίδη και Αλεξάκη, το λεγόμενο *ορθολογικό μοντέλο* ανάπτυξης που ακολουθήθηκε παγκοσμίως την τελευταία εκατονταετία, φαίνεται αρκετά αδύναμο στην αντιμετώπιση των νέων, πολυσχιδών φαινομένων και προκλήσεων, με αποτέλεσμα την όξυνση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων και την διάβρωση των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών.

Πολλοί μελετητές, μετά το 1989, χρησιμοποίησαν περισσότερο διευρυμένους ορισμούς για την ΚτΠ. Για παράδειγμα ένας από αυτούς τους ορισμούς λέει πως η ΚτΠ περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα οργανώσεων, τυπικών και άτυπων. Σε αυτό τον ορισμό συμπεριλαμβάνονται οικονομικές, πολιτιστικές και εκπαιδευτικές ομάδες, ομάδες συμφερόντων, διάφοροι αναπτυξιακοί σύνδεσμοι, κοινωνικά κινήματα με συγκεκριμένη θεματική (περιβάλλον, γυναικείο ζήτημα κ.α.) και πολιτικές ομάδες με ευρύτερους στόχους (εμβάθυνση της δημοκρατίας κ.α.) Επιπρόσθετα, η κοινωνία πολιτών περιλαμβάνει και την αγορά των ιδεών και τη ροή πληροφοριών και ιδεών.⁵⁷

Σήμερα, η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών συζητείται σε συνάρτηση με την ποιότητα της δημοκρατίας και με τη δυνατότητα αντίστασης εκ μέρους της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών εναντίον των φορέων της παγκοσμιοποίησης του

---

⁵⁶ Αφουξενίδης, Α. & Αλεξάκης, Μ., «Σημεία των Καιρών: Αναζητώντας την Χαμένη Κοινωνία των Πολιτών στη Μεταμοντέρνα Εποχή», στο Κονιόρδος, Σ. (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και ΚτΠ*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 213.

⁵⁷ Diamond, L., "Rethinking Civil Society: Towards Democratic Consolidation", *Journal of Democracy*, Vol. 5, No. 3, 1994, p. 6.

καπιταλισμού και των πολεμικών δράσεων σε διεθνές επίπεδο. Πριν λίγα χρόνια μια τέτοια προσπάθεια γινόταν φανερή με τα κινήματα εναντίον των πολεμικών συρράξεων στο Ιράκ ή το Ιράν. Στις μέρες μας, αναπτύσσεται η αντίσταση των λαών απέναντι στους φορείς της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και των οργανισμών που την εκπροσωπούν (ΔΝΤ, ΠΟΕ, Ευρωπαϊκή Τράπεζα κλπ.).

Όπως είναι γνωστό, τα τελευταία χρόνια, υπήρξε πληθώρα διαδηλώσεων σε διεθνές επίπεδο που εναντιώνονταν στους παραπάνω οργανισμούς. Είναι το γνωστό κίνημα της αντι-παγκοσμιοποίησης. Σε κάθε κοινωνικό και πολιτικό σύστημα υπάρχει ο κίνδυνος η υπερτροφία της καπιταλιστικής αγοράς να υπονομεύσει την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Ο στόχος της συγκομιδής όσο το δυνατόν περισσότερων κερδών σε σύντομο χρονικό διάστημα, ακόμα και με αθέμιτα μέσα, που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό, έρχεται αντιμέτωπος με την διεκδικητική-συμμετοχική, αντιστασιακή λογική της κοινωνίας των πολιτών.⁵⁸

8. Υπάρχει ένας ιδεότυπος για την Κοινωνία των Πολιτών;

Όπως, ήδη, έχουμε αναφέρει ο όρος Κοινωνία των Πολιτών δεν έχει έναν κοινά αποδεκτό ορισμό. Επομένως, η όποια προσπάθεια να προσδιοριστεί το πλαίσιο του όποιου εγχειρήματος αποκτά μεγαλύτερη δυσκολία. Το ίδιο, φυσικά, συμβαίνει και όταν θέλουμε να ορίσουμε έναν «ιδεότυπο» της ΚτΠ. Για να συμβεί κάτι τέτοιο είμαστε υποχρεωμένοι, πρώτα απ' όλα, να υιοθετήσουμε έναν ορισμό για την ίδια την έννοια. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία, το πρόβλημα δεν είναι ότι δεν έχουμε κάποιο «παράδειγμα» για την οριοθέτηση της ΚτΠ, αλλά ότι τα «παραδείγματα» είναι πολλά (μια, εν συντομία, ιστορική διάσταση του όρου αναπτύξαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας). Στο συγκεκριμένο σημείο, για να συνεχίσουμε το έργο μας, υιοθετούμε τον ορισμό που ορίζει την ΚτΠ ως τη σφαίρα των θεσμών, των οργανώσεων και των ατόμων που τοποθετούνται μεταξύ της οικογένειας, του κράτους και της αγοράς, όπου οι άνθρωποι συνεταιρίζονται εθελοντικά για να προάγουν τα κοινά τους ενδιαφέροντα.⁵⁹

Η Ειρήνη Παναγιωτίδου κάνει τρεις διευκρινήσεις που αφορούν στον παραπάνω ορισμό: α) Η οριοθέτηση της έννοιας ΚτΠ στην ύστερη νεωτερικότητα αυξάνει την αναλυτική της χρησιμότητα. Αρχικά, όπως εμφανίστηκε η έννοια προσδιόριζε το

⁵⁸ Βλ. Σωτηρόπουλος, Α. Δ. (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός, 2004, σελ. 22.

⁵⁹ Anheier, H., *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, London: Earthscan, 2004, p. 22.

σύνολο των θεσμών που αποτελούν το κράτος. Στις συνθήκες, όμως, της νεωτερικότητας, ως ΚτΠ θεωρείται το σύνολο των κοινωνικών ομάδων και των θεσμών που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο κράτος και στις πρωτογενείς ομάδες ή θεσμούς συγγένειας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ιδιαίτερης σημασίας παράγοντας για τον προσδιορισμό της ΚτΠ αποτελούν οι εκάστοτε επικρατούσες πεποιθήσεις για την «ιδιωτική» και «δημόσια» σφαίρα. Η έκταση και τα όριά της εξαρτώνται από την σχέση ιδιωτικού και δημόσιου και την μεταξύ τους διαπλοκή. Στις μέρες μας, διαχωρίζεται από την αγορά, που έχει μοναδικό στόχο το οικονομικό όφελος και την συσσώρευση κεφαλαίου. Κάθε μορφής κοινωνικός τομέας (π.χ. οικογένεια, αγορά, κράτος, ΚτΠ) διαφοροποιείται σε θέματα οργανωτικής επιλογής και διοίκησης ενώ εμπεριέχει ιδιόμορφα χαρακτηριστικά και ασκεί ποιοτικά διαφορετική επιρροή.⁶⁰

β) Η ΚτΠ δεν προάγει στο σύνολό της «δημόσια αγαθά». Υπάρχουν φορείς που υπηρετούν δημόσια αγαθά, με την έννοια ότι οι υπηρεσίες και η στοχοθεσία τους εντάσσονται σε παγκόσμια αγαθά και με αδιαίρετη επιρροή ή αντίκτυπο. Συνολικά, όμως, η ΚτΠ έχει κοινούς σκοπούς και ενδιαφέροντα. Κάθε φορέας της έχει την ευχέρεια να επικαλείται το γενικό συμφέρον χωρίς αυτό, όμως, κατ' ανάγκη, να αποτελεί μια πραγματικότητα. Για αυτό και η Κοινωνία των Πολιτών δεν είναι a priori ένα «καλό φαινόμενο». Εκτείνεται από το χώρο των οργανώσεων που παρέχουν δημόσια αγαθά και υπηρεσίες (π.χ. υγεία, εκπαίδευση), φορείς αυτοβοήθειας έως και βίαιες οργανώσεις.⁶¹

γ) Οι φορείς και οι οργανώσεις της ΚτΠ διέπονται από τα εξής κοινά στοιχεία: λειτουργούν σε ένα θεσμικό -επίσημο- πλαίσιο, είναι ιδιωτικοί (μη κυβερνητικοί), δεν στοχεύουν στην απόκτηση κερδών (και τα όποια έσοδα δεν διανέμονται στα μέλη τους), είναι αυτοδιοικούμενοι και στηρίζονται στην ενεργό και εθελοντική συμμετοχή των μελών τους.⁶²

Σύμφωνα με τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο, κοινωνικές οργανώσεις και κοινωνικές δράσεις μπορούν να συμπεριληφθούν ειδικά στην ΚτΠ εφόσον: διέπονται από κάποια μορφή συλλογικότητας, δραστηριοποιούνται σε δημόσιο χώρο, έχουν εθελοντικό και όχι υποχρεωτικό χαρακτήρα, επικαλούνται το δημόσιο συμφέρον,

---

⁶⁰ Παναγιωτίδου, Ε., «Πού, Πότε και Γιατί αναπτύσσεται η Κοινωνία των Πολιτών», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 8, 2002, σελ. 18.

⁶¹ Lohmann, R., "The Commons: A Multidisciplinary Approach to Nonprofit Organization, Voluntary Action and Philanthropy", *Non Profit and Voluntary Sector Quarterly*, Vol. 21, No. 3, 1992, pp. 329-324.

⁶² Παναγιωτίδου., *ό.π.*, σελ. 18.

επιδιώκουν το δημόσιο όφελος και δεν σκοπεύουν στο ιδιωτικό, εμπορικό ή επιχειρηματικό, κέρδος.⁶³

Κατά την Σοφία Τσακρακλίδου,⁶⁴ το πλήθος των ορισμών του όρου Κοινωνία των Πολιτών έχει επιφέρει δυσκολία στην επικοινωνία ανάμεσα στους μελετητές του χώρου και καθιστά τη συγκριτική εμπειρική μελέτη αδύνατη. Γι' αυτό και υπάρχουν διαφωνίες προς το είδος των πολιτικών λειτουργιών που μπορεί να επιτελεί μια κοινωνία των πολιτών. Συχνά, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο μια ΚτΠ μπορεί να συγκρουστεί με το κράτος και σε ποιο βαθμό ή μήπως ο στόχος της πρέπει να είναι η εκπαίδευση σωστών πολιτών και η καλλιέργεια δημοκρατικών αξιών.

Μια δεύτερη διαφωνία αφορά τον ορισμό των κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων που η κοινωνία των πολιτών ενσωματώνει. Αν κάποιος θεωρεί αναγκαία την ύπαρξη κοινωνικών ομάδων που εναντιώνονται σε κάθε μορφή εξουσίας, τότε είναι πολύ πιθανό να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στο ρόλο των κινημάτων, των κομμάτων, των συνδικάτων, των ομάδων άσκησης πίεσης κλπ. Αν, όμως, δεχτούμε πως η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από όλους τους παράγοντες που αναπτύσσουν το κοινωνικό κεφάλαιο, αναπαράγουν αξίες και συμπεριφορές που ενισχύουν την ανάπτυξη δημοκρατικών διαδικασιών, τότε δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε τον ρόλο της οικογένειας, του ιδιωτικού βίου εν γένει, καθώς και το ρόλο των εθελοντικών οργανώσεων που δεν έχουν άμεσα πολιτικό χαρακτήρα.

---

⁶³ Σωτηρόπουλος, Α. Δ., *ό.π.*, σελ. 23.

⁶⁴ Βλ. Τσακρακλίδου, Σ., «Προς μια νέα αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 1, 1998, σελ. 71-78.

9. Κοινωνία Πολιτών και κοινωνικό κεφάλαιο

Πολλοί και σημαντικοί κοινωνιολόγοι έχουν ασχοληθεί με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (πχ. Π. Μπουρντιέ, Τζ. Κόλμαν, Α. Πόρτες, Α. Τοκβίλ, Ρ. Πάτναμ κ.α.). Ο Π. Μπουρντιέ (Pierre Bourdieu), προσδιορίζει το κοινωνικό κεφάλαιο σε στενή σχέση με άλλες μορφές κεφαλαίου, όπως είναι το οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο. Βασική πηγή κοινωνικού κεφαλαίου θεωρείται η οικογένεια. Όμως, μονάχα οι οικογένειες που ανήκουν στην ανώτερη αστική τάξη κατέχουν οικονομικό κεφάλαιο που μπορεί να λάβει και άλλες μορφές: δηλαδή πολιτιστικό/μορφωτικό, συμβολικό ή κοινωνικό. Τα «κατώτερα» κοινωνικά στρώματα δεν διαθέτουν κεφάλαιο, συμπεριλαμβανομένου και του κοινωνικού κεφαλαίου. Ο Μπουρντιέ θεωρεί, επιπρόσθετα, ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελείται από κοινωνικές υπευθυνότητες, δεσμούς ή διασυνδέσεις και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις μπορεί να μετατραπεί σε οικονομικό κεφάλαιο. Σύμφωνα, λοιπόν, με όσα πρεσβεύει ο Μπουρντιέ, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, ως μορφή κεφαλαίου, διανέμεται άνισα και στρωματοποιημένα στο κοινωνικό σώμα.⁶⁵

Από την άλλη, ο Κόλμαν (J. S. Coleman), πρεσβεύει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μέσο ενίσχυσης και υποστήριξης. Για παράδειγμα, τονίζει πως το κοινωνικό κεφάλαιο ενθαρρύνει την επίδοση των μαθητών ή φοιτητών και, επομένως, ενδυναμώνει το ανθρώπινο κεφάλαιο, δηλαδή τη γνώση ως κεφάλαιο. Ακόμη, ο Κόλμαν βλέπει το κοινωνικό κεφάλαιο ως το αποτέλεσμα των αλλαγών που λαμβάνουν χώρα ανάμεσα στα άτομα και που τελικά διευκολύνουν την κοινωνική δράση. Με αυτό τον τρόπο, ο Κόλμαν θεωρεί ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, μαζί με άλλες μορφές κεφαλαίου, είναι παραγωγικό, αφού διευκολύνει την ένταξη ορισμένων επιδιώξεων που σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν εύλογες.

Όμως, ο Κόλμαν σημειώνει πως το γεγονός ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι δημόσιο αγαθό, εκτός από να το χαρακτηρίζει, την ίδια ώρα, το διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες μορφές κεφαλαίου. Αυτή η οπτική προκύπτει επειδή το υποκείμενο του κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνει ένα περιορισμένο μέρος των ωφελημάτων του. Κάτι τέτοιο, όμως, συνεπάγεται πως το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι αποκλειστικά μια ιδιότητα ή ένα ευεργέτημα του ατομικού δράντα που το παράγει, αλλά και των άλλων

---

⁶⁵ Κονιόρδος, Σ., «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Εμπιστοσύνη (και Κοινωνία των Πολιτών) - Ταύτιση ή Απόκλιση;», στο Κονιόρδος Σωκράτης (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 100-101.

ατόμων που βρίσκονται σε αλληλόδραση ή σε κάποιου είδους σχέση με την κοινότητά τους. Κατά τον Κόλμαν, η εμπιστοσύνη και η αμοιβαιότητα καθώς και οι αποτελεσματικές κανονιστικές ρυθμίσεις, είναι βασικές παράμετροι που διευκολύνουν το κοινωνικό κεφάλαιο.⁶⁶

Για τον Α. Πόρτες (A. Portes), η συσχέτιση του ατόμου με άλλα πρόσωπα αποτελεί πηγή του κοινωνικού κεφαλαίου. Υπάρχει, όμως, σαφής διάκριση ανάμεσα στις πηγές από όπου προέρχεται το κοινωνικό κεφάλαιο και τα αποτελέσματα της δράσης του. Κατά τους Πόρτες και Σενσενμπρέννερ (Portes and Sensenbrenner) τέσσερις είναι οι πηγές από τις οποίες αναδύεται το κοινωνικό κεφάλαιο: η εσωτερική αξιών, οι αμοιβαίου χαρακτήρα δοσοληψίες και οι μορφές συλλογικής αλληλεγγύης σε συνδυασμό με την εμπιστοσύνη που επιβάλλουν οι αρνητικές ή θετικές κυρώσεις. Οι διάφορες πηγές προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου τονίζουν την συνθετική διάστασή του κοινωνικού κεφαλαίου που, κατά τους Πόρτες και Σενσενμπρέννερ, γίνεται αντιληπτό ως «η ικανότητα να διασφαλίζονται ωφέληματα μέσω της συμμετοχής σε δίκτυα και άλλες κοινωνικές δομές».⁶⁷

Μεγάλη σημασία δίδεται, επίσης, στα κίνητρα που έχουν τα μέλη ενός δικτύου προκειμένου να παράσχουν πόρους. Οι Πόρτες και Σενσενμπρέννερ, διακρίνουν σε αυτό το σημείο τα κίνητρα «ολοκλήρωσης» (consummatory), που μπορεί, για παράδειγμα, να προέρχονται από το πρώτο επίπεδο κοινωνικοποίησης (π.χ. εντός της οικογένειας) και, φυσικά, από το αξιακό και κανονιστικό μοντέλο που κάποιος υιοθετεί όταν βρίσκεται σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Επιπλέον, μπορούν να καλλιεργηθούν και στα πλαίσια μιας ουσιαστικά αλληλέγγυας κοινότητας (π.χ. απεργίες συμπαράστασης). Οι Πόρτες και Σενσενμπρέννερ διακρίνουν, όμως, και τα «εργαλειικά κίνητρα», που εμπεριέχουν την προσδοκία/αναμονή μιας αμοιβαιότητας, ενώ η εμπιστοσύνη διασφαλίζεται, λόγω, ακριβώς, της ύπαρξής της (π.χ. ο χορηγός διασφαλίζεται από την εξαπάτηση).⁶⁸

Το έργο του Alexis de Tocqueville (Α. Τοκβίλ) εστιάζει σε μια διαφορετική πτυχή της κοινωνίας των πολιτών: στην ικανότητα της κοινωνίας των πολιτών να λειτουργήσουν ως «σχολείο της δημοκρατίας». Σύμφωνα με τον Τοκβίλ, στις σύγχρονες δημοκρατίες αφενός οι άνθρωποι είναι τυπικά ελεύθεροι και ανεξάρτητοι, αφετέρου, όμως, είναι αδύναμοι. Αυτό συμβαίνει γιατί το ολοένα και πιο ανεξάρτητο

---

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 102-103.

⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 104.

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 104.

άτομο απομονώνεται από τους ομοίους του, στρέφεται αποκλειστικά στον εαυτό του και γίνεται εύκολη βόρα στις επιθυμίες και τις επιλογές του γραφειοκρατικού κράτους.

Σύμφωνα με τον Τοκβίλ, απέναντι σε έναν τέτοιο κίνδυνο, μπορούν να υπάρξουν εναλλακτικές δυνατότητες -μια από αυτές αναφέρεται στην αυτενέργεια των πολιτών. Ο Τοκβίλ πιστεύει πως μόνο αν οι ίδιοι οι πολίτες παύσουν να ασχολούνται κατ' αποκλειστικότητα με τα προσωπικά τους συμφέροντα και συνάμα διευρύνουν το ενδιαφέρον και τη δράση τους στις υποθέσεις της ευρύτερης κοινωνίας, μπορούν να αποτρέψουν αυτό τον κίνδυνο. Τη διαδικασία αυτή ο ίδιος την αποκαλεί «τέχνη του συνεταιρίζεσθαι» προτρέποντας τους πολίτες να «θητεύσουν επ' αυτής», προκειμένου να αποτραπεί η γιγάντωση της δεσποτικής εξουσίας.⁶⁹

Με αυτή την έννοια, μια πληθώρα από εθελοντικές και ελεύθερης μορφής ενώσεις, που συνηθίζουν και κατοχυρώνουν τα μέλη τους σε ιδιότητες του ατόμου ως πολίτη (όπως η ανεκτικότητα, η εμπιστοσύνη, η προθυμία για συμβιβασμό κλπ.), είναι απαραίτητες, σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση του Τοκβίλ, σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η δράση αυτών των οργανώσεων οδηγεί στη δημιουργία ενός ανθρώπινου δυναμικού που εναντιώνεται σε παράνομες παρεμβάσεις ενώ, την ίδια ώρα, τονώνονται ιδιότητες του πολίτη που είναι απαραίτητες για την αποφυγή μιας αυταρχικής εξουσίας.

Συνήθως, οι οργανώσεις αυτού του τύπου αποτελούνται από πολίτες που είναι ικανοί και πρόθυμοι να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους και να συμμετάσχουν σε μια πολιτική που διεξάγεται με δημοκρατικούς όρους. Με αυτό τον τρόπο, οι εθελοντικές οργανώσεις σταθεροποιούν τη δημοκρατική τάξη και στη συνέχεια οικοδομούν την καρδιά, τη βάση μιας λειτουργούσας δημοκρατίας. Υπό αυτή την προοπτική, η ΚτΠ κοινωνικοποιεί τα μέλη της μέσω της ανάπτυξης της ιδιότητας του πολίτη, διαδικασία αναγκαία σε μια δημοκρατία.

Ο πιο γνωστός σύγχρονος μελετητής που τροποποιεί ή κατ' άλλους επαληθεύει εμπειρικά τη βασική αυτή Τοκβιλιανή ιδέα είναι ο Robert Putnam, ο οποίος κατά δήλωσή του, αντλεί για τον χαρακτηρισμό του κοινωνικού κεφαλαίου στοιχεία από το έργο του Σ. Κόλμαν.⁷⁰ Ο Putnam βλέπει το «κοινωνικό κεφάλαιο» ως το απαραίτητο κλειδί για να μπορέσει να λειτουργήσει η δημοκρατία και υποστηρίζει ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης όπως η

---

⁶⁹ Βλ. Κωνσταντακόπουλος, Στ., «Το κοινωνικό κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert D. Putnam: συνέχειες και ασυνέχειες», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 48-53. Το ίδιο κείμενο, σε διαφορετική μορφή, έχει δημοσιευτεί στο Κονιόρδος Σωκράτης (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 29-43.

⁷⁰ Κονιόρδος, Σ., *ό.π.*, σελ. 111.

εμπιστοσύνη⁷¹, οι νόρμες και τα δίκτυα, που μπορούν να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας μέσω της διευκόλυνσης που παρέχουν στην διαδικασία υλοποίησης συντονισμένων δράσεων.⁷²

Το κοινωνικό κεφάλαιο και τα στοιχεία της κοινωνικής εμπιστοσύνης, των κανόνων της γενικευμένης αμοιβαιότητας και τα οριζόντια δίκτυα της πολιτικής δραστηριότητας, συμβάλλουν στην οικονομική όσο και θεσμική επιτυχία με τη διευκόλυνση συντονισμένων δράσεων και την αυθόρμητη συνεργασία με στόχο το αμοιβαίο όφελος. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι έτσι το βασικό στοιχείο που κρατά την κοινωνία ενωμένη.

Ο Putnam, μέσα από τη μελέτη ενός πλούσιου εμπειρικού υλικού που του παρείχε η σύγχρονη Ιταλία αλλά και η ιστορία της χώρας αυτής, προσπάθησε να αποδείξει ότι εκεί όπου υπήρξε ένα δίκτυο από τοπικές ενώσεις, μια ενεργή συμμετοχή των πολιτών στα δημόσια δρώμενα, εμπιστοσύνη ανάμεσα στους πολίτες, ένα πνεύμα ισότητας και υποταγής στο νόμο, οι θεσμοί όχι μόνο λειτουργούσαν πιο αποτελεσματικά αλλά επιπλέον ανταποκρινόταν με καλύτερο τρόπο στα αιτήματα των πολιτών.⁷³

Σύμφωνα με τον Putnam, τα κοινωνικά δίκτυα και τα δίκτυα της πολιτικής δέσμευσης σχεδιάστηκαν ως ουσιαστικά στοιχεία του κοινωνικού κεφαλαίου, δεδομένου ότι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο τόσο στη δημιουργία αμοιβαίας εμπιστοσύνης όσο και στην τήρηση κανόνων που να είναι αμοιβαία αποδεκτοί. Τα δίκτυα της πολιτικής δέσμευσης έχουν ισχυρή επίδραση για διάφορους λόγους: «(...) αυξάνουν τις εν δυνάμει συνέπειες για κάποιον που αποστρέφεται κάθε εξατομικευμένη συναλλαγή-συνεργασία, (...), (...) την προώθηση ισχυρών κανόνων αμοιβαιότητας (...), (...) διευκολύνουν την επικοινωνία και τη βελτίωση της ροής πληροφοριών σχετικά με την αξιοπιστία των ατόμων (...) (και) (...) ενσωματώνουν μια παρελθούσα επιτυχία στον τομέα της συνεργασίας».⁷⁴

Τα κοινωνικά δίκτυα, λοιπόν, οι εθελοντικές ενώσεις και οργανισμοί είναι τα σημαντικά στοιχεία για μια σταθερή δημοκρατία. Ωστόσο, δεν παρέχουν όλοι οι

---

⁷¹ «Η έννοια της εμπιστοσύνης συνδέθηκε με/και αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου»: δεξ σχετικά Αλεξανδρόπουλος, Στ., «Περί Εμπιστοσύνης: Από την Πολιτιστική Παράδοση στη Θεσμική Πολιτική», στο Κονιόρδος Σωκράτης (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 45-98. Τμήματα του συγκεκριμένου κειμένου έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 34-47.

⁷² Putnam, Robert, D., with Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

⁷³ Κωνσταντακόπουλος, Στ., *ό.π.*, σελ. 50.

⁷⁴ Putnam, Robert, D., *ό.π.*, σελ. 173.

οργανισμοί διευκολύνσεις για την κοινωνική συνεργασία. Μόνο οι οργανισμοί που έχουν οριζόντια δομή είναι ικανοί για την επίτευξη αυτού του στόχου. Οριζόντια διατεταγμένες ομάδες όπως αθλητικά σωματεία, συνεταιρισμοί, οργανισμοί που έχουν στόχο την παροχή βοήθειας στην κοινωνία και τους πολίτες της ή πολιτιστικοί σύλλογοι συμβάλουν θετικά στη χρηστή διακυβέρνηση. Εν ολίγοις, η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από μικρές, μη-ιεραρχικά αυτο-οργανωμένες οντότητες, οι οποίες διασφαλίζουν την προσωπική επαφή. Μόνο τότε μπορεί να υπάρξει δια-προσωπική εμπιστοσύνη, σταθερές κοινωνικές νόρμες και ανάπτυξη κοινών αξιακών συστημάτων. Σύμφωνα με τα λόγια του Putnam: «Η καλή διακυβέρνηση στην Ιταλία είναι ένα παράγωγο των συγκροτημάτων που τραγουδούν, των ποδοσφαιρικών club, κι όχι της προσευχής».⁷⁵

Επιπλέον, στην ανάλυσή του, ο Putnam είναι ιδιαίτερα σκεπτικός για τις χώρες που δεν έχουν βαθιές παραδόσεις στην κοινωνική ζωή και δεν μπορούν να κοιτάξουν πίσω, σε μια ιστορία που χαρακτηρίζεται από μια ακμάζουσα ζωή της κοινότητας από συντεχνίες, συλλόγους γειτονιάς, ή άλλες μορφές δέσμευσης των πολιτών. Η μόνη συμβουλή που τους έχει απομείνει είναι «να αποκτήσουν ιστορία».⁷⁶ Υπενθυμίζοντας την επιμονή και την εκπληκτική σταθερότητα των παραδόσεων της συμμετοχής των πολιτών ακόμη και σε περιόδους εκτεταμένης κοινωνικής αλλαγής, ο Putnam δίνει στις χώρες με τη «λάθος» ιστορία ελάχιστες ελπίδες για σταθερή δημοκρατική τάξη.⁷⁷

Για τον R. Putnam, η πολιτική κρίση των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της εξασθένησης του κοινωνικού κεφαλαίου στις Η.Π.Α. και την Ευρώπη, η οποία αποτυπώνεται στη φθίνουσα συμμετοχή των πολιτών στις ενώσεις και τα δίκτυα της κοινωνίας πολιτών. Συνεπώς, κατά τα λεγόμενά του, η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, σήμερα, μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο μέσω μίας διευρυμένης συμμετοχής των πολιτών στις οργανώσεις-ενώσεις της κοινωνίας πολιτών.⁷⁸

---

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 176.

⁷⁶ Pridham, G., "The International Dimension of Democratisation: Theory, practice and inter-regional comparisons", in Pridham, G., Herring E., and Stanford, G. (eds), *Building Democracy?*, New York: St. Martin's Press, 1994, pp. 7-31.

⁷⁷ Putnam, Robert, D., *ό.π.*, p. 148.

⁷⁸ Βλ. Σημίτη, Μ., «Πολιτική Κρίση και Εναλλακτικές Μορφές Συμμετοχής», Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς: *60 Χρόνια Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση - 30 Χρόνια η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ενότητα: Θεσμικές και πολιτικές πτυχές και η διαλεκτική σχέση διακυβερνητικών θεσμών, υπερεθνικών θεσμών, δημοκρατικής νομιμοποίησης και αποτελεσματικότητας, Ευγενίδειο Ίδρυμα, Αθήνα, Μάρτιος 2012.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως οι έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνίας των πολιτών είναι αλληλένδετες. Ιδιαίτερα στην σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης όπου τίθεται σε αμφισβήτηση ο παραδοσιακός ρόλος του κράτους και υποσκάπτονται οι κορπορατιστικές διευθετήσεις που για χρόνια αποτελούσαν τα θεμέλια του κοινωνικού συμβολαίου, οι παραπάνω έννοιες φαντάζουν σαν σανίδα σωτηρίας. Στο επίπεδο της δημόσιας πολιτικής το κοινωνικό κεφάλαιο διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών αφού διευκολύνει την ανάληψη κοινωνικής δράσης. Η κοινωνία των πολιτών από την άλλη μπορεί να αναδειχθεί σε σημαντικό φορέα δράσης στα πλαίσια ενός πολυφωνικού/πλουραλιστικού συστήματος, λειτουργώντας συμπληρωματικά ή και υποκαθιστώντας δημόσιους φορείς τόσο στην παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών όσο και στην ρυθμιστική λειτουργία τους σε ένα ευρύ φάσμα τομέων της δημόσιας πολιτικής.⁷⁹

---

⁷⁹ Παρασκευόπουλος, Χ., «Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και δημόσια πολιτική. Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, τχ. 106, 2001, σελ. 43.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η Ανάπτυξη της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα

1. Η προδικτατορική περίοδος

Την περίοδο από το 1944 έως και το 1967 η κατάσταση της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα των πολιτών και των δικαιωμάτων τους, ήταν, σαφώς, αρνητική. Τα ατομικά δικαιώματα βρίσκονταν υπό σοβαρή περιστολή, αφού το, λεγόμενο, κράτος δικαίου, το δικαίωμα ελευθερίας λόγου, η ελευθερία του συνέρχεσθαι κλπ., ήταν προνόμια μονάχα όσων ασπάζονταν τα εθνικόφρονα συναισθήματα. Το κράτος επέβαλε την πολιτική του θεσμοποιώντας τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονιμάτων ενώ οι, όποιες, αριστερές φωνές απομονώνονταν από το κοινωνικό σύνολο.

Στο επίπεδο των πολιτικών δικαιωμάτων η κατάσταση ήταν παρεμφερής. Το κομμουνιστικό κόμμα, με τον αναγκαστικό νόμο 509 της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1947, είχε τεθεί εκτός νόμου. Την ίδια ώρα, κυριαρχούσε κλίμα πολιτικών διώξεων εναντίον στελεχών και ψηφοφόρων της ΕΔΑ.⁸⁰ Τα κατάλοιπα της εμφύλιας διαμάχης, οδήγησαν σε εθνικιστική πόλωση, οι εκπρόσωποι της οποίας εναντιώνονταν σε κάθε διαφορετική φωνή. Η σύγκρουση αυτή ήταν συγκαλυμμένη ιδεολογικά, αφού εμφανιζόταν ως άμυνα του έθνους απέναντι στους «εσωτερικούς» του αντιπάλους.

Στο χώρο, πάλι, των κοινωνικών δικαιωμάτων, το ελληνικό κράτος διέθεσε ελάχιστους πόρους σε σκοπούς κοινωνικής πρόνοιας. Μέχρι τότε, οι λειτουργίες αυτές θεωρούνταν χώρος ευθύνης της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας. Η μετανάστευση αποτέλεσε μια αναγκαστική διέξοδο για το πρόβλημα της ανεργίας, ενώ ο στοχευμένος καταμερισμός των οικονομικών πόρων συνέβαλε κατά μια έννοια στην μερική υποκατάσταση ενός κράτους πρόνοιας. Όμως, οι διαθέσιμοι, ισχυροί πόροι κατανέμονταν βάση πελατειακών και κομματικών κριτηρίων, οδηγώντας σε έναν κομματικό, «πελατειακό κορπορατισμό».⁸¹ Στον τομέα των συντάξεων και των κρατικών ιατρικών υπηρεσιών, αλλά και στον τομέα των θέσεων εργασίας οι ηττημένοι του εμφυλίου πολέμου αντιμετώπιζαν, μονίμως, διακρίσεις. Οι συντηρητικές και κεντρώες κυβερνήσεις της μεταπολεμικής περιόδου επεδίωκαν την παγίωση και επέκταση μιας συντηρητικής αστικής τάξης, η ευημερία της οποίας εξαρτιόταν από

⁸⁰ Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 5-29.

⁸¹ Σωτηρόπουλος, Α. Δ., «Οπισ Βαβυλωνίας: ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Βενιέρης, Δ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Η Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 89-131.

συγκεκριμένες πολιτικές, όπως η επιλεκτική χορήγηση κρατικών δανείων, επιδοτήσεων, επαγγελματικών αδειών, θέσεων εργασίας, συντάξεων κλπ. Με αυτό τον τρόπο αναπτύχθηκε ένας πελατειακός τρόπος σχέσης ανάμεσα στον πολίτη και το κόμμα.⁸²

Στο επίπεδο των πολιτιστικών δικαιωμάτων ο μικρός αριθμός των, αποκαλούμενων, Σλαβομακεδόνων στη βόρεια Ελλάδα αλλά και η μεγαλύτερη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη δεν είχαν το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Ταυτόχρονα, οι πρακτικές οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων που ασκούσαν οι τοπικές αρχές -με την ανοχή της κεντρικής εξουσίας- έναντι των μουσουλμάνων της Θράκης, σήμαινε ότι εκτός από τους Έλληνες κομμουνιστές, ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας αντιμετωπιζόνταν και οι Τούρκοι της Θράκης.⁸³

Μετρίότερες διακρίσεις και μορφές αυταρχισμού εμφανίζονταν και στο επίπεδο των θρησκευτικών ελευθεριών από την πλευρά της Ορθόδοξης Εκκλησίας (επί της ουσίας αποτελούσε διοικητική προέκταση του ελληνικού κράτους). Αυτή τη φορά, αντίπαλος ήταν οι λεγόμενες αιρέσεις (π.χ. παλαιοημερολογίτες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Ευαγγελιστές) αλλά και οι καθολικοί χριστιανοί όπως και οι προτεστάντες. Αν και στο σύνταγμα του 1952 απαγορεύονταν ο θρησκευτικός προσηλυτισμός, στην πράξη, χρησιμοποιήθηκε, επανειλημμένα, από τις δικαστικές αρχές για να δικαιολογήσει επιλεκτικές διώξεις, συνήθως Μαρτύρων του Ιεχωβά και Ευαγγελιστών.⁸⁴

Εάν κάποιος δει την προδικτατορική περίοδο με μια συστημική οπτική θα μπορούσε να παρατηρήσει πως το, πλέον, ευδιάκριτο χαρακτηριστικό που υπονόμεισε την κοινωνία των πολιτών ήταν ο εκτεταμένος αποικισμός των περισσότερων θεσμικών σφαιρών από το κρατικό και το κομματικό σύστημα.⁸⁵ Την περίοδο αυτή, η λογική της «κομματοκρατίας» διαπερνούσε ολόκληρη την κοινωνία και υπονόμεισε κάθε θεσμικό σύστημα (εκπαίδευση, αθλητισμός, ψυχαγωγία, θρησκεία κλπ). Η λογική των πελατειακών σχέσεων και της κομματοκρατίας ίσχυσε και στο επίπεδο της οικονομικής σφαίρας. Ο ανταγωνισμός δεν διαδραματιζόταν στον χώρο της αγοράς αλλά στο επίπεδο της πολιτικής πατρωνίας και των πολιτικών επαφών, που θα διευκόλυναν τους

---

⁸² Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 10.

⁸³ Στο ίδιο, σελ. 11.

⁸⁴ Πόλλις, Αδ., *Κράτος, Δίκαιο και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988, σελ. 54-55.

⁸⁵ Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 12.

ενδιαφερόμενους στην σύναψη επιχειρηματικών συμφωνιών ή στην χορήγηση τραπεζικών δανείων.⁸⁶

Η ασφυξία, λοιπόν, της ΚτΠ κάτω από την κηδεμονία ενός κυρίαρχου, δεσποτικού κομματικού συστήματος, κατά την μεταπολεμική περίοδο, σχετίστηκε αιτιακά με δυο σημαντικούς δομικούς περιορισμούς που αφορούσαν την οικονομική και πολιτική σφαίρα, αντίστοιχα.

Στο οικονομικό επίπεδο, κυριαρχούσε η αγορά της ύστερης-ύστερης εκβιομηχάνισης που επεδίωκε τη συγκέντρωση επενδυτικού κεφαλαίου σε συγκεκριμένους τομείς της μεταποίησης μέσα από έναν δυσλειτουργικό κρατικό παρεμβατισμό.⁸⁷ Σε πολιτικό επίπεδο, οι, λεγόμενοι, δημοκρατικοί θεσμοί της χώρας ήταν εκ φύσεως επισφαλείς και ελαττωματικοί.

Σύμφωνα με τους Αφουξενίδη και Αλεξάκη⁸⁸, στην Ελλάδα, εν αντιθέσει με κάποιες χώρες της δυτικής Ευρώπης, το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό σύστημα δεν αποτελεί το τελικό προϊόν κοινωνικών αγώνων αλλά ένα ιδιαίτερο τρόπο επιβολής τοπικών ελίτ (όπως λ.χ. ήταν οι προεστοί και τα τζάκια) εις βάρος των υπόλοιπων κοινωνικών τάξεων. Από παλιά, λοιπόν, υπήρχε ένας μονόπλευρος μηχανισμός εξουσίας και επιβολής. Συνάμα, η συναίνεση επιτυγχανόνταν μέσω εξωθεσμικών, πελατειακών ή λαϊκίστικων πρακτικών και όχι στη λογική σύναψης ενός κοινωνικού συμβολαίου. Αποτέλεσμα αυτού του μοντέλου διακυβέρνησης ήταν να δημιουργηθεί μια περισσότερο τυπική δημοκρατία, που στηριζόταν σε μηχανισμούς αναπαραγωγής των πελατειακών σχέσεων. Την ίδια ώρα, τα αστικά θεμελιώδη δικαιώματα αν και υπήρχαν, λειτουργούσαν περιθωριακά, ενώ η έννοια του πολίτη υποχωρούσε μπροστά σε εκείνη του καιροσκόπου υπηκόου. Γενικότερα, κατά τους συγγραφείς, η νεοελληνική κοινωνία από το 19^ο αιώνα μέχρι και τις μέρες μας χαρακτηρίζεται από την υπερβολική παρουσία του κρατικού παράγοντα, δηλαδή του κρατισμού.

Ταυτόχρονα, η θεσμοποιημένη ανωμαλία των εξωσυνταγματικών κέντρων εξουσίας, η ανυπαρξία δημοκρατικής κομματικής παράδοσης και η σοβαρή απουσία θεσμών, που θα διασφάλιζαν τα δικαιώματα του πολίτη και την ίση μεταχείρισή του απέναντι στον νόμο, οδηγούσε την προς τα επάνω ή και την απλή κοινωνικοοικονομική

---

⁸⁶ Σχετικά με το πελατειακό μοντέλο της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής, οι Μουζέλης - Παγουλάτος παραπέμπουν στο Petropoulos, J., *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece*, New Jersey: Princeton University Press, 1968.

⁸⁷ Βλ. περισσότερα σχετικά με το ατελές σχέδιο ανάπτυξης της οικονομίας, στο Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-Περιφέρεια*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987.

⁸⁸ Αφουξενίδης, Α. & Αλεξάκης, Μ., *ό.π.*, σελ. 218-219.

επιβίωση να εξαρτάται από την πατρωνία των κομματικών και πολιτικών βαρόνων, που για λόγους κοινωνικής ανασφάλειας θεωρούνταν καίριοι κλειδοκράτορες της εξουσίας.

Με αυτό τον τρόπο διαχέονταν μια αίσθηση κοινωνικής ευπάθειας που -σε έναν πληθυσμό με αγροτικές, ευρέως ανεκπαιδευτες μάζες, σπεύδουσες προς στις αστικές περιοχές για μια καλύτερη ζωή- οδηγούσε στην αναπαραγωγή και παγίωση του παραδοσιακού ελέγχου που ασκούσαν οι πελατειακές σχέσεις και η κομματοκρατία στην πολιτική κοινωνία.⁸⁹

2. Η μεταδικτατορική περίοδος

α) Η Κοινωνία των Πολιτών από τη σκοπιά της κοινωνικής ενσωμάτωσης

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην χώρα μας, τον Ιούλιο του 1974, και η νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος, κατά τον Μουζέλη,⁹⁰ σήμανε, πρώτα απ' όλα, την ενίσχυση των δικαιωμάτων «ελευθερίας λόγου και ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι». Ταυτόχρονα, οι σημαντικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στον αστικό κώδικα (π.χ. θρησκευτική ανεκτικότητα, ισότητα των φύλων) σήμαναν το τέλος στην περιστολή συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων που ίσχυαν μέχρι τότε στο οικογενειακό δίκαιο. Επιπρόσθετα, στις αρχές τις δεκαετίας του 1980 ενισχύονται τα γυναικεία δικαιώματα και θεσμοθετείται ο πολιτικός γάμος: μέτρα που, σαφώς, λειτούργησαν ενισχυτικά στην ισότητα των φύλων.

Αρνητικό σημείο στον χώρο των ατομικών δικαιωμάτων εκείνης της περιόδου, αποτέλεσε ο περίπλοκος δικαστικός μηχανισμός και η άρνηση των κυβερνήσεων στην επιβολή δικαστικών αποφάσεων που δικαίωναν αιτήματα πολιτών έναντι μιας διεφθαρμένης κρατικής γραφειοκρατίας. Αυτή η στάση του κράτους απέναντι στους πολίτες προέρχονταν από την παράδοση του νομικού θετικισμού που έβλεπε και βλέπει το κράτος ως τον κάτοχο των εξουσιών πάνω στα ατομικά δικαιώματα.

Την ίδια περίοδο, αναπτύσσεται έντονο ενδιαφέρον για την πολιτική και τα κόμματα. Αυτή η τάση είχε σαν αποτέλεσμα, κατά την πρώτη δεκαετία μετά τη μεταπολίτευση, να δημιουργηθούν συνθήκες πόλωσης και έντονων κομματικών αντιπαραθέσεων, που, δυστυχώς, πολλές φορές, δεν είχαν ουσία. Σε συνθήκες έντονου κομματικού ανταγωνισμού ήταν αδύνατον να ευδοκιμήσει μια δρώσα Κοινωνία των Πολιτών. Οι πελατειακές σχέσεις και ο νεποτισμός εξακολούθησαν να καθορίζουν την

---

⁸⁹ Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 13.

⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 16.

πολιτική σκηνή, με αποτέλεσμα το φαινόμενο των διαβλητών/επιλεκτικών προσλήψεων και το φαινόμενο της διαφθοράς του πολιτικού συστήματος να φθάσει στο απόγειό του τη δεκαετία του 1980.⁹¹

Οι προσωποπαγείς πελατειακές σχέσεις που, στο παρελθόν, στηρίζονταν στον τοπικό παράγοντα μετατράπηκαν σε ένα είδος γραφειοκρατικών πελατειακών σχέσεων.⁹² Με αυτό τον τρόπο, ανεπίσημα δίκτυα πελατών, κρατικών γραφειοκρατών και πολιτικών κατάφεραν να διαπεράσουν την κοινωνική πυραμίδα από την κορυφή ως τη βάση, υπονομεύοντας την ισότητα, την δικαιοσύνη και την οικουμενικότητα που εκφράζει το κράτος δικαίου. Σε ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα τα ενδιάμεσα στρώματα (corps intermediaries) μεταξύ αρχηγού και βάσης έχουν την τάση να εξαφανιστούν. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός λαϊκίστικου, πληβειακού πολιτικού πλαισίου στο οποίο ούτε ο λαός είναι ικανός να ελέγξει, μέσω ενδιάμεσων μηχανισμών, τις πράξεις της πολιτικής ηγεσίας ούτε, όμως, και η εκάστοτε ηγεσία έχει τη δύναμη και την αυτονομία να αντισταθεί στις λαϊκίστικες απαιτήσεις των μαζών.⁹³

Παρ' όλα αυτά, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 έγιναν κάποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες με στόχο την αναδιαμόρφωση του κράτους που επέφεραν συρρίκνωση στο σύστημα των πελατειακών σχέσεων. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρουμε: τις αποκρατικοποιήσεις, που οδήγησαν στη μείωση των δημοσίων επιχειρήσεων, την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, την καθιέρωση του θεσμού των γενικών πανελλαδικών εξετάσεων και των διαδικασιών μέσω ΑΣΕΠ ως προϋπόθεση για την πρόσληψη κάποιου πολίτη στο δημόσιο. Σύμφωνα με τους Μουζέλη και Παγουλάτο, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είχε παράσχει, εκείνη την περίοδο, καίρια πολιτική στήριξη και δυναμική για μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες που είχαν στόχο την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό της ευρύτερης κρατικής μηχανής.⁹⁴

---

⁹¹ Η αξιολόγηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος υπό το πρίσμα των πελατειακών σχέσεων και της κομματοκρατίας έχει ιδιαίτερη σημασία στη δημιουργία του μεταπολιτευτικού στερεότυπου που χαρακτήριζε και συνεχίζει να χαρακτηρίζει το κράτος υπερτροφικό και την κοινωνία των πολιτών ατροφική. «Το υπερτροφικό κράτος ενσωματώνει τους πολίτες σε κάθετα δίκτυα πελατειακών σχέσεων μέσω της ατομικής ή της πολιτικής πατρωνίας, με αποτέλεσμα το ίδιο να γίνεται αναποτελεσματικό και η κοινωνία πολιτών ατροφική και αδύναμη»: βλ. Βούλγαρης, Γ., «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 28, 2006, σελ. 9.

⁹² Βλ. Lyrintzis, C., "Politics Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?"; *West European Politics*, Vol. 7, No. 2, 1984, pp. 99-118.

⁹³ Μουζέλης, Ν., *Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό*, ό.π., σελ. 43.

⁹⁴ Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., ό.π., σελ. 18.

Ένα σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση αποδυνάμωσης του νομικού θετικισμού υπήρξε η ίδρυση και λειτουργία του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη (1998), ως ανεξάρτητης διοικητικής αρχής με στόχο την προστασία των πολιτών από καταχρήσεις, κακή μεταχείριση, παράβαση καθήκοντος και αδικίες εκ μέρους των υπηρεσιών του δημόσιου τομέα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πρώτη κιόλας πενταετία λειτουργίας του ο Συνήγορος του Πολίτη είχε δεχθεί 41.865 αναφορές.⁹⁵ (Τα χαρακτηριστικά, ο τρόπος λειτουργίας αλλά και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο θεσμός του Συνηγόρου θα τα παρουσιάσουμε αργότερα στην εργασία μας).

Επιπρόσθετα, η κατάργηση του θεσμού της βασιλείας, αμέσως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, η απεμπλοκή του στρατού από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, η αξιόπιστη διεξαγωγή της εκλογικής διαδικασίας και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ υπήρξαν μέτρα που είχαν, ήδη, λειτουργήσει θετικά προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης και διάδοσης των πολιτικών δικαιωμάτων.

Στο επίπεδο των κοινωνικών δικαιωμάτων παρατηρούμε αύξηση των δαπανών για την υγεία και την εκπαίδευση. Δημιουργείται το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ), επεκτείνεται ο θεσμός των Κέντρων Υγείας στην επαρχία και, πλέον, κάθε πολίτης έχει δικαίωμα δωρεάν πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας. Την ίδια, όμως, στιγμή, το ΕΣΥ είναι ιδιαίτερα κατακερματισμένο και παράλληλα συνυπάρχει με έναν μεγάλο ιδιωτικό τομέα υγείας. Επιπλέον, παρουσιάζονται έντονα σημάδια γραφειοκρατίας και διαφθοράς στη λειτουργία του με αποτέλεσμα να υποσκάπτεται το δικαίωμα των πολιτών στην δωρεάν παροχή υπηρεσιών. Ακόμη, τα υπεράριθμα ασφαλιστικά ταμεία δυσχεραίνουν την οικονομική ευμάρειά τους και την ενιαία πολιτική αντιμετώπισης των προβλημάτων που προκύπτουν.

Αντίστοιχα, στον τομέα της εκπαίδευσης, η δωρεάν παιδεία συνυπάρχει με την ιδιωτική. Τα φροντιστήρια και τα ιδιαίτερα μαθήματα εκτιμάται ότι υπερβαίνουν το 50% των δαπανών, ενδείξεις που κατεδείκνυαν την ανεπάρκεια του δημόσιου τομέα στον τομέα της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών.

Στον τομέα της ανεργίας, οι διαδικασίες της διογκούμενης παγκοσμιοποίησης οδηγούν μέρος του εργατικού δυναμικού να έχει ελάχιστες πιθανότητες ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας. Τα επιδόματα του παρέχει ο ΟΑΕΔ, αλλά και ο παραδοσιακός ρόλος των οικογενειακών δομών απορροφούν μέρος των αρνητικών συνεπειών. Όμως, κάτι τέτοιο δεν είναι αρκετό. Παράλληλα, η εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών, μετά

---

⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 16-17.

την κατάρρευση των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μετατρέπει την ανέτοιμη Ελλάδα (που τις δεκαετίες '60 και '70 ήταν χώρα εξαγωγής μεταναστών) σε χώρα υποδοχής του μεταναστευτικού αυτού κύματος.

Αναφορικά με τα πολιτιστικά δικαιώματα,⁹⁶ η κατάσταση, και εδώ, έχει διπλή ανάγνωση. Οι κυβερνήσεις πήραν κάποια θετικά μέτρα για Έλληνες πολίτες διαφορετικής εθνικής και θρησκευτικής προέλευσης: για παράδειγμα, η καθιέρωση ποσοστών προτίμησης για την είσοδο φοιτητών στα δημόσια πανεπιστήμια από τη μουσουλμανική μειονότητα. Βήματα εξέλιξης είχαν σημειωθεί και στον τομέα των ενόπλων δυνάμεων με την θεσμοθέτηση της άοπλης στρατιωτικής θητείας για τους αντιρρησίες συνείδησης. Επίσης, στον εκκλησιαστικό χώρο η κατάργηση της αναγραφής του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες -παρά τις υπερβολικές αντιδράσεις της εκκλησίας εκείνη την περίοδο (συλλογή υπογραφών, μαζικά συλλαλητήρια, «λαοσυνάξεις»)- ήταν, αναμφίβολα, θετική εξέλιξη.

Από την άλλη, η μαζική μετανάστευση από την ανατολική Ευρώπη και τα βόρεια Βαλκάνια (κυρίως από την Αλβανία), πυροδότησε ένα κύμα ξеноφοβίας και ρατσισμού, με αποτέλεσμα να καταπατώνται βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και, συνάμα, να αναπτύσσονται, με γοργούς ρυθμούς, ακροδεξιές τάσεις και κόμματα στην ελληνική πολιτική ζωή (π.χ. Χρυσή Αυγή).

Σήμερα, το ελληνικό ιστορικό πολιτογράφησης παραμένει, ακόμα, φτωχό. Το κράτος ασχολείται, περισσότερο, με την ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας για ασφάλεια (κατασκευή φράχτη στον Έβρο, δημιουργία στρατοπέδων για λαθρομετανάστες κλπ.) παρά για την εμπέδωση ενός κλίματος υπεράσπισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων: για παράδειγμα, οι πρόσφατες προσπάθειες για αυτόματη χορήγηση ιθαγένειας σε τέκνα μεταναστών εφόσον αυτά έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα, προσέκρουσε σε δικαστική απόφαση που έκρινε το όλο εγχείρημα ως αντισυνταγματικό.

β) Η Κοινωνία των Πολιτών από τη σκοπιά της συστημικής ενσωμάτωσης

Θα λέγαμε πως μόνο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όπου ξεκίνησε η εξασθένιση των κομμάτων ως πόλων έλξης ενεργών πολιτών, ξεκίνησε η ανάδυση μορφών της ΚτΠ τόσο στο επίπεδο μιας άτυπης παρουσίας τους στη δημόσια σφαίρα, όσο και στο επίπεδο της μετρήσιμης θεσμοποιημένης οργάνωσης.⁹⁷ Λόγω της

⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 19.

⁹⁷ Σωτηρόπουλος, Α. Δ. (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, ό.π., σελ. 119.

απογοήτευσης των πολιτών από το κομματικό σύστημα, τα κόμματα δεν μπορούσαν να ελέγχουν τις εξελίξεις σε θεσμούς εκπαίδευσης όπως τα πανεπιστήμια και τα ΤΕΙ, αλλά και η παλαιότερη επιρροή τους σε επαγγελματικές οργανώσεις είχε, πλέον, αποδυναμωθεί. Αν και τα κόμματα εξακολουθούν να έχουν ένα κυρίαρχο ρόλο στην ζωή του τόπου μας, υπάρχουν ενδείξεις μιας διευρυνόμενης τάσης για μεγαλύτερη αυτονομία από κομματικούς σχηματισμούς. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η μεγάλη άνθιση ανεξάρτητων μη κυβερνητικών οργανώσεων.

Όμως, παρόλο που ξεκινά να παρατηρείται μια μείωση την παρεμβατικότητα του κράτους και των κομμάτων στην κοινωνία των πολιτών, την ίδια στιγμή ο αποικισμός της από την οικονομία βρίσκεται σε ανοδική πορεία. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό παρατηρώντας την διαρκώς αυξανόμενη κυριαρχία ολίγων κεφαλαιοκρατών, που ελέγχοντας τα ΜΜΕ, επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα.

Η συγκέντρωση τέτοιων εξουσιών σχετίζεται, άμεσα, και με την περιορισμένη θεσμοθέτηση ανεξάρτητων αρχών που μπορούν να επιβάλλουν κανόνες διαχείρισης και δεοντολογίας. Παραδείγματος χάρη, η Επιτροπή Ανταγωνισμού υπολειπόμενη για χρόνια κάτω από ένα καθεστώς ελλιπούς χρηματοδότησης, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης δυσκολεύεται να επιβάλλει ποινές σε ισχυρά τηλεοπτικά μέσα (ενώ αρκετές φορές οι όποιες ποινές αργούν να εφαρμοστούν).⁹⁸ Χαρακτηριστικό φαινόμενο η δυσκολία του κράτους να ξεκαθαρίσει το τηλεοπτικό και ραδιοφωνικό τοπίο, αποφεύγοντας, επανειλημμένως να ασχοληθεί ουσιαστικά με το σύστημα αδειοδότησης των παραπάνω μέσων ενημέρωσης.

Σίγουρα, η επίδειξη δύναμης του οικονομικού παράγοντα και η εξαγορά, εκ μέρους του, πολιτικού και πολιτιστικού κεφαλαίου δεν είναι πρωτόγνωρο φαινόμενο.⁹⁹ Παρ' όλα αυτά, είναι καινοφανής η υπερβολική συγκέντρωση δύναμης επιρροής, που ασκούν ολίγοι μεγιστάνες, στην διαμόρφωση αξιών και προτύπων στην νεοελληνική κοινωνία (φαινόμενο Murdoch). Είναι τόσο επιβλητική η εξουσία των ΜΜΕ που κανένας πολιτικός δεν φαίνεται διατεθειμένος να την αγγίξει, φοβούμενος τον πολιτικό του αφανισμό. Την ίδια ώρα, η δύναμη αυτή ενισχύεται, αφού οι κρατούντες τα μέσα ενημέρωσης έχουν άμεσες ή έμμεσες σχέσεις με την προμήθεια υλικών, την κατασκευή μεγάλων έργων ή την ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στον τομέα της τεχνολογίας. Μια τέτοια κατάσταση -που, κατά τον Μουζέλη, ομοιάζει με την

---

⁹⁸ Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 22.

⁹⁹ Στο *ίδιο*, σελ. 22.

παρέμβαση του θρόνου και του στρατού στην πρόιμη μεταπολεμική περίοδο- συντηρεί την διαπλοκή και υπονομεύει βασικές συνιστώσες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.¹⁰⁰

Η στρεβλή αυτή λειτουργία των ΜΜΕ δεν μπορεί, όμως, να αφανίσει την θετική πλευρά της απελευθέρωσης του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Με αυτό τον τρόπο καταργήθηκε το κρατικό μονοπώλιο της κρατικά ελεγχόμενης και κατευθυνόμενης ΕΡΤ, αυξήθηκε ο πλουραλισμός και η ελευθερία στην πληροφόρηση. Το ατυχές της συγκεκριμένης θετικής εξέλιξης, σχετίζεται με την μετατροπή των ΜΜΕ από κέντρα πληροφόρησης σε κέντρα εξουσίας. Επιπλέον, πολλές φορές τα τηλεοπτικά πάνελ μετατρέπονται σε επίκεντρα πολιτικών συζητήσεων και διεργασιών θέτοντας, σε δεύτερη μοίρα τον ρόλο του κοινοβουλίου. Υπάρχουν πολιτικοί τηλεοπτικοί αστέρες που αναλίσκουν περισσότερο χρόνο σε ενημερωτικά τηλεοπτικά στούντιο παρά σε κοινοβουλευτικές διαδικασίες.

Η μεγάλη δημοσιότητα που προσφέρουν τα ιδιωτικά μέσα ενημέρωσης αυξάνει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους πολιτικούς που, μέσω της προβολής τους, διασφαλίζουν την επόμενη εκλογική τους επιτυχία. Με την ορμητική είσοδο της «τηλεοπτικής δημοκρατίας» όποιος πολιτικός ή κόμμα διαθέτει την δυνατότητα προνομιακής πρόσβασης στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση, αποκτά ένα τεράστιο συγκριτικό πλεονέκτημα επανεκλογής απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους, μεγεθύνοντας ταυτόχρονα το οικονομικό κόστος της πολιτικής. Με αυτό τον τρόπο, οι ιδιοκτήτες των ΜΜΕ αποκτούν μια τεράστια δύναμη αγοράς «πολιτικού κεφαλαίου» που εξαργυρώνεται σε δημόσια συμβόλαια ως προμήθειες, ακόμη και όταν δεν έχουν κέρδος από τις τηλεοπτικές τους παραγωγές.¹⁰¹ Μια τέτοια, όμως, στάση αυξάνει την εξάρτηση των πολιτικών από τους ιδιοκτήτες των ΜΜΕ που, σε συνδυασμό με τα επιχειρηματικά συμφέροντα που εκπροσωπούν οι τελευταίοι, διευκολύνει σχέσεις αμφισβητούμενης νομιμότητας και διαφάνειας.¹⁰²

3. Ο πλουραλισμός των κοινωνικών κινημάτων μετά το 1974

Η μετάβαση στη Δημοκρατία το 1974 είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση διαφόρων κινημάτων-κινήσεων στο χώρο προάσπισης των γυναικείων δικαιωμάτων,

---

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 22.

¹⁰¹ Βασιλόπουλος, Π., «Κοινωνία Πολιτών: πυξίδα για τον 21^ο αιώνα», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 11.

¹⁰² Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 23.

στην προώθηση του ειρηνικού ιδεώδους καθώς και σε περιβαλλοντικά ζητήματα. Την ίδια στιγμή, τρία πολιτικά κόμματα του κεντρώου και του αριστερού χώρου (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτ.) δημιουργούν κινήματα ειρήνης και φεμινισμού διασπώντας έτσι την δραστηριότητά τους αφού κάθε κόμμα είχε τις δικές του απόψεις για τα παραπάνω θέματα.

Ανεξάρτητες φεμινιστικές ομάδες υπήρχαν στη δεκαετία του 1970. Συνήθως, όμως, ήταν συγκεντρωμένες γύρω από ένα συγκεκριμένο κύκλο διανοουμένων ή εντός των φοιτητικών οργανώσεων. Οργανώσεις που δεν είχαν την υποστήριξη ενός κόμματος ή δεν υποβάλλονταν σε κομματικό έλεγχο σύντομα δεν κατάφεραν να επιβιώσουν. Τέτοιες οργανώσεις ήταν για παράδειγμα οι «Πολίτες κατά του Νέφους», που εναντιώνονταν στην ατμοσφαιρική ρύπανση της Αθήνας και η φεμινιστική ομάδα γύρω από το περιοδικό «Σκούπα».¹⁰³

Κατά τη δεκαετία του 1980, οι οργανωμένες από το κόμμα φεμινιστικές και φιλειρηνικές οργανώσεις άρχισαν να εξασθενούν ενώ, συνάμα, άρχισαν να εμφανίζονται νέες, μικρές, εθελοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις. Νέα κοινωνικά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους στο χώρο του φεμινισμού, της προστασίας του περιβάλλοντος, του πολιτισμού, της δημόσιας υγείας, των δικαιωμάτων του καταναλωτή. Κατά τον Σωτηρόπουλο,¹⁰⁴ η εμφάνιση αυτών των κινήσεων μπορεί να αποδοθεί στην απονομιμοποίηση των κομμάτων της εποχής ως αποκλειστικών μέσω πολιτικής συμμετοχής αλλά και στην εμφάνιση νέων ή στην επιδείνωση παλαιότερων ζητημάτων, όπως η εξάπλωση της χρήσης ναρκωτικών και η μεγέθυνση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

3.1 Οι περιβαλλοντικές κινήσεις

Το περιβαλλοντικό κίνημα, στη σύγχρονη Ελλάδα, αποτελείται, συνήθως, από μικρές, εθελοντικές οργανώσεις ή από παραρτήματα διεθνών εθελοντικών

---

¹⁰³ Βλ. σχετικά Sotiropoulos, D. A., “The Remains of Authoritarianism: Bureaucracy and Civil Society in Post-Authoritarian Greece”, *Cahiers d’ Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Iranien*, No. 20, December 1995, pp. 239-267. Το κείμενο είναι αναρτημένο στο http://dimitrissotiropoulos.files.wordpress.com/2011/01/the-remains-of-authoritarianism_bureaucracy-and-civil-society-in-post-authoritarian-greece.pdf (τελευταία πρόσβαση 14/07/13). Η μετάφραση είναι δική μου.

¹⁰⁴ Στο ίδιο (αναρτημένο στο διαδίκτυο), p. 11.

οργανώσεων. Κατά τους Αλεξανδρόπουλο, Σερντεδάκι, Μποτετζάγια,¹⁰⁵ ο «περιβαλλοντισμός» στην Ελλάδα, πέρασε από τρία στάδια. Στη δεκαετία του '70 εμφανίζονται οι πρώτες περιβαλλοντικές διαμαρτυρίες. Είναι η περίοδος κατά την οποία η υποβάθμιση του περιβάλλοντος θεωρείται, πλέον, κοινωνικό πρόβλημα. Την δεύτερη περίοδο (δεκαετία '80), αναδύονται δεκάδες περιβαλλοντικές οργανώσεις με σημαντικές δράσεις, ενώ το αίτημα για «πράσινη» πολιτική μοιάζει κυρίαρχο στα τέλη αυτής της περιόδου. Είναι η φάση κατά την οποία τα θέματα του περιβάλλοντος εκλαμβάνονται, πλέον, ως πολιτικά. Οι Αλεξανδρόπουλος, Σερντεδάκις, Μποτετσάγιας θεωρούν τη συγκεκριμένη περίοδο του περιβαλλοντισμού ως το γενετικό στάδιο ενός κοινωνικού κινήματος. Την τρίτη περίοδο (δεκαετία του '90) στον ελληνικό περιβαλλοντισμό παρατηρούνται τάσεις «αποκέντρωσης, κερματισμού, επαγγελματοποίησης, καθώς και πολλαπλασιασμός των σχέσεων με κρατικούς ή διακρατικούς φορείς, αλλά και τις διεθνείς περιβαλλοντικές οργανώσεις».¹⁰⁶ Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η αποτυχία συγκρότησης ενός πολιτικού φορέα.¹⁰⁷

Μια απλουστευμένη και ιδιαιτέρως συνοπτική εκδοχή της διαδρομής του περιβαλλοντισμού στη χώρα μας (μιας και δεν αποτελεί το βασικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας) μπορεί να καταγραφεί ως εξής: μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '70 υπήρχαν ψήγματα οργανώσεων προάσπισης του περιβάλλοντος, όπως ήταν, για παράδειγμα, η Φιλοδοσική Ένωση Αθηνών (1904) και η Ελληνική Εταιρία προστασίας της Φύσης (1951).¹⁰⁸ Στις αρχές, όμως, του 1970, κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας, τοπικά κινήματα στις πόλεις των Μεγάρων και των Μεθάνων αντιστάθηκαν στη δημιουργία νέων βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην περιοχή τους. Την ίδια εποχή, μια επιστημονική οικολογική οργάνωση (Ελληνική Εταιρεία Έρευνας Ελέγχου, Ρυπάνσεως, Υδάτων, Εδάφους, Αέρος: Ε.Ρ.Υ.Ε.Α.) δημιουργήθηκε με την υποστήριξη του Ελληνικού Επιμελητηρίου Μηχανικών (ΤΕΕ). Στα μέσα της δεκαετίας του '70 καταγράφονται τουλάχιστον 8 σημαντικές κινητοποιήσεις που αφορούσαν θέματα περιβάλλοντος, με τοπικό, κυρίως, χαρακτήρα και «με αιχμή τη διαμαρτυρία

---

¹⁰⁵ Αλεξανδρόπουλος, Στ., Σερντεδάκις, Ν., Μποτετζάγιας, Ι. «Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα: από τη γένεση στην ενσωμάτωσή του», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 30, Νοέμβριος 2007, σελ. 15-16.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 16.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 16.

¹⁰⁸ Περισσότερες πληροφορίες για τις 2 οργανώσεις στο <http://www.philodassiki.gr/el/h-istoria-mas/history> και στο <http://www.eepf.gr/> (τελευταία πρόσβαση 08/09/13).

κατά της εγκατάστασης νέων βιομηχανικών μονάδων».¹⁰⁹ Στα χρόνια που ακολούθησαν το περιβαλλοντικό κίνημα άρχισε να δυναμώνει και σύμφωνα με το περιοδικό *Νέα Οικολογία*, ανάμεσα στα έτη 1982-1992 εκδηλώθηκαν στη χώρα μας 111 κινητοποιήσεις που εστίαζαν το ενδιαφέρον τους σε περιβαλλοντικά ζητήματα.¹¹⁰ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 σημαντικό ρόλο στον περιβαλλοντισμό είχαν οι περιβαλλοντικές οργανώσεις που λειτουργούσαν ως εθνικοί εκπρόσωποι διαφόρων διεθνών οργανώσεων όπως για παράδειγμα είναι η Greenpeace ή η WWF (Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση).¹¹¹

Στις μέρες μας, τοπικές πρωτοβουλίες δραστηριοποιούνται στο χώρο της περιβαλλοντικής προστασίας και, πολλές φορές, αποσπών την προσοχή τοπικών και διεθνών Μ.Μ.Ε. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων κινήσεων αποτελούν οι δράσεις των εθελοντικών οργανώσεων που περιπολούν τα δάση κατά την καλοκαιρινή περίοδο ή οι πρόσφατες κινητοποιήσεις (2013) των πολιτών στην Ιερισσό Χαλκιδικής για τα μεταλλεία χρυσού. Οι δράσεις για την προστασία του περιβάλλοντος μπορεί να πολλαπλασιάζονται, αλλά όπως έχουν πει και οι Αλεξανδρόπουλος, Σερντεδάκης, Μποτετσάγιας, ο κινηματικός, χαρακτήρας υποχωρεί και «ο περιβαλλοντικός ακτιβισμός λαμβάνει τη μορφή συμβολικής δράσης από επαγγελματικού τύπου οργανώσεις».¹¹²

Σε οργανωμένο πολιτικό επίπεδο η έκφραση των περιβαλλοντικών ζητημάτων προβάλλεται μέσα από κομματικούς σχηματισμούς, όπως είναι οι *Οικολόγοι Ελλάδος* ή οι *Οικολόγοι Πράσινοι*. Μάλιστα, οι Οικολόγοι Πράσινοι, στις προηγούμενες Ευρωεκλογές κατάφεραν να εκλέξουν εκπρόσωπο στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στις τελευταίες, όμως, βουλευτικές εκλογές (Ιούνιος 2012), τα ποσοστά τους κυμάνθηκαν σε χαμηλά επίπεδα (0,88%).

Σε γενικές γραμμές, μπορεί να ειπωθεί ότι το περιβαλλοντικό κίνημα στην Ελλάδα δεν διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη χάραξη πολιτικής. Καθώς, όμως, τα περιβαλλοντικά προβλήματα στις μεγαλουπόλεις διογκώνονται, ενδεχομένως, οι τοπικές φωνές, οι συλλογικοί φορείς και οι πολιτικές οργανώσεις που προβάλλουν τέτοιου είδους ζητήματα να διαδραματίσουν, μελλοντικά, σπουδαιότερο ρόλο στις στρατηγικές προστασίας του περιβάλλοντος.

---

¹⁰⁹ Αλεξανδρόπουλος, Στ., Σερντεδάκης, Ν., Μποτετσάγιας, Ι. *ό.π.*, σελ. 16.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 20.

¹¹¹ Στο ίδιο, σελ. 20.

¹¹² Στο ίδιο, σελ. 30.

3.2 Το φεμινιστικό κίνημα

Το 1920 σηματοδοτείται η απαρχή του φεμινιστικού κινήματος, με την ίδρυση του συνδέσμου για τα δικαιώματα της γυναίκας. Ο σύνδεσμος υπήρξε τμήμα της μεγάλης διεθνούς οργάνωσης International Woman Suffrage Alliance, που είχε ως στόχο την κατοχύρωση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες, κάτι που συνέβη στη χώρα μας το 1952.

Μετά, όμως, το 1974 και την επαναφορά στο δημοκρατικό καθεστώς έχουμε την ουσιαστική ανάπτυξη των γυναικείων οργανώσεων. Όπως προείπαμε το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτερικού δημιουργούν τις δικές τους γυναικείες οργανώσεις (Ενωση Γυναικών Ελλάδος, Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος και Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών αντίστοιχα), θέτοντας τα γυναικεία θέματα στο πλαίσιο του ευρύτερου αγώνα για πολιτικό μετασχηματισμό μέσα από την πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Το 1975 δημιουργείται, επίσης, μια ανεξάρτητη γυναικεία οργάνωση (Κίνηση Ανεξάρτητων Γυναικών), ενώ, αργότερα, πολλές μικρές ομάδες γυναικών που υιοθετούν ριζοσπαστικές και σοσιαλιστικές απόψεις εμφανίζονται σε πανεπιστημιακά τμήματα και σε γειτονίες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 θεσμοθετούνται, στο οικογενειακό δίκαιο, δικαιώματα που οδηγούν στην άμβλυνση των διακρίσεων ανάμεσα στα δυο φύλα. Την ίδια περίοδο, ανθίζει στον χώρο των περιοδικών το είδος που ασχολείται αποκλειστικά με γυναικεία θέματα, ενώ στις κομματικές οργανώσεις παρατηρείται μεγαλύτερη συμμετοχή και δραστηριοποίηση γυναικών: π.χ. η οργάνωση των γυναικών του ΠΑΣΟΚ (ΕΓΕ) ισχυριζόταν ότι είχε 15.000 εγγεγραμμένα μέλη.¹¹³

Όμως, μετά την θέσπιση του νέου οικογενειακού δικαίου το 1982 από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το γυναικείο κίνημα άρχισε να εξασθενεί. Παρόλα αυτά, υπάρχουν ακόμα δεκάδες μικρά σωματεία ανά την Ελλάδα που προβάλλουν την προάσπιση των σύγχρονων γυναικείων δικαιωμάτων, χωρίς, όμως, να έχουν στόχους ευρύτερης πολιτικής επιρροής. Κυρίως ασχολούνται με θέματα συμβουλευτικής σε εργασιακά-ασφαλιστικά θέματα ή με προβλήματα που σχετίζονται με την ψυχοκοινωνική υποστήριξη γυναικών (π.χ. ΜΚΟ για την ενδοοικογενειακή βία κλπ). Στα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα τα γυναικεία τμήματα είναι συρρικνωμένα. Εξαίρεση, ενδεχομένως, αποτελεί το τμήμα Φεμινιστικής Πολιτικής του ΣΥΡΙΖΑ, που

---

¹¹³ Sotiropoulos, D. A., *ό.π.* (αναρτημένο στο διαδίκτυο), p. 12.

λόγω των πρωτόγνωρων ποσοστών του κόμματος, παρουσιάζει αυξημένη δραστηριοποίηση.¹¹⁴

4. Η ανάπτυξη των μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) στην Ελλάδα

Στη χώρα μας, οι οργανώσεις έως και τα μέσα τις δεκαετίας του 1990 λειτουργούσαν περισσότερο ως ομάδες άσκησης πίεσης,¹¹⁵ που συχνά συνδέονταν με το κομματικό σύστημα ή ανεξάρτητους πολιτικούς σχηματισμούς. Ακόμη, κάποιες από αυτές δρούσαν αποκλειστικά σε τοπικό επίπεδο με στόχο την προβολή και διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς της περιοχής που εκπροσωπούσαν.

Όταν, όμως, η Ελλάδα έγινε επίσημα μέλος της Επιτροπής Αναπτυξιακής Βοήθειας (DAC), το 1997, πολλές από αυτές τις οργανώσεις μετεξελίχθηκαν σε ΜΚΟ¹¹⁶, ενώ άλλες εμφανίστηκαν για πρώτη φορά, επιδιώκοντας να καλύψουν ένα ευρύ πεδίο στο χώρο της κοινωνίας των πολιτών. Σύμφωνα με τον Αφουξενίδη, η μαζική εμφάνιση τέτοιων οργανώσεων στην Ελλάδα εξαρτήθηκε, κυρίως, από τις αποφάσεις που έλαβε το ίδιο το κράτος προκειμένου να προωθήσει τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Η εκ των άνω προς τα κάτω δημιουργία τέτοιων οργανώσεων προήλθε από τις κατάλληλες πολιτικές αποφάσεις, που έθεσαν και τους βασικούς όρους συμμετοχής, «και όχι από μια διαδικασία άσκησης πίεσης, από κάτω προς τα πάνω».¹¹⁷ Σημαντικό, επίσης, ρόλο στην αύξηση των ΜΚΟ στην Ελλάδα έπαιξαν οι αυξανόμενες χρηματοδοτήσεις μέσω ευρωπαϊκών κονδυλίων, που λειτουργούσαν ως δέλεαρ, παρά οι πραγματικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.¹¹⁸

---

¹¹⁴Βλ. Ομιλία του Αλέξη Τσίπρα στην εκδήλωση «Φύλο-Πολιτική-Αριστερά» του Τμήματος Φεμινιστικής Πολιτικής του ΣΥΡΙΖΑ-ΕΚΜ, 28/02/2013, στο <http://ecoleft.wordpress.com/2013/03/01> (τελευταία πρόσβαση, 11/07/13).

¹¹⁵ Βλ. Ball, Alan & Peters, Gay (επιμ. Κ. Α. Λάβδας), *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2001, σελ. 193-197: «Οι ομάδες πίεσης είναι κοινωνικά αθροίσματα που διαθέτουν ένα βαθμό συνοχής και κάποιους κοινούς στόχους και τα οποία επιχειρούν να ασκήσουν επιρροή στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων».

¹¹⁶ Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα οι ΜΚΟ είναι «ιδιωτικές οργανώσεις που αναλαμβάνουν δράση σχετικά με την ανακούφιση όσων υποφέρουν, την προώθηση των συμφερόντων των φτωχών, την προστασία του περιβάλλοντος, την παροχή βασικών κοινωνικών υπηρεσιών ή αναλαμβάνουν την προώθηση της κοινωνικής ανάπτυξης», (η μετάφραση είναι δική μου), στο *World Bank Issues and Options for Improving Engagement Between the World Bank and Civil Society Organizations*, Washington: World Bank, March 2005, στο www.worldbank.org/CSO/Resources/GuidetoResources2003.pdf (τελευταία πρόσβαση 16/02/2013).

¹¹⁷ Αφουξενίδης, Α., «Όψεις της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σελ. 163-178.

¹¹⁸ Βλ. Κορομπιλίας, Γ. & Συρακούλης, Κλ., «Η απασχόληση στις ΜΚΟ», στο Συρακούλης, Κ. & Αφουξενίδης, Α. (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της Κοινωνίας Πολιτών*, Αθήνα: εκδόσεις Προπομπός, 2008, σελ. 104.

Όσον αφορά στην καταγραφή και χαρτογράφηση των φορέων αυτών έχουν γίνει κάποιες απόπειρες που δεν καλύπτουν, όμως, επαρκώς το σύνολο του ελλαδικού χώρου ή περιορίζονται σε τοπικά δεδομένα. Ο Νικήτας Λιοναράκης, που διετέλεσε πρόεδρος της επιτροπής του Υπουργείου Εξωτερικών για τις ΜΚΟ, είχε καταγράψει πάνω από 30.000 οργανώσεις. Σε έρευνα, όμως, που πραγματοποιήθηκε, το καλοκαίρι του 2003 (Afouxenidis, Leontidou, & Sklias 2003) στελέχη ΜΚΟ δήλωσαν, κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων, ότι ο αριθμός αυτός είναι πλασματικός και πως οι εν ενεργεία ΜΚΟ δεν ξεπερνούσαν τις 180. Επίσης, ο συνολικός αριθμός μελών, φίλων και εθελοντών ήταν απροσδιόριστος, αφού και οι ίδιες οι ΜΚΟ δεν είχαν ακριβή στοιχεία.¹¹⁹

Πάντως το 2011, στο μητρώο της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (ΥΔΑΣ) του Υπουργείου Εξωτερικών, ήταν καταγεγραμμένες πεντακόσιες είκοσι οκτώ (528) Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ).¹²⁰ Αν κάποιος ανατρέξει στους τίτλους των οργανώσεων και μόνο, αντιλαμβάνεται πως πιθανότατα δεν ικανοποιούν το σκοπό της ίδρυσής τους, όπως τουλάχιστον καθορίζεται από την ισχύουσα νομοθεσία. Η νομοθεσία προβλέπει ότι οι ΜΚΟ είναι «μη κερδοσκοπικά νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, που έχουν ως αντικείμενο κυρίως την παροχή επείγουσας ανθρωπιστικής, επισιτιστικής και αναπτυξιακής βοήθειας προς τους πληθυσμούς αναπτυσσόμενων χωρών, προκειμένου να συντελέσουν στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη αυτών των χωρών».¹²¹ Σύμφωνα, όμως, με αυτό τον ορισμό τίθενται κάποια ερωτήματα: πώς π.χ. μια οργάνωση υπό τον τίτλο των «φιλόπτωχων κυριών» μπορεί να εκπληρώνει αυτό το αντικείμενο ή τι σχέση μπορεί να έχουν «ασκούμενοι δικηγόροι» με ΜΚΟ.¹²²

Σε έρευνα, του 2006, που παρουσιάζει τους δείκτες αναγνωρισιμότητας ορισμένων ΜΚΟ είχε αποτυπωθεί ότι περισσότεροι «από έξι στους δέκα θυμούνται αυθόρμητα τουλάχιστον μια ΜΚΟ», αλλά ελάχιστοι γνωρίζουν τις δραστηριότητές τους. Συνάμα, περίπου 80% των πολιτών δε συνεισέφερε ποτέ σε τέτοιες οργανώσεις. Ο πίνακας που ακολουθεί αποτυπώνει τους ποσοτικούς δείκτες αναγνωσιμότητας κάποιων ΜΚΟ που δρουν στη χώρα μας.

---

¹¹⁹ Αφουξενίδης, Α., «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στην Ελλάδα», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 60-65.

¹²⁰ Βλ. Μάτση, Αλίκη, «528 ΜΚΟ στο τραπέζι», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 15/02/2011.

¹²¹ Βλ. άρθρο 11 παρ. 1 του Ν. 2731/1999.

¹²² Μάτση, Αλίκη, *ό.π.*

Πίνακας 1. Δείκτης απήχησης και κοινωνικής επιρροής ΜΚΟ (σε %)

Το χαμόγελο του παιδιού	33 %
UNICEF	28,6 %
Γιατροί χωρίς σύνορα	27 %
Greenpeace	17,6 %
Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός	17,4 %
Γιατροί του Κόσμου	13,6 %
WWF	9 %
Παιδικά Χωριά SOS	8,1 %
Ελπίδα	6,5 %
Αρκτούρος	6,3 %
Κιβωτός	4,3 %
Εταιρεία Προστασίας Σπαστικών	4,1 %
INKA	3,9 %
Action Aid	3,1 %

Πηγή: *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 25 Ιουνίου 2006, σελ. 62.

Σύμφωνα με τον Π. Σκλιά,¹²³ σε γενικές γραμμές, οι ΜΚΟ στην Ελλάδα είναι συνδεδεμένες με την κάλυψη των παρακάτω αναγκών:

- Την προστασία συγκεκριμένων ομάδων, κυρίως όσον αφορά τις λιγότερο προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Συχνό φαινόμενο αποτελεί η υπεράσπιση ομάδων κοινωνικά και οικονομικά αποκλεισμένων (π.χ. άνεργοι, παλιννοστούντες Έλληνες, Ρομά, κλπ.).
- Την ανάγκη να υπάρξει μέριμνα για μια σειρά πολιτισμικών ενδιαφερόντων. Κάτι τέτοιο συμβαίνει, για παράδειγμα, στις τοπικές ΜΚΟ που έχουν στόχο την διατήρηση και ενίσχυση των δεσμών ανάμεσα σε ανθρώπους που κατάγονται από την ίδια περιοχή.
- Την ανάγκη να καλυφθούν πεδία ενδιαφέροντος από τα οποία απουσιάζει ή είναι ισχνή η παρουσία του κράτους. Για παράδειγμα, η προστασία του

¹²³ Βλ. σχετικά στο Αφουξενίδης, Α. & Συρακούλης, Κ., «Ανάμεσα στο κράτος και στην Αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις» στο Συρακούλης, Κ. & Αφουξενίδης, Α. (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της Κοινωνίας Πολιτών* Αθήνα: εκδόσεις Προπομπός, 2008, σελ. 15-16.

φυσικού περιβάλλοντος μιας συγκεκριμένης περιοχής, η ανάγκη αξιοποίησης των συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων που έχει αυτή η περιοχή, η ανάγκη να διατηρηθεί ένας πολιτιστικός χώρος, να χτιστεί ένα μουσείο ή μια αίθουσα μουσικής.

Σύμφωνα με τις απόψεις των Αφουξενίδη & Συρακούλη, η ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών δεν πρέπει να γίνει αντιληπτή ανεξάρτητα από τα σχέδια ανάπτυξης της χώρας. Η Ελλάδα δέχθηκε σημαντικά ποσά υπό μορφή χρηματοδότησης από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, ενώ, ταυτόχρονα, προσχώρησε στην Επιτροπή Αναπτυξιακής βοήθειας του ΟΟΣΑ. Αυτή η εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα να τεθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για συνέχιση της χρηματοδότησης και να καθιερωθεί ένα νομικό και θεσμικό πλαίσιο για τη δράση και λειτουργία των ΜΚΟ. Επίσης, προέκυψε η ανάγκη συνεργασίας μεταξύ των ενδιαφερόμενων φορέων, προκειμένου να υλοποιηθούν ευρωπαϊκά προγράμματα. Με αυτό τον τρόπο ενισχύθηκε η έννοια της συνεργασίας και της συλλογικότητας.

Από την άλλη, η διόγκωση του αριθμού των ΜΚΟ είχε ως αποτέλεσμα την ανεξέλεγκτη δράση τους. Δόθηκαν χρηματοδοτήσεις που ποτέ δεν αξιολογήθηκε ο τρόπος με τον οποίο αυτές διατέθηκαν και προς ποια κατεύθυνση. Μάλιστα, το 2011 διετάχθη παρέμβαση της ελληνικής δικαιοσύνης προκειμένου να αξιολογηθούν τα στοιχεία και ο τρόπος χρηματοδότησης των ελληνικών ΜΚΟ.

Επιπλέον, έχουν προκύψει ζητήματα που σχετίζονται με την ανάγκη καθορισμού του ρόλου και του πεδίου δράσης των ΜΚΟ. Η καθιέρωση ενός πλαισίου νομιμότητας, ιδίως σε νέα προγράμματα αναπτυξιακής συνεργασίας κρίνεται απαραίτητη. Ακόμη, η ενίσχυση του επιπέδου επαγγελματισμού των ελληνικών ΜΚΟ σχετίζεται άμεσα με θέματα όπως ο δημόσιος απολογισμός, η ανάπτυξη ικανοτήτων, η θεμελίωση δομών που φαντάζουν άγνωστα στο ελληνικό τοπίο. Οι διαφανείς διαδικασίες και η στελέχωση των ΜΚΟ από επαγγελματίες με ήθος, θεωρούνται, για πολλούς επιστήμονες, απαραίτητες προϋποθέσεις στη διαχείριση των εκατομμυρίων ευρώ που ρέουν στις δεκάδες ΜΚΟ ανά την Ελλάδα.¹²⁴

---

¹²⁴ Συρακούλης, Κ. & Αφουξενίδης, Α. (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 17-18.

5. Οι εθελοντικοί οργανισμοί στην Ελλάδα

Ο εθελοντισμός αποτελεί μια βασική παράμετρο της λειτουργίας των ΜΚΟ αλλά κι ένα σημαντικό στήριγμα της Κοινωνίας των Πολιτών, αφού, στα υπαρξιακά κύτταρά του, εμπεριέχει βασικές έννοιες της ΚτΠ: συμμετοχή, ελευθερία έκφρασης, κοινό συμφέρον, άμισθη προσφορά.

Στη χώρα μας, το εθελοντικό κίνημα πέρασε από διάφορα στάδια για να φτάσει στο απόγειό του την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 2004. Σύμφωνα με τη μελέτη «Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις» που πραγματοποιήθηκε το 1996 υπό την επίβλεψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «VOLMED» για τον εθελοντισμό στις Μεσογειακές χώρες), ο συνολικός αριθμός των εθελοντικών οργανώσεων στην Ελλάδα, έως και το 1996, έφθανε τις 1200.¹²⁵

Από το 1900 έως και το 1980 λειτουργούσε στη χώρα μας το 36,3% των εθελοντικών οργανώσεων που καταγράφηκαν το 1996, ενώ μετά το 1980 ιδρύθηκε το 60,3% του συνολικού αριθμού. Την περίοδο 1991-1996 ιδρύθηκαν πάνω από το ¼ του συνόλου των εθελοντικών οργανισμών. Το 91,5% αυτών των οργανισμών είχε μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα και χρηματοδοτήθηκε κατά 70% από συνεισφορές μελών και κατά 30% από κρατικές επιχορηγήσεις. Συγκεκριμένα, το 75% των οργανισμών έλαβαν κρατική χρηματοδότηση σε ποσοστό έως και το ¼ του προϋπολογισμού τους. Επιπλέον, γύρω στο 25% των εθελοντικών οργανισμών επιχορηγήθηκε από το κράτος σε ποσοστό που ξεπέρασε το ¼ και έφτασε έως και το 100% του προϋπολογισμού τους. Επίσης, το 40% των οργανισμών έθεταν ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα ως όριο για τη συμμετοχή των μελών τους στον οργανισμό, σε αντίθεση με το υπόλοιπο 60% που δεν απαιτούσε κάποια ελάχιστο χρονικό όριο δραστηριοποίησης. Τέλος, το 65% (655 οργανισμοί) του συνόλου των εθελοντικών οργανισμών είχε εγγεγραμμένα λιγότερα από 50 μέλη, το 12% είχε 50 έως 100 μέλη και το 23% είχε πάνω από 100 μέλη.

Οι βασικοί τομείς δραστηριοποίησης των παραπάνω οργανώσεων ήταν τρεις: ένα ποσοστό της τάξεως του 65% ασχολούνταν με φιλανθρωπικές δραστηριότητες, το 28% με πολιτιστικές και το 27,5% με την προστασία του περιβάλλοντος και θέματα

---

¹²⁵Βλ. Έργο: Μελέτη εθελοντισμού στην Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας, σελ. 26-43, δημοσίευση στο http://online.neagenia.gr/FilesNeaGenia/volunteer_1.pdf, (τελευταία πρόσβαση, 02/08/2013).

οικολογικού ενδιαφέροντος. Παράλληλα, την ίδια περίοδο, έντονη είναι η δραστηριοποίηση των εθελοντικών οργανώσεων στην προσφορά εθελοντικής εργασίας στον τομέα των ατόμων με ειδικές ανάγκες, εν αντιθέσει με τις εθελοντικές υπηρεσίες που προσφέρονταν στους μετανάστες.

Σύμφωνα με μια νεότερη έρευνα¹²⁶ για τους ελληνικούς εθελοντικούς οργανισμούς, που πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα 1997-1999 και είχε τον τίτλο «Παρέμβαση», ο συνολικός αριθμός των εθελοντικών οργανισμών έφτανε τους 2.400. Σε 585 από αυτούς τους οργανισμούς καταγράφεται η περιορισμένη συμμετοχή των μελών στις δράσεις τους. Για παράδειγμα, σε ένα σύνολο 198.851 εγγεγραμμένων μελών μόλις τα 27.710 παρουσιάζονται ως ενεργά μέλη. Επίσης, το 79,3% αυτών των οργανισμών δραστηριοποιούνται τοπικά, το 10,7% είχε ευρύτερο πεδίο δράσης και μόλις το 10% είχε εθνική ή και διεθνή δράση. Ακόμη, 300 από αυτούς τους οργανισμούς απασχολούσαν συνολικά 441 αμειβόμενους υπαλλήλους.

Σε έρευνα του ΕΤΕΒΑ¹²⁷ το καλοκαίρι του 2000, που είχε τον τίτλο «Εθελοντισμός και Ελληνική Εμπειρία» καταγράφονται 13.552 εθελοντικοί οργανισμοί. Σύμφωνα με νεότερα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το 2002, σε 136 κυβερνητικούς οργανισμούς παρατηρείται οι οργανισμοί αυτοί να έχουν μέσο όρο ζωής τα 20 χρόνια, το 53,3% αυτών να έχει ιδρυθεί τη δεκαετία του 1990, το 3,6% μέσα στα έτη 2000, 2001, το 22,7% τη δεκαετία του 1980 και το 13,2% τη δεκαετία του 1970. Το υπόλοιπο 7,3% ιδρύθηκε παλαιότερα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση αμειβομένης και εθελοντικής εργασίας στους οργανισμούς αυτούς, όπως για παράδειγμα παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα για τα έτη 1999 έως 2001:

---

¹²⁶ Στο ίδιο, σελ. 27.

¹²⁷ Στο ίδιο, σελ. 27-28.

Αμειβόμενοι Εργαζόμενοι και Εθελοντές (1999 – 2001)

Έτη	1999	2000	2001
Πλήρως Απασχολούμενοι Εργαζόμενοι	1.077	1.112	1.216
Μερικώς Απασχολούμενοι Εργαζόμενοι	229	242	275
Σύνολο Αμειβόμενων Εργαζομένων	1.306	1.354	1.491
Σύνολο Εθελοντών	5.785	8.063	8.291

Πηγή: Lyberaki & Paraskevoopoulos (2002), σελ. 9.¹²⁸

Σε σχετικά πρόσφατη (Μάρτιος 2012) έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς για το ευρωπαϊκό έτος εθελοντισμού, ένα αξιοσημείωτο κομμάτι των πολιτών φάνηκε πως δεν επιδιώκει τη συμμετοχή του σε εθελοντικές δραστηριότητες (τυπικού εθελοντισμού, μέσω οργανώσεων ή άτυπης μορφής εθελοντισμού). Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το 81,1% του πληθυσμού δε συμμετείχε καμία φορά σε άτυπες κοινωνικές δραστηριότητες, το 29,1% συμμετείχε σε εθελοντικές δραστηριότητες θρησκευτικών ή εκκλησιαστικών οργανώσεων, το 3,2% σε δραστηριότητες φιλανθρωπικών οργανώσεων, το 8,2% σε δραστηριότητες ψυχαγωγικών ομάδων και μόλις το 5% σε δραστηριότητες πολιτικών κομμάτων, εργατικών σωματείων, συνδικάτων και συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Σύμφωνα με όσα είπαν οι εκπρόσωποι της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, κατά την παρουσίαση των στοιχείων, η διαχρονική έλλειψη πρωτογενών και δευτερογενών δεδομένων δεν βοηθά στον ακριβή προσδιορισμό του αριθμού των εθελοντών στην Ελλάδα ούτε και στη διερεύνηση του βαθμού συμμετοχής τους σε εθελοντικές δράσεις.

Τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας «ESS»¹²⁹ έδειξαν, επίσης, ότι, την τελευταία δεκαετία, αργά και σταθερά, αυξάνονται οι τάσεις συμμετοχής

¹²⁸ Lyberaki, A. & Paraskevoopoulos J, C., “Social Capital Measurement in Greece”, OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement, London, UK, September 2002 (OECD website, electronic Book).

¹²⁹ Βλ. Παπαματθαίου, Μάρτυ, «Οι Έλληνες δεν έχουν στο DNA τους τον εθελοντισμό, Ποια είναι τα συμπεράσματα έρευνας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς», *εφημερίδα το Βήμα*, 15/06/2012.

μορφωμένων και νέων σε ηλικία ατόμων, κεντρώας ως επί το πλείστον ιδεολογικής προέλευσης σε Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις. Η επισήμανση αυτή, σε συνδυασμό με τις άτυπες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, υποδηλώνει ότι εισερχόμαστε σε ένα νέο στάδιο επαναπροσδιορισμού της πολιτικής συμμετοχής/δράσης, η οποία, για ένα σημαντικό τμήμα των πολιτών, διεξάγεται έξω από τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα και τις οργανώσεις που έμμεσα ελέγχουν ή καθοδηγούν.

Σύμφωνα με την έρευνα, οι Έλληνες εθελοντές ανέρχονται περίπου σε 30 με 32 χιλιάδες, ενώ αξιοσημείωτη είναι η ανοδική τάση συμμετοχής σε εθελοντικές δραστηριότητες. *«Η κινητοποίηση πολιτών κατά τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 αποτέλεσε, ίσως, κορυφαία στιγμή στην ιστορία του Εθελοντισμού στη χώρα»*, επεσήμαναν χαρακτηριστικά οι εκπρόσωποι της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, κατά την παρουσίαση της έρευνας.¹³⁰

Επιπλέον, τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν από τη Γενική Διεύθυνση Εθελοντισμού του «Αθήνα 2004» φανέρωσαν ότι κατά την προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 κατατέθηκαν 160.000 αιτήσεις εθελοντών (το 25% εξ αυτών ήταν αλλοδαποί και το 10% ομογενείς). Ο τελικός αριθμός, όμως, των εθελοντών έφτασε τους 58.000, με το 43% από αυτούς να αποτελείται από νέους ηλικίας μέχρι 24 ετών. Επιπρόσθετα, περίπου 25.000 πολίτες συμμετείχαν σε εθελοντικές δραστηριότητες κατά τη διοργάνωση των Παγκόσμιων Αγώνων Special Olympics 2011 στην Αθήνα.

Παρόλα αυτά, χρειάζεται να επισημανθεί ότι η προσπάθεια χαρτογράφησης του χώρου των οργανώσεων από τους δημόσιους φορείς έχει χαρακτηριστεί ως ελλιπής, και αποσπασματική. Δεν υπάρχει η δυνατότητα παροχής τεκμηριωμένων αποτελεσμάτων, που να παρουσιάζουν, σε διαχρονική βάση, τον ακριβή αριθμό των ελληνικών εθελοντικών οργανώσεων. Στην Ελλάδα δεν έχει διεξαχθεί ακόμη μια μέσο-μακροπρόθεσμη έρευνα για την ποιοτική και ποσοτική καταγραφή των χαρακτηριστικών του εθελοντισμού από κάποιο πανεπιστημιακό ή ερευνητικό τμήμα.

Τα συμπεράσματα της έρευνας έδειξαν ότι ο επίσημος εθελοντισμός στη χώρα μας έχει σημαντική παρουσία παρόλο που εμφανίζει χαμηλά ποσοστά. Αυτό προκύπτει από την ευδιάκριτη τάση για πολυσχιδή δράση των εθελοντικών οργανώσεων στη σύγχρονη πραγματικότητα, παρά το δυσχερές κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον.

---

¹³⁰ Στο ίδιο.

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τα συμπεράσματα των ερευνών, όσοι ασχολούνται με τον εθελοντισμό διακρίνονται για την σοβαρότητα που επιδεικνύουν στα καθήκοντά τους καθώς και για την θετική αποτίμηση που προσδίδουν στο ρόλο του εθελοντισμού, τόσο σε προσωπικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Η θετική αυτή αποτίμηση προκύπτει παρά τις επιμέρους διαφορές στους τομείς δράσης, στη μορφή συμμετοχής, στις ώρες που αφιερώνονται στην εθελοντική εργασία αλλά και στη σχέση με τον ανεπίσημο εθελοντισμό.¹³¹

---

¹³¹ Στο ίδιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η Ατροφική Κοινωνία των Πολιτών

1. Η συζήτηση για την ελληνική Κοινωνία των Πολιτών

Η συζήτηση που διεξάγεται στον χώρο της επιστημονικής κοινότητας για τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας πολιτών στην μεταπολιτευτική Ελλάδα, έχει καταλήξει σε ένα παράδοξο αποτέλεσμα. Η ΚτΠ θεωρείται αδύναμη σε σχέση με το κράτος, αλλά, συνάμα, και το κράτος θεωρείται αδύναμο και ανεπαρκές.¹³² Τα αίτια που καθιστούν την κοινωνία των πολιτών ατροφική είναι για πολλούς επιστήμονες προφανή: το διογκωμένο ελληνικό κράτος, οι πελατειακές σχέσεις, τα ισχυρά πολιτικά κόμματα και η εξάρτηση κάποιων συνδικάτων από το κράτος έχουν εμποδίσει την ανάπτυξη μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών.¹³³

Σύμφωνα με τον Δ. Σωτηρόπουλο, από τα μέσα της δεκαετίας του '80 παρατηρείται σημαντική μείωση της συμμετοχής των ατόμων στην πολιτική. Σε αυτή την περίπτωση τίθεται εύλογα το ερώτημα: «πού μεταφέρθηκε η κοινωνική και πολιτική δυναμική που είχε εμφανιστεί στα αρχικά χρόνια της μεταπολίτευσης;». Μια απάντηση, η οποία αναπτύσσεται ως υπόθεση εργασίας από το Σωτηρόπουλο, είναι ότι αυτή εκδηλώνεται, πλέον, με τη δημιουργία νέων συλλογικών φορέων, συλλόγων, σωματείων και εθελοντικών οργανώσεων κάθε είδους, ακόμα και άτυπων-μη θεσμοθετημένων συλλογικών δραστηριοτήτων και αλληλεπιδράσεων.¹³⁴

Κατά τον Σωτηρόπουλο, η έννοια της ΚτΠ μπορεί να γίνει αντιληπτή ως το σύνολο των κοινωνικών συσσωματώσεων (λ.χ. ομάδες πίεσης, εθελοντικές οργανώσεις, κοινωνικά κινήματα κλπ.), καθώς και των άτυπων ομαδώσεων και δικτύων, και των μεταξύ τους σχέσεων αλληλεπίδρασης. Αυτές διαφοροποιούνται εννοιολογικά από το κράτος αλλά δε σημαίνει ότι βρίσκονται σε διαρκή αντιπαλότητα, αφού πολλές ΜΚΟ συνεργάζονται με δημόσιες υπηρεσίες (π.χ. σε συμβάντα σεισμών). Ως κράτος εκλαμβάνουμε το σύνολο των διοικητικών μηχανισμών, συνδεδεμένων μεταξύ τους, οι οποίοι ασκούν εξουσία σε μια ορισμένη επικράτεια. Τέλος, τα κόμματα ενώ συγκροτούν με το κράτος την πολιτική κοινωνία, μετέχουν και στην ΚτΠ,

¹³² Σωτηρόπουλος, Α. Δ., «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία των πολιτών», στο Κοντιάδης, Ξ. & Ανθόπουλος, Χ. (επιμ.) *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*; Αθήνα: Παπαζήσης, 2008, σελ. 317-327.

¹³³ Σχετικές απόψεις έχουν αναπτύξει οι Μουζέλης (1998), Mavrogordatos (1993), Μουζέλης και Παγουλάτος (2003), Τσουκαλάς (1986), Διαμαντούρος (2000), Σωτηρόπουλος (2001), Lyrintzis (2005), Νικολακόπουλος (2005), κ.α.

¹³⁴ Σωτηρόπουλος, Α. Δ., «Η Κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή Αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Α. Δ. (επιμ), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός, 2004, σελ. 117-162.

καταλαμβάνοντας ένα κοινό χώρο στην τομή της πολιτικής κοινωνίας με την ΚτΠ. Αποτελούν θεσμό της δημοκρατίας, και είναι πολιτικές οργανώσεις που στοχεύουν στην εξουσία.

Στην Ελλάδα, λόγω του υπερτροφικού κράτους από τη μια και των ισχυρών κομμάτων από την άλλη, η ΚτΠ ασφυκτιούσε, και πολλές φορές ενσωματωνόταν και στα δύο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια ατροφική ΚτΠ ως προς την τυπική της μορφή, αλλά και μια μη καταγεγραμμένη, μη θεσμική-άτυπη ΚτΠ σε μικροκοινωνικό επίπεδο.

Ο πιο ισχυρός θύλακας της ΚτΠ ως προς την δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης στην Ελλάδα είναι τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα, τα οποία αντλούν τη δυναμική τους λόγω της μεγάλης οργανωσιακής τους πυκνότητας, και της διοικητικής και οικονομικής εξάρτησής τους από το κράτος. Ισχυρή δύναμη διαθέτουν, επίσης, και συγκεκριμένες επαγγελματικές οργανώσεις (π.χ. δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί), οι οποίες μάλιστα υπέρ-εκπροσωπούνται, ανεξαρτήτως κυβέρνησης, τόσο σε βουλευτικό, όσο και σε υπουργικό επίπεδο. Είναι, πάντως, αξιοσημείωτη η αυξανόμενη αποστασιοποίηση των εργαζομένων από το συνδικαλιστικό κίνημα, μιας και η συνεχιζόμενη εξάρτηση των συνδικάτων από τα κόμματα δεν επέτρεψε σε αυτά να καρπωθούν την κρίση των δευτέρων τις τελευταίες δεκαετίες.¹³⁵

Άλλες τυπικές μορφές της ΚτΠ είναι οι εθελοντικές οργανώσεις όπως οι πολιτιστικές οργανώσεις, οι τοπικοί σύλλογοι, οι αθλητικοί σύλλογοι, οι οργανώσεις κοινωνικής πρόνοιας, οι φεμινιστικές οργανώσεις και οι περιβαλλοντικές οργανώσεις. Υπάρχουν, επίσης, και άλλες εκφάνσεις οργανώσεων που ασχολούνται π.χ. με την ποιότητα ζωής, επίσης οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων κα. Χαρακτηριστικό γεγονός είναι το πολύ χαμηλό ποσοστό συμμετοχής των Ελλήνων σε συλλόγους, σωματεία, ή σε συλλογικές δραστηριότητες, εμφανίζοντας τον χαμηλότερο δείκτη στην Ε.Ε. (24% έναντι 48% του μέσου δείκτη).

Εκτός, όμως, της τυπικής ΚτΠ ανιχνεύεται και μια άτυπη ΚτΠ. Αυτή εντοπίζεται με τη μορφή άτυπων συσσωματώσεων και ανεπίσημων αλληλεπιδράσεων μεταξύ μεμονωμένων πολιτών, μικρών ομάδων πρωτοβουλίας, περιοδικών συναντήσεων και συζητήσεων σε κλειστούς χώρους, καθώς και με τη δημιουργία δικτύων που διευκολύνθηκαν χάρη στην εξάπλωση της χρήσης του ίντερνετ.

Μια σημαντική άτυπη κατηγορία της ΚτΠ είναι οι τοπικές ΚτΠ.¹³⁶ Αυτές έχουν μικρό μέγεθος, άμεση διαπροσωπική επικοινωνία και εξαρτώνται σε πολύ μικρό βαθμό

---

¹³⁵ Στο ίδιο, σελ. 129.

¹³⁶ Στο ίδιο, σελ. 150-153.

από το κράτος, αφού υπόκεινται στον τοπικό κοινωνικό έλεγχο και τις τοπικές παραδόσεις. Τέτοιες περιπτώσεις συνιστούν τα χωριά του Μυλοποτάμου στην Κρήτη (π.χ. επικράτηση συγκεκριμένων ομάδων στην εκμετάλλευση της γης, στην κτηνοτροφία κλπ.), η απομάκρυνση τσιγγάνων από την περιφέρεια χωριών ή πόλεων, η απαίτηση από σύλλογο γονέων και κηδεμόνων να μην σηκώσει την σημαία του σχολείου αλλοδαπός, αριστούχος μαθητής κλπ. Τέτοιες οργανώσεις υπενθυμίζουν ότι η διαμόρφωση της κοινής γνώμης και της δημόσιας πολιτικής είναι μια αρένα με αβέβαιο αποτέλεσμα και αποτελούν το τίμημα της έλλειψης καταναγκασμού και ελέγχου «εκ των άνω».¹³⁷

Επιπλέον, σύμφωνα με τα λόγια του Σωτηρόπουλου¹³⁸ «η ΚτΠ μπορεί, αλλά δεν είναι πάντα εφικτό, να λειτουργεί σε όφελος της δημοκρατίας, της ανεκτικότητας και της ενδυνάμωσης των λιγότερο ισχυρών». Ζητούμενο είναι η ευεργετική για την κοινωνική αλληλεγγύη κινητοποίηση, που πολλές φορές προκύπτει συγκυριακά, να μετατραπεί σε μόνιμη δομή, χωρίς τη χροιά της παραδοσιακής επιλεκτικής φιλανθρωπίας.

Σύμφωνα με τον Αφουξενίδη, τα τελευταία χρόνια σε αντίθεση με το παρελθόν, η έννοια της ΚτΠ αντιμετωπίζεται πολύ πιο προσεκτικά στον ακαδημαϊκό λόγο, αλλά και στο λόγο των πολιτικών και των θεσμών, εγχώριων και παγκόσμιων. Αυτό οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων, οι πιο σημαντικοί από τους οποίους σχετίζονται με περιορισμούς στους πόρους που διατίθενται σε οργανισμούς παροχής υπηρεσιών, όπως οι ΜΚΟ (ειδικότερα μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008), με τις θεσμικές αδυναμίες και περιορισμένες ικανότητες των ίδιων των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και, θα μπορούσαμε να πούμε, με μία γενική πολιτική και πολιτισμική στροφή τόσο των υπευθύνων λήψης αποφάσεων σε επίπεδο πολιτικής, όσο και των τοπικών πληθυσμών και χρηματοδοτών οργανισμών.

Συν τοις άλλοις, κατά τον Αφουξενίδη, δεν υπάρχουν εμπειρικά δεδομένα που να δείχνουν πόσο αποτελεσματικές είναι οι οργανώσεις της ΚτΠ, και ιδιαίτερα οι ΜΚΟ, στον περιορισμό ή την καταπολέμηση της κοινωνικής ανισότητας. Είναι σχεδόν αδύνατο να ισχυριστεί κανείς με βεβαιότητα ότι οι ΜΚΟ είναι λιγότερο ή περισσότερο ικανές, για παράδειγμα, από το κράτος στην καταπολέμηση των διακρίσεων ή της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Πολύ απλά, δεν υπάρχουν δεδομένα για το εν λόγω ζήτημα και η μόνη μέθοδος για τη δημιουργία τέτοιου είδους δεικτών είναι η

---

¹³⁷ Στο ίδιο, σελ. 152.

¹³⁸ Στο ίδιο, σελ. 156.

εξέταση του ρόλου των οργανώσεων της ΚτΠ σε τοπικό επίπεδο, καθιστώντας οποιοδήποτε συγκριτικό υλικό ιδιαίτερα προβληματικό.¹³⁹

Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολλές οργανωμένες ομάδες, οι οποίες έχουν κάνει σημαντικό έργο τόσο σε εγχώριο όσο και σε διεθνές επίπεδο, η ΚτΠ από μόνη της δεν έχει καταφέρει να προστατέψει ή να προωθήσει τις βασικές ανάγκες και τα συμφέροντα των ανθρώπων. Περιορίστηκε τόσο από εξωτερικούς παράγοντες (χρηματοδότηση και πόροι) όσο και από εσωτερικούς (ανταγωνισμός και κατάτμηση). Κατά την γνώμη του Αφουξενίδη, στη μετά το 2008 εποχή, το κύριο πολιτικό ζήτημα σχετίζεται με την εύρεση νέων και εναλλακτικών τρόπων ανασύστασης του δημόσιου χώρου, της πολιτικής συμμετοχής και της κοινωνικής ζωής.¹⁴⁰

2. Η κομματοκρατία ως εχθρός της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα

Η έννοια της κομματοκρατίας εισήλθε δυναμικά στο λεξιλόγιο των αναλυτών αρχές της δεκαετίας του 2000. Αναφορικά με το περιεχόμενο και τη λειτουργία της, οι συγγραφείς έχουν αναπτύξει διάφορες θέσεις: ο Χρήστος Γιανναράς έχει ασκήσει μία περισσότερο ηθικού χαρακτήρα κριτική απέναντί της. Ο γνωστός αναλυτής, αντιμετωπίζει την κομματοκρατία ως μορφή ολοκληρωτισμού που εξυπηρετεί και βοηθά τους σκοπούς των πολιτικών κομμάτων. Στην Ελλάδα, λέει ο Γιανναράς, το καθεστώς της κομματοκρατίας είναι στυγνό, ανελαστικό, δίχως προσχήματα. Έχει τέτοια σιγουριά εξουσιαστικής ισχύος, ώστε μπορεί να επιδεικνύει αλαζονική αυθαιρεσία απροκάλυπτη, απερίφραστο ολοκληρωτισμό διαθέσεων. Η κομματοκρατία δεν περιορίζεται, μόνο, στο χώρο της άμεσης παρέμβασης του κεντρικού κράτους αλλά διεισδύει παντού. Καθώς τα πολιτικά κόμματα αποβλέπουν στην εξουσιαστική εξυπηρέτησή τους, τίθενται υπεράνω του κοινωνικού σώματος, απέναντι στο οποίο αυθαιρετούν κατ' εξακολούθηση και εξαναγκάζουν την υποταγή του.¹⁴¹

Σύμφωνα με τον Μουζέλη, απόψεις του οποίου εκθέσαμε και πιο πριν, το φαινόμενο της κομματοκρατίας στην Ελλάδα είναι διαχρονικό και συσχετίζεται αρνητικά με την υπανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Ο κομματικός επεκτατισμός,

---

¹³⁹ Αφουξενίδης, Α., «Πολιτική πραγματικότητα vs Δημοκρατίας. Η διάσταση της οργανωμένης Κοινωνίας των Πολιτών», Ομιλία - Παρουσίαση σε ημερίδα του ΕΚΚΕ, Μάιος 2012. Μέρος σημειώσεων μου παραχώρησε προς χρήση ο ίδιος ο ερευνητής.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹⁴¹ Βλ. Γιανναράς, Χρ., *Κομματοκρατία: Όταν οι πολίτες υπερψηφίζουν τη λεηλασία της ζωής τους*, Αθήνα: Πατάκης, 2002 και Χρήστος Γιανναράς, «Κομματοκρατίας Προπέτεια», *Εφημερίδα Καθημερινή*, 24/02/02.

ή αλλιώς κομματοκρατία, αντιμετωπίζεται ως μια σαφής τάση των πολιτικών κομμάτων να «διεισδύουν σε όλους τους θεσμικούς χώρους της κοινωνίας υποσκάπτοντας, ... τις αυτόνομες λογικές και αξίες αυτών των χώρων».¹⁴² Ο συγγραφέας υπογραμμίζει πως αυτό που συμβαίνει στην ελληνική κοινωνία είναι ότι η κομματική λογική «κυριαρχεί και υποσκάπτει όλες τις άλλες λογικές και αξίες της κοινωνίας» και αυτό συμβαίνει παντού από τον αθλητισμό ως την παιδεία, την υγεία, τον πολιτισμό και τις τέχνες¹⁴³. Η κομματοκρατία επιδρά στο κοινωνικό σώμα μέσω του συνδρόμου της μετάθεσης των στόχων και έχει τη δυνατότητα να εκτροχιάσει με σχετική ευκολία τους τεθέντες στόχους, επειδή η αντίδραση της ήδη καχεκτικής κοινωνίας των πολιτών είναι μειωμένη. Την κατάσταση αυτή επιτείνει το καθεστώς της επιτυχημένης αποφυγής του ελέγχου με αποτέλεσμα, καθώς η κομματοκρατία λειτουργεί σχετικά απρόσκοπτα, να διαιωνίζεται.¹⁴⁴

Ο Πάνος Καζάκος, δεν αρνείται την ύπαρξη ή τη σημασία της κομματοκρατίας, ωστόσο, την αμφισβητεί θεωρώντας την έννοια στενή. Έννοια στενή, επειδή επικεντρώνεται στον χώρο της πολιτικής συμπίεζοντας παράγοντες, οι οποίοι την ξεπερνούν όπως είναι οι κυρίαρχες αξίες ή οι ατέλειες που ενδογενώς χαρακτηρίζουν την πολιτική¹⁴⁵. Κατά τον Καζάκο, η συζήτηση οριοθετείται πολύ περιορισμένα από τον Νίκο Μουζέλη με αποτέλεσμα να μένει ασαφής η εικόνα των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων και των δυσκολιών υλοποίησής τους. Όταν παραπέμπεις μονάχα στην κομματοκρατία, σύμφωνα με τον συγγραφέα, εκτός του ότι συμπίεζονται όπως αναφέραμε οι ποικίλοι παράγοντες που επηρεάζουν το πολιτικό πεδίο, συνάμα αποσυνδέονται με αυτό τον τρόπο οι πολιτικές αλλαγές από ουσιαστικούς στόχους σε οικονομία και διοίκηση: επισημαίνεται το «πως» και ξεπερνιέται το «τι». Αυτό συμβαίνει γιατί αναμένεται πως ένα καλύτερο, αλλά μη προσδιοριζόμενο, «τι» θα προέλθει, αυτομάτως, από ένα καλύτερο «πως».

Ο Καζάκος, συμφωνεί βέβαια ότι το πολιτικό σύστημα είναι αναγκαίο να αλλάξει αλλά επισημαίνει, ταυτόχρονα, την ανάγκη να έχει σαφές πλαίσιο στόχων για το τι ακριβώς θα ήθελε να πετύχει. Κατά τον συγγραφέα, πρέπει να ασχοληθούμε όχι μόνο με τους θεσμούς και τις διαδικασίες της πολιτικής, αλλά και με ευρύτερα

---

¹⁴² Βλ. Μουζέλης, Ν., «Γιατί Αποτυγχάνουν οι Μεταρρυθμίσεις», *εφημερίδα Το Βήμα*, 29/06/2003.

¹⁴³ Βλ. Μουζέλης, Ν., «Πέντε Θέσεις για τη Δημόσια Διοίκηση», *εφημερίδα Το Βήμα*, 10/07/2005.

¹⁴⁴ Βλ. Μουζέλης, Ν., «Το Κράτος και το Κομματικό Φοντιμπόλ», *εφημερίδα Το Βήμα*, 21/09/2003 και Μουζέλης, Ν., «Συμμετοχική Δημοκρατία και Πλουραλισμός», *εφημερίδα Το Βήμα*, 15/02/2004.

¹⁴⁵ Βλ. Καζάκος, Πάνος, «Για Ένα Μεταρρυθμιστικό Πατριωτισμό;», *εφημερίδα Καθημερινή*, 09/11/2003.

ζητήματα που αφορούν τη γενικότερη φιλοσοφία, τους στόχους και τα μέσα μιας ευρύτερης μεταρρύθμισης που περιλαμβάνει την κοινωνική και οικονομική πολιτική.

Σύμφωνα με τον Σωκράτη Κονιόρδο, η αμφισβήτηση του Καζάκου θίγει ένα ενδιαφέρον σημείο. Όμως, για να αποκτήσει η έννοια της κομματοκρατίας ερμηνευτικό νεύρο θα πρέπει, κατά τον ίδιο, να γίνει πιο συγκεκριμένη· όπως χρησιμοποιείται είναι αρκετά χαλαρή και περιλαμβάνει ένα μεγάλο εύρος διαφορετικών εκδηλώσεων.¹⁴⁶

Συνειρμικά η *κομματοκρατία* συχνά οδηγεί σε παρανοήσεις καθώς την ταυτίζουν με τον *κομματισμό*. Ο Κονιόρδος κάνει διάκριση των δυο εννοιών. Στον κομματισμό αποδίδει την έννοια του *κομματικού πατριωτισμού*. Δηλαδή, όπως χαρακτηριστικά λέει, την «πρόσδεση σε συμπεριφορές και πρακτικές που προωθούν πρόσωπα και πολιτικές, έχοντας σαν βασικό καθοδηγητικό άξονα τα στενά κομματικά συμφέροντα με τον παράλληλο αποκλεισμό των μελών των άλλων κομμάτων, αλλά και των λοιπών πολιτών, όσων δεν ανήκουν σε κάποιο πολιτικό σχηματισμό». Ένα σχετικό παράδειγμα κομματισμού, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι οι διορισμοί: κομματισμό έχουμε στο βαθμό που προκρίνεται ο διορισμός του κομματικού φίλου αντί η όποια πρόσληψη να πραγματοποιείται στη βάση αξιοκρατικών κριτηρίων.

Σε αντίθεση με τον κομματισμό, την κομματοκρατία ο Κονιόρδος την αντιλαμβάνεται σαν να αναφέρεται σε ένα «σύστημα που ξεπερνά τον κομματικό πατριωτισμό των μελών και οπαδών του ενός ή του άλλου πολιτικού κόμματος». Αφορά συνολικά την ενίσχυση της δυνατότητας επέμβασης των κομμάτων που κατέχουν την εξουσία. Αυτό καθίσταται εφικτό μέσω θεσμικών ρυθμίσεων, οι οποίες παρακάμπτουν την αυτονομία των κοινωνικών χώρων και παραπέμπουν τις τελικές αποφάσεις σε πολιτικούς προϊστάμενους. Οι τελευταίοι μπορεί να ανήκουν στο ένα ή στο άλλο πολιτικό κόμμα, αναλόγως ποιο βρίσκεται στην εξουσία. Συνεπώς, η κομματοκρατία δεν αποκλείει τον κομματισμό, και τα δύο μπορεί να έχουν συμβιωτική σχέση.

Το χαρακτηριστικό της κομματοκρατίας είναι πως αποτελεί σύστημα το οποίο είναι εγκατεστημένο στο κράτος και στο μηχανισμό του. Ως σύστημα συνίσταται στην επιβολή ρυθμίσεων που προϋποθέτουν την λήψη απόφασης από έναν πολιτικό προϊστάμενο, ο οποίος έχει συγκεκριμένη κάθε περίοδο κομματική ταυτότητα.

---

¹⁴⁶ Βλ. Κονιόρδος, Σ., «Κομματοκρατία, ‘Μέσα’ και Κοινωνικό Κεφάλαιο: Διαστάσεις ρύθμισης της έρευνας στην Ελλάδα», στο Αφουξενίδης, Α. και Αλεξάκης, Μ. (επιμ.), *Πολιτική Κοινωνιολογία: Έξι κείμενα αφιερωμένα στην Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, σελ. 83-101.

Εξάλλου, η κοιματοκρατία ως σύστημα αποτελεί δημιούργημα, περισσότερο ή λιγότερο, του ενός ή του άλλου από τα δύο πολιτικά κόμματα που κυβέρνησαν την χώρα κατά την μεταπολιτευτική περίοδο. Όμως, τυγχάνει της ουσιαστικής αποδοχής και των δύο αντιπάλων πολιτικών σχηματισμών. Η εναλλαγή στην εξουσία ευνοεί ώστε οι παρεμβάσεις των πολιτικών προϊσταμένων, επί της αυτονομίας συγκεκριμένων εκφάνσεων της κοινωνίας των πολιτών, να αποκτούν θεσμικό-μόνιμο χαρακτήρα.

Ο Κονιόρδος, συγκεκριμενοποιεί την έννοια της κοιματοκρατίας σε σχέση με το κράτος, παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο επιλέγονται οι πρόεδροι στα ερευνητικά κέντρα στην Ελλάδα. Όπως ο συγγραφέας αποδεικνύει στο άρθρο του, στην «διαδικασία επιλογής» είναι κυρίαρχο το στοιχείο της αδιαφάνειας και της πολιτικής-υπουργικής παρέμβασης. Ένας τέτοιος τρόπος ανάδειξης και λειτουργίας δημιουργεί σημαντικές δυσκολίες όχι μόνο στην παραγωγή επιστημονικού έργου, αλλά και στην αποδοχή του επικεφαλής όχι ως ηγέτη μιας ερευνητικής προσπάθειας, αλλά ως προϊσταμένου με την κλασική δημοσιοϋπαλληλική έννοια.¹⁴⁷ Με τέτοιου είδους αδιαφανείς διαδικασίες και σιωπηρές εξυπηρετήσεις, η κοινωνία των πολιτών ασφυκτιά, εξακολουθεί να είναι ατροφική και δέσμια των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων.

3. Απόψεις που αμφισβητούν την κρατούσα γνώμη για την ελληνική Κοινωνία των Πολιτών

Η άποψη ότι η ελληνική ΚτΠ είναι ατροφική αμφισβητείται από ορισμένους συγγραφείς. Ο Γιαννής¹⁴⁸ έχει κάνει λόγο για συνθήκες ώριμες για την ανάπτυξη της ΚτΠ και ο Λυριντζής¹⁴⁹ έχει μιλήσει για διαφαινόμενες τάσεις της ΚτΠ, οι οποίες παρά τις υπαρκτές αδυναμίες, ενδεχομένως σηματοδοτούν την αναβίωσή της.

Υπάρχουν μάλιστα ενδιαφέρουσες ενδείξεις που αποδεικνύουν την σταδιακή ανάπτυξή της και, συνήθως, συνδέονται με την ανάπτυξη εθελοντικών οργανώσεων. Τέτοιες οργανώσεις, για παράδειγμα, είναι τα αθλητικά σωματεία, οι περιβαλλοντικές

---

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 12, αναρτημένο στο

<http://crete.academia.edu/SokratisKoniordos/Papers/1060555/> (τελευταία πρόσβαση 01/08/13).

¹⁴⁸ Βλ. Γιαννής, Ν. (επιμ.), *Κοινωνία πολιτών και νεολαία. Μια μελέτη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και της «Ευρωπαϊκής Εκφρασης»*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2001, σελ.40.

¹⁴⁹ Βλ. Lyrintzis, C., “Greek Civil Society in the 21st century”, στο Ioakimidis, Panayiotis (επιμ.), *Greece in the European Union: The new role and the new agenda*, Αθήνα: Ministry of the Press and Mass Media, 2002, pp. 90-99.

οργανώσεις, οι οργανώσεις μεταναστών και οι οργανώσεις ανθρωπιστικής βοήθειας.¹⁵⁰ Μάλιστα, μερικές από τις οργανώσεις αυτές, όντας παραρτήματα ξένων οργανώσεων, έχουν σημαντική παρουσία στην ελληνική πολιτική σκηνή ή την τοπική αυτοδιοίκηση. Συνάμα, αξιοποιούν ευρωπαϊκά κονδύλια και στηρίζονται σε διεθνείς συμβάσεις και στην ευρωπαϊκή νομοθεσία.

Οι οργανώσεις για τους μετανάστες δραστηριοποιούνται σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκπαίδευσης, αλληλοβοήθειας, πολιτικής νομιμοποίησης, θρησκευτικών ελευθεριών κλπ. Στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας υπάρχουν οργανώσεις που ασχολούνται με τη φροντίδα ατόμων με ειδικές ανάγκες, με ηλικιωμένους, άστεγους, άπορους. Αν και δεν διαμορφώνουν τη δημόσια πολιτική, εντούτοις, αρκετές φορές, τα αιτήματά τους λαμβάνονται υπόψη στη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής. Υπάρχουν, όμως, μικρότερες οργανώσεις που επειδή δεν έχουν πρόσβαση στο κράτος, συνήθως, παρεμποδίζονται από αυτό στον τρόπο λειτουργίας τους.

Επίσης, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής δραστηριοποιούνται μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), οι οποίες πραγματοποιούν σχέδια ανθρωπιστικής βοήθειας και κατασκευής υποδομών στο εξωτερικό. Το φαινόμενο δεν είναι ελληνικό, αλλά φαίνεται πως έχει ενισχυθεί ο ρόλος αυτών των οργανώσεων στις διεθνείς σχέσεις.

Εκτός, όμως, από την αμφισβήτηση που προκύπτει από την εμπειρική έρευνα συγκεκριμένης μορφής οργανώσεων, υπάρχει και η θεωρητική επιχειρηματολογία που αντιδιαστέλλεται στην άποψη περί ατροφικής ελληνικής κοινωνίας των πολιτών. Σύμφωνα με το Γιάννη Βούλγαρη, η συζήτηση περί της αδύναμης κοινωνίας των πολιτών υποκρύπτει μια θεωρητική παραδοχή ότι η κοινωνία των πολιτών συνίσταται στην εθελοντική αυτο-οργάνωση σε αντιδιαστολή με το κράτος. Οι εθελοντικές αυτές οργανώσεις εκφράζουν αντιστάσεις προς τις αυταρχικές και εξουσιαστικές τάσεις της πλειοψηφίας πάνω στις μειοψηφίες.¹⁵¹

Σύμφωνα, πάλι με τον Γκράμσι, η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ένα ενιαίο όλο που αντιπαρατίθεται προς το κράτος, αλλά είναι ένα πεδίο πολιτικών και κοινωνικών αγώνων. Στο καπιταλιστικό σύστημα την ηγεμονία σε αυτό το πεδίο ασκεί συνήθως η αστική τάξη, χωρίς, όμως, αυτό να θεωρείται πάντα δεδομένο. Η ΚτΠ χαρακτηρίζεται από αντιθέσεις που ορισμένες φορές παρουσιάζουν την κυριαρχία μιας

---

¹⁵⁰ Αφουξενίδης, Α., «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», *ό.π.*, σελ. 163-178.

¹⁵¹ Βούλγαρης, Γ., «Κράτος και Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *ό.π.*, σελ. 5-33.

ομάδας πάνω στις άλλες και άλλες φορές επιδεικνύουν επιτυχημένους αγώνες προάσπισης των συμφερόντων των κυριαρχούμενων πολιτών.¹⁵²

Σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο, οι παραπάνω εκδοχές αποδεικνύουν ότι η κοινωνία των πολιτών είναι ένα ανοικτό στοίχημα, μια αρένα διεξαγωγής δημοκρατικού ανταγωνισμού. Μάλιστα, σε αυτό το πλαίσιο επιδιώκουν να ενταχθούν και λιγότερο γοητευτικές εκδοχές της ΚτΠ μέσα από πρωτοβουλίες πολιτών με εθνικιστικά και ρατσιστικά ιδεολογήματα.¹⁵³

Σύμφωνα με τον Γιάννη Βούλγαρη, το κράτος επιτελεί δυο βασικές λειτουργίες με διαφορετική ποιότητα ισχύος. Η μια αφορά στην δεσποτική λειτουργία του κράτους σύμφωνα με την οποία, η όποια δράση του δεν εμπλέκεται σε διαπραγματεύσεις με την κοινωνία και πολλές φορές ασκεί το νόμιμο μονοπώλιο της φυσικής βίας. Η δεύτερη είναι η συντονιστική λειτουργία του κράτους που απαιτεί εμπλοκή και συνεργασία με την ιδιωτική πρωτοβουλία και τις ομάδες συμφερόντων. Σε αυτή την περίπτωση, αν το κράτος δεν μπορεί να φανεί αποτελεσματικό στην άσκηση του ρόλου του, σίγουρα, εμφανίζει σημάδια αδύναμου κράτους, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι είναι αντιστοίχως αδύναμο στην έκφραση της δεσποτικής λειτουργίας του.¹⁵⁴

Ο Γιάννης Βούλγαρης θεωρεί ότι μια τέτοιου είδους υπόθεση εκλαμβάνει το ελληνικό κράτος να είναι περισσότερο αποτελεσματικό ως προς τη δεσποτική λειτουργία του και λιγότερο ή και ελάχιστα αποτελεσματικό ως προς την συντονιστική του λειτουργία. Παρομοίως, η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ένα αδιαφοροποίητο σύνολο, αλλά μια αρένα σύγκρουσης συμφερόντων με βασική επιδίωξη την άσκηση ηγεμονίας.¹⁵⁵

---

¹⁵² Στο ίδιο, σελ. 19 και 25.

¹⁵³ Σωτηρόπουλος, Α. Δ., «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία των πολιτών», *ό.π.*, σελ. 325.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 325-326.

¹⁵⁵ Βούλγαρης, Γ., *ό.π.*, σελ. 21 και 29-32.

4. Συνέντευξη με τον δημοσιογράφο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή της «Παρέμβασης» κ. Περικλή Βασιλόπουλο.¹⁵⁶

Προσπαθήσαμε να συνδυάσουμε το θεωρητικό μέρος της εργασίας μας για την ΚτΠ με την ενσωμάτωση απόψεων από ειδικούς του χώρου, ιδιαίτερα δε με τις απόψεις ανθρώπων που έχουν πρωτοστατήσει στη δημιουργία εκφάνσεων της ΚτΠ, αλλά και που σήμερα συνεχίζουν, από το δικό τους μετερίζι, να δίνουν τον αγώνα για μια πιο διευρυμένη ΚτΠ. Γι' αυτό το λόγο, μιλήσαμε¹⁵⁷ με τον δημοσιογράφο Περικλή Βασιλόπουλο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή του μη κομματικού και μη κερδοσκοπικού σωματείου «Παρέμβαση». Ολόκληρη η συνέντευξη βρίσκεται στο παράρτημα δυο (2). Στο συγκεκριμένο σημείο θα παρουσιάσω το βασικό περιεχόμενο της συζήτησής μας, που θεωρώ πως ήταν πολύ κατατοπιστικό για την διαχρονική κατάσταση της ΚτΠ στην Ελλάδα και την λειτουργία του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος.

Για την ΚτΠ

Σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, δεν μπορεί να υπάρξει ένα κοινά αποδεκτός ορισμός για την ΚτΠ, γιατί στις σύγχρονες και πολύπλοκες κοινωνίες τα φαινόμενα που αναφέρονται στη σχέση της κοινωνίας με το κράτος, είναι εξελισσόμενα, ρευστά και πολύπλοκα. Ο ίδιος, όμως, θεωρεί ότι για να υπάρξει ένας «ικανοποιητικός» ορισμός χρειάζονται δυο βασικά στοιχεία. Το πρώτο στοιχείο αφορά το γεγονός ότι η ΚτΠ είναι ένας *ενδιάμεσος χώρος* που βρίσκεται ανάμεσα στο κράτος και την αγορά. Ο κ. Βασιλόπουλος χαρακτηρίζει την ΚτΠ ως το *τρίτο πόδι* σε ένα τρίποδο (κράτος, αγορά, κοινωνία των πολιτών). Στο ένα πόδι βρίσκεται το κράτος, στο δεύτερο πόδι βρίσκεται η αγορά και στο τρίτο πόδι η ΚτΠ, ο χώρος που σχετίζεται με το κοινωνικό πεδίο, δηλαδή, την καρδιά των σύγχρονων κοινωνιών. Η ΚτΠ κατά τον Αντιπρόεδρο της Παρέμβασης, προσπαθεί να μεταφέρει, όσο το δυνατό καλύτερα, την κοινωνική δυναμική και προς τους δυο αυτούς φορείς (αγορά και κράτος) και ιδιαίτερα στο κράτος.

---

¹⁵⁶ Η Ένωση Πολιτών για την «Παρέμβαση» είναι ένα μη κερδοσκοπικό, μη κομματικό σωματείο. Ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1995 και θέτει ως σκοπό του την προώθηση του ουσιαστικού εκσυγχρονισμού της χώρας μέσα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι εκπρόσωποι της «Παρέμβασης» θεωρούν ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί μόνο μέσα από την αναζωογόνηση της ατροφικής ελληνικής ΚτΠ. Πρέπει, εδώ, να τονιστεί ότι ο ρόλος της «Παρέμβασης» ήταν πολύ καθοριστικός στην προώθηση του αιτήματος για την δημιουργία της Ανεξάρτητης Αρχής «Συνήγορος του Πολίτη».

¹⁵⁷ Ο κ. Βασιλόπουλος μας παραχώρησε συνέντευξη μέσω τηλεφωνικής συνομιλίας (έγινε μαγνητοφώνηση) την Τρίτη 24/07/2013.

Το δεύτερο, τώρα, συστατικό στοιχείο της ΚτΠ, σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, σχετίζεται με την *ανεξαρτησία* της από τις αρχές του κράτους, αφού το κράτος καθοδηγεί την κοινωνία διαμέσου της πολιτικής εξουσίας. Εάν μια έκφανση της ΚτΠ εισχωρήσει στην καρδιά του κράτους (όπως συμβαίνει με τα κυβερνητικά κόμματα) τότε, αυτομάτως, εντάσσεται σε αυτό και δεν ανήκει, πλέον, στην ΚτΠ.

Η νέα ατομικότητα

Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η διάσταση που μας έδωσε ο κ. Βασιλόπουλος για την αλματώδη ανάπτυξη της έννοιας και της ΚτΠ τα τελευταία 30 χρόνια, λέγοντάς μας πως πίσω από αυτή την πραγματικότητα υπάρχει ένα πιο βαθύ φαινόμενο (νέα ατομικότητα) που αναπτύσσεται στις ώριμες κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας: «είναι η ανάδυση των διαδικασιών *εξατομίκευσης* που οδηγεί στο αυξανόμενο φαινόμενο της *νέας ατομικότητας*».¹⁵⁸ Οι άνθρωποι, σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο έχουν υψηλές προσδοκίες για την ποιότητα της ζωής τους και αντιμετωπίζουν εξίσου υψηλές προσδοκίες από τις κοινωνίες τους. Θέλουν να είναι πολίτες, να ελέγχουν την ζωή τους και να «οικοδομούν την βιογραφία τους» (Α. Giddens, Ν. Μουζέλης κ.α.). Την ίδια, όμως, στιγμή, πραγματοποιούνται σημαντικές αλλαγές τόσο στο κράτος όσο και στην αγορά. Ειδικά τα ευρωπαϊκά κράτη, κατά τα λεγόμενα του κ. Βασιλόπουλου, βρίσκονται μέσα σε ένα σύνθετο πλέγμα συσχετισμών και κινούνται στο πλαίσιο της λεγόμενης Διακυβέρνησης (Governance), ενώ η αγορά μέσα στο πλέγμα της παγκοσμιοποίησης και του διεθνούς ανταγωνισμού του κεφαλαίου, της εργασίας και της γνώσης.

Ο «ιδεότυπος» της ΚτΠ και το ελληνικό πολιτικό σύστημα

Κατά τον κ. Βασιλόπουλο, δεν υπάρχει, ένας ιδεότυπος για την ΚτΠ. Πρεσβεύει όμως, ότι υπάρχουν τέσσερις «ιδεότυποι» των σχέσεων κράτους και κοινωνίας πολιτών. Η πρώτη μορφή ιδεότυπου υφίσταται όταν έχουμε ένα μεγάλο και δυνατό κράτος και, ταυτόχρονα, μια μεγάλη και δυνατή ΚτΠ. Εδώ ανήκουν, σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, οι ισορροπημένες και πολύ προωθημένες στην ύστερη νεωτερικότητα κοινωνίες δυτικού τύπου (οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, οι ΗΠΑ κλπ.). Στην

---

¹⁵⁸ Βλ. παράρτημα 2, σελ. 131.

αντίπερα όχθη βρίσκονται οι κοινωνίες που έχουν μεγάλο και δυνατό κράτος αλλά εντελώς αδύναμη ΚτΠ (χιτλερισμός, ολοκληρωτισμός τύπου Στάλιν κλπ). Μια πολύ σπάνια περίπτωση, μας είπε ο κ. Βασιλόπουλος, είναι αυτή της Ελβετίας, στην οποία υπάρχει δυνατή κοινωνία πολιτών αλλά αδύναμο κράτος. Στην Ελβετία, αποφασίζουν, κυρίως, μέσα από δημοψηφίσματα, δεν υπάρχει εύκολη διάκριση του κράτους και δεν υπάρχει ο κλασικός τύπος διακυβέρνησης, με τη μορφή που έχουμε συνηθίσει στις δυτικές χώρες. Η Ελλάδα, από την άλλη, μας είπε, με σαρκασμό, ο κ. Βασιλόπουλος, είναι μια κατηγορία από μόνη της!

Θεωρεί βέβαια, πως η κατεύθυνση που, ιστορικά, από τη γέννηση του νεοελληνικού κράτους, επιδιώχθηκε ήταν να δημιουργηθεί ένα μεγάλο, δυνατό κράτος και μια μεγάλη, δυνατή κοινωνία πολιτών. Όμως, αυτό που τελικά συνέβη, όπως μας επισημαίνει, ήταν να έχουμε ένα μεγάλο, γιγαντιαίο, υδροκεφαλικό κράτος και συνάμα αδύναμο. Την ίδια ώρα και η ΚτΠ είναι αδύναμη και ατροφική. Είναι αδύναμη και ατροφική, παρά το γεγονός ότι κατά καιρούς είχαμε ισχυρές *νησίδες ποιότητας* που θύμιζαν Ευρώπη: ήμασταν, σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, από τους πρώτους που θεσπίσαμε το γενικό δικαίωμα ψηφοφορίας το 1844 και ορισμένοι τομείς στην τέχνη, στην εκπαίδευση και στον κοινωνικό τομέα έχουν, ως εξαιρέσεις, σημαντικά στοιχεία που θυμίζουν δυτική Ευρώπη. Όμως, στην πραγματικότητα και το κράτος και η ΚτΠ είναι ατροφικά και αδύναμα, αυτή είναι η μόνιμη κατάσταση ρευστότητας της ελληνικής κοινωνίας.

Σε αυτό το σημείο, σημαντική είναι η διάσταση που μας έδωσε ο κ. Βασιλόπουλος, αιτιολογώντας για ποιο λόγο χαρακτηρίζει την ΚτΠ στην Ελλάδα ως αδύναμη και ατροφική. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα λεγόμενά του, παρόλο που στις μέρες μας υπάρχει μια πολύχρωμη ελληνική ΚτΠ, με σημαντικές μορφές έκφρασης, την ίδια ώρα παραμένει αδύναμη και ατροφική υπό την έννοια ότι *δεν μπορεί να επιφέρει ισχυρό πολιτικό αποτέλεσμα στην καρδιά του κράτους*. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως, παρά την ύπαρξη πολλών εκφράσεων της ΚτΠ, το αποτύπωμά της στην καρδιά της πολιτικής εξουσίας είναι ατροφικό.

Η ατροφικότητα της ΚτΠ έχει βέβαια και τα ιστορικά της προηγούμενα, τα δικά της ιστορικά αίτια. Συγκεκριμενοποιώντας τα στην περίοδο της μεταπολίτευσης, ο κ. Βασιλόπουλος μας έκανε μια πολύ σημαντική αξιολόγηση της κατάστασης και του τρόπου λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον ήταν το βιωματικό σκέλος που εμπεριείχε η αξιολόγηση αυτή, αφού και ο ίδιος μπόρεσε να αντιληφθεί, ιδίοις όμμασι, την κατάσταση του ελληνικού πολιτικού συστήματος ως

διευθυντής, επί έξι μήνες, του γραφείου του τότε Πρωθυπουργού Ξενοφώντα Ζολώτα (άσκησε τα καθήκοντά του από 23 Νοεμβρίου 1989 έως 11 Απριλίου 1990).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα λεγόμενα του κ. Βασιλόπουλου, τα κόμματα μετά το 1974 αποίκισαν την πολιτική εξουσία με ένα τέτοιο τρόπο που έκαναν την αίσθηση της συμμετοχής στα κοινά σχεδόν περιττή. Το φαινόμενο της κομματοκρατίας κυριάρχησε στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο με αποτέλεσμα το κράτος να μοιάζει, όπως χαρακτηριστικά μας είπε ο κ. Βασιλόπουλος, σαν *αδειανό πουκάμισο*. Μας επισημαίνει πως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι με την κάθε αλλαγή κυβέρνησης 16.000 άτομα μετακινούνται στις ηγεσίες διαφόρων οργανισμών. Αυτοί οι άνθρωποι στηρίζουν την καριέρα τους στο πότε θα πάρει το κόμμα τους την εξουσία. Αυτό είναι το μεγάλο πρόβλημα της Ελλάδας.

Το κράτος ως αδειανό πουκάμισο

Σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, στα τέλη της δεκαετίας του '80 και ειδικότερα το 1989 είχαμε την πρώτη μεγάλη κρίση του κομματισμού στην Ελλάδα. Έχοντας ο ίδιος προσωπική εμπειρία, διαπίστωσε πως το ελληνικό κράτος ήταν ανύπαρκτο (αδειανό πουκάμισο): «δεν υπήρχε κράτος να απευθυνθείς». Τον πρωθυπουργό και τους συνεργάτες του για θέματα που σχετίζονταν με το κράτος, τους παρέπεμπαν στα κομματικά επιτελεία των δυο μεγάλων τότε κομμάτων (Ρηγίλλης για τη ΝΔ - Χαριλάου Τρικούπη για το ΠΑΣΟΚ). Όταν λέγαμε, μας είπε ο κ. Βασιλόπουλος, ότι «υπάρχει κράτος, υπάρχουν Αρχές που πρέπει να απευθυνθούμε», απαντούσαν ειρωνικά «α... καλά που ζείτε;» και συνεχίζει «Δεν υπήρχαν αρχεία! Μου ζήτησε ο Πρωθυπουργός να βρω τα αρχεία των πρωθυπουργών. Δεν υπήρχε τίποτα, τα έπαιρναν στο σπίτι τους ...διότι (ο κάθε πρωθυπουργός) θεωρούσε ιδιοκτησία του αυτά που έλεγε τότε».

Η τελευταία τριετία

Σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, την τελευταία τριετία μπήκε σε κρίση η καρδιά του συστήματος, το πολιτικό σύστημα. Το ίδιο σύστημα, αναγκάζεται, πλέον, να μιλάει ενάντια των πελατειακών σχέσεων, των προσλήψεων. Τα μέλη των κομμάτων δεν θέλουν να το αποδεχθούν, ο ευρύτερος κόσμος το βλέπει και το καταγγέλλει, έχει οργή για οικονομικούς και άλλους λόγους (μείωση εθνικής κυριαρχίας) κλπ. Σήμερα, λοιπόν, κατά τον κ. Βασιλόπουλο, έχει παραλύσει η καρδιά του συστήματος. Δεν περνάμε μόνο

οικονομική κρίση, περνάμε ριζική κρίση, κρίση πολιτική, κρίση νοοτροπίας, κρίση των πάντων. Επίσης, οι εκπρόσωποι του κομματικού συστήματος περνάνε και αυτοί μεγάλη εσωτερική, ψυχολογική κρίση, μιας και βρίσκονται αντιμέτωποι και σε αναντιστοιχία με τον πρότερό τους εαυτό.

Η ΚτΠ κατά τον Αντιπρόεδρο και Διευθυντή της «Παρέμβασης», μέσα σε αυτή την κατάσταση έχει κι αυτή διπλό πρόσωπο. Από τη μια υπάρχει μια θεαματική ανάπτυξη της κοινωνικής, αλληλέγγυας οικονομίας: αναπτύσσεται μια κοινωνική επιχειρηματικότητα (π.χ. γίνεται λόγος ξανά για συνεταιρισμούς, επιστροφή στη γη, δημιουργική επιχειρηματικότητα κλπ.) και, παράλληλα, εμφανίζονται πολλές δημιουργικές ομάδες, ομάδες τέχνης, χορού, θεάτρου, ομάδες παρέμβασης στα δρώμενα της πόλης. Δείχνει μια ζωντάνια η ΚτΠ.

Από την άλλη, όμως, επικρατεί φοβερή σύγχυση, αναπτύσσονται ραγδαία φαινόμενα λαϊκισμού (Χρυσή Αυγή, Ανεξάρτητοι Έλληνες κλπ.). Άνοδο εμφανίζουν και οι εκφράσεις λεκτικής βίας. Είναι, λοιπόν, διπλή η εικόνα στην ΚτΠ και όλα μοιάζουν να είναι υπό διαπραγμάτευση. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του κ. Βασιλόπουλου, χρειάζεται να δούμε κατά πόσο μπορούμε να γίνουμε μια normal, προχωρημένη χώρα της ύστερης νεωτερικότητας. Βέβαια, αυτό σημαίνει ότι, οπωσδήποτε, πρέπει να αποκατασταθεί μια έννοια λογικής λειτουργίας του κράτους, πέρα από τον εξευτελιστικό κομματισμό που προϋπήρξε στην Ελλάδα, που έφθασε μέχρι την διαφθορά υψηλών πολιτικών προσώπων αλλά και μεσαίων δημοσίων υπαλλήλων (που τα 9/10 τους ήταν κομματικά στελέχη). Κατά τον κ. Βασιλόπουλο, χρειάζεται να φτιάξουμε ένα λογικό κράτος, να υπάρξει μια αυτοπειθαρχία του κομματισμού, δηλαδή να μετατραπεί από μια κοματοκρατία σε μια λογική, κομματική δημοκρατία, μένοντας πάντα εντός της Ευρώπης. Το άλλο ζητούμενο είναι μια, πλήρης, αναδιάταξη των ζωντανών δυνάμεων της ΚτΠ.

Για την πρωτοβουλία «Παρέμβαση 2021»

Σύμφωνα με τον κ. Βασιλόπουλο, η πρωτοβουλία «Παρέμβαση 2021», δημιουργήθηκε θέλοντας οι άνθρωποι της «Παρέμβασης» να εξετάσουν κατά πόσο μπορεί να ανοίξει ένας διάλογος και να βρεθεί μια λύση (ευρωπαϊκή, δημοκρατική και βιώσιμη), ανάμεσα σε τρεις τομείς που θα βρίσκονται σε ισορροπία: το πολιτικό σύστημα (δημόσια διοίκηση), το αναπτυξιακό μοντέλο, που αναφέρεται κυρίως στην ιδιωτική οικονομία και τον τρίτο τομέα, την ΚτΠ.

Πριν από την κρίση, μας είπε ο κ. Βασιλόπουλος, «είχαμε γράψει με τον Ν. Μουζέλη, πως αν συνεχίζαμε έτσι θα βρισκόμασταν σε δύσκολη θέση, θα χρεοκοπούσαμε και η κοινωνία θα ήταν δύσκολα. Βέβαια, δεν μπορούσαμε να φανταστούμε την παγκόσμια κρίση που προήλθε με την Lehman Brothers, όπως δεν μπόρεσαν και οι ειδικοί. Επίσης, δεν μπορούσαμε να φανταστούμε την τόσο μεγάλη αδυναμία και τον πανικό των πολιτικών κομμάτων όταν ως χώρα ζητήσαμε βοήθεια και προσφύγαμε στα μνημόνια». Η «Παρέμβαση» χαιρέτισε την αποφυγή της χρεοκοπίας, επισήμανε, όμως, την ανάγκη «να βγάλουν τα κάστανα από τη φωτιά» εκείνοι που τα δημιούργησαν και με το κέρδος χρόνου που είχαμε να δημιουργήσουμε τις προϋποθέσεις ώστε να φτιάξουμε ένα πρόγραμμα όπως αυτό της «Παρέμβασης 2021».

Η αποδοχή των προτάσεων από το πολιτικό σύστημα

Κατά τα λεγόμενα του κ. Βασιλόπουλου στην «Παρέμβαση», 3,5 χρόνια μετά την κρίση, δεν είναι ικανοποιημένοι με όσα έχουν γίνει. Τονίζει ξανά, όμως, πως «πρέπει να αξιοποιηθεί αυτό το κέρδισμα χρόνου για να γίνουν μερικές μεγάλες αλλαγές. Οι προτάσεις μας είναι εν γνώσει των αρμοδίων αλλά, παρά το γεγονός ότι μας γνωρίζουν ή μας σέβονται, δεν δίνουν ιδιαίτερη σημασία. Ο εκάστοτε πρωθυπουργός κάνει ό,τι θέλει! Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατη απόφαση περί κλεισίματος της ΕΡΤ. Είχαμε καταθέσει συγκεκριμένες προτάσεις -ειρηνικού και συναινετικού χαρακτήρα- να βρουν ένα τόπο συνεννόησης με τους εργαζομένους, να μην κλείσει η δημόσια τηλεόραση σε μια ευρωπαϊκή χώρα, όμως, κανείς δεν έδωσε σημασία!».

Για τον Συνήγορο του Πολίτη

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που μας έδωσε ο κ. Βασιλόπουλος για τις προσπάθειες που έκανε η «Παρέμβαση», προκειμένου να προωθήσει τον θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη στην Ελλάδα, αλλά και για τις αντιδράσεις που υπήρξαν από τους εκπροσώπους του πολιτικού συστήματος, όταν εκείνοι άκουγαν διάφορα σενάρια για τις αρμοδιότητες του επικείμενου θεσμού και την ενδεχόμενη «εποπτεία της διοίκησης».

Σύμφωνα με όσα μας είπε ο κ. Βασιλόπουλος, η «Παρέμβαση» είχε διοργανώσει σημαντικές εκδηλώσεις για την αναγκαιότητα της ύπαρξης του θεσμού του Συνηγόρου, επειδή, τότε, είχαν θέσει δυο βασικούς στόχους: α) την ενδυνάμωση της ΚτιΠ απέναντι

στο κράτος και την αγορά στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας και β) την ανάπτυξη των ανεξάρτητων αρχών, γιατί πίστευαν ότι τέτοιες αρχές βοηθούν στην αποκέντρωση του κράτους, στη δημιουργία ανεξάρτητων δομών, στον περιορισμό της κομματοκρατίας κλπ. Εξάλλου, ο θεσμός του ΣτΠ, ήδη, λειτουργούσε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

Ο κ. Βασιλόπουλος είπε, χαρακτηριστικά: «από την δεύτερη εκδήλωση και μετά, μάθαμε ότι και ο κ. Σημίτης, ως πρωθυπουργός, ήταν απολύτως θετικός στην προώθηση του Συνηγόρου του Πολίτη. Όμως, όταν έφερε το θέμα στο υπουργικό συμβούλιο συνάντησε αντιστάσεις, με την εξαίρεση 1-2 περιπτώσεων (π.χ. του κ. Αλέκου Παπαδόπουλου). Από την μια, δεν ήξεραν τι ήταν ο ΣτΠ και από την άλλη φοβόντουσαν, επειδή, γενικότερα, άκουγαν ότι “θα είναι ένα όργανο που θα εποπτεύει την διοίκηση”. Ο κομματισμός στην Ελλάδα δεν θέλει να του περιορίζει κανείς τον άνετο τρόπο που κυβερνά. Δεν ήθελαν κανέναν να τους περιορίζει. Ο κ. Σημίτης, όμως, το προώθησε, έδρασε ως πραγματικός πρωθυπουργός και, παρά τις αντιστάσεις, ο θεσμός απέκτησε σάρκα και οστά. Εμείς, για να προκύψει αυτό το αποτέλεσμα, είχαμε κάνει εκδηλώσεις, μαζέψαμε υπογραφές, πιάσαμε τις ξένες χώρες και την Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι που τελικά έγινε πραγματικότητα. Ο θεσμός πήγε από την αρχή καλά. Ο Νικηφόρος Διαμαντούρος απέκτησε μεγάλη φήμη για τη συμβολή του ως Συνήγορος του Πολίτη στην Ελλάδα, για αυτό και αργότερα έγινε ευρωπαίος διαμεσολαβητής».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Ο Θεσμός των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών

1. Ιστορικό πλαίσιο

Οι ανεξάρτητες διοικητικές αρχές (ΑΔΑ) εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στις ΗΠΑ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ως μια προσπάθεια συμφιλίωσης του παρεμβατικού κράτους με την ελεύθερη αγορά. Συγκεκριμένα, το 1887 ιδρύεται η Επιτροπή Διαπολιτειακού Εμπορίου (Interstate Commerce Commission) που είχε ως κύρια αρμοδιότητά της τον τομέα του διαπολιτειακού εμπορίου και ειδικότερα την μεταφορά εμπορευμάτων (με τρένα και λεωφορεία) καθώς και τον έλεγχο των τιμών μεταφοράς αυτών των αγαθών.¹⁵⁹

Μετά από 65 χρόνια περίπου αναπτύχθηκε ο θεσμός των Ανεξάρτητων Αρχών και στην Ευρώπη. Τη δεκαετία του '50 εμφανίζονται στην Γαλλία και αμέσως μετά στην Μεγάλη Βρετανία. Στην Αμερική, οι Αρχές αυτές ονομάστηκαν Independent Administrative Agencies, στη Βρετανία Quangos (quasi-autonomous non governmental organizations) έχοντας μια πιο ευρεία έννοια από αυτή των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών, ενώ στη Γαλλία έγιναν γνωστές ως Autorites administratives independantes.¹⁶⁰

Καθώς περνούσαν τα χρόνια οι ΑΔΑ επεκτάθηκαν και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση βρήκαν ευρύ πεδίο εφαρμογής με τη δημιουργία θεσμών όπως ο Ευρωπαϊός Διαμεσολαβητής, ο Ευρωπαϊός Επόπτης για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων καθώς και ο θεσμός της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας για την Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων.¹⁶¹ Στην Ελλάδα η πρώτη Ανεξάρτητη Διοικητική Αρχή, το Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο (σημερινό Ε.Σ.Ρ.), συστάθηκε το 1987 με το άρθρο 9 του Ν. 1730/87. Έκτοτε ο θεσμός εξελίχθηκε και εμπλουτίστηκε με την ίδρυση νέων αρχών για να καταλήξει στην συνταγματική του κατοχύρωση με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001.

Οι γρήγορες τεχνολογικές εξελίξεις, η πολλαπλότητα των προβλημάτων στην οικονομία, στο εμπόριο και στην αύξηση της γραφειοκρατίας, η δημιουργία υπερεθνικών οργανισμών (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση), η ανάπτυξη της τηλεπικοινωνίας, του ραδιοφώνου, της τηλεόρασης αλλά και οι δυσλειτουργίες στη σχέση κράτους-

¹⁵⁹ Βλ. Μακρυνδημήτρης, Α. & Πραβίτα, Μ., *Δημόσια Διοίκηση*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας, 2010, σελ. 450.

¹⁶⁰ Αντωνόπουλος, Γ. Μ., *Ανεξάρτητες διοικητικές Αρχές*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1995, σελ.19 - 45.

¹⁶¹ Τζέμος, Β., *Συνήγορος του Πολίτη*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 2-4.

πολίτη αποτέλεσαν βασικούς λόγους δημιουργίας των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών.

2. Τομείς δράσης των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών

Αν και τα τελευταία χρόνια επεκτείνεται το εύρος των τομέων που καλύπτουν οι ΑΔΑ, συνήθως, τέσσερις είναι οι βασικοί τομείς (σύμφωνα με την δραστηριότητα των γαλλικών ΑΔΑ): Ο πρώτος τομέας περιλαμβάνει τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, τα προβλήματα που ανακύπτουν στην ελευθερία έκφρασης και τον πλουραλισμό, τα θέματα σχετικά με τη διαχείριση του τηλεοπτικού χρόνου κατά την προεκλογική περίοδο, τον διαφημιστικό χρόνο κλπ.

Ο δεύτερος τομέας σχετίζεται με την καταπολέμηση της γραφειοκρατίας και των αυθαιρεσιών της δημόσιας διοίκησης έναντι των πολιτών. Οι ΑΔΑ σε αυτή την περίπτωση έχουν στόχο να εξομαλύνουν τις σχέσεις των πολιτών με τη Διοίκηση και να βελτιστοποιήσουν την λειτουργία της διοίκησης προς όφελος του πολίτη.

Ένας τρίτος τομέας αναφέρεται στην επιστημονική ή τεχνική εξουσία που υφίσταται σε επιτροπές με αυξημένες ευθύνες (π.χ. στη Γαλλία, 1977: η Επιτροπή Πληροφόρησης για την Πυρηνική Ενέργεια).

Ο τέταρτος τομέας σχετίζεται με την οικονομία της αγοράς και την προσπάθεια που καταβάλουν οι ΑΔΑ για να διασφαλίσουν την οικονομική ελευθερία των καταναλωτών αλλά και τα δικαιώματα των επενδυτών στο χρηματιστήριο.

Στην Ελλάδα, ο Ευάγγελος Βενιζέλος, που ήταν ο εισηγητής της πλειοψηφίας κατά τη διάρκεια των σχετικών εργασιών της Βουλής με θέμα την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001, διαχώρισε τις ΑΔΑ στις εξής τέσσερις κατηγορίες:

- 1) Αυτές που λειτουργούν ως θεσμικές εγγυήσεις, προστατεύουν ατομικά δικαιώματα και είναι γνήσια ανεξάρτητες (προστασία των προσωπικών δεδομένων και των επικοινωνιών).
- 2) Αυτές που ασκούν εποπτεία σε μεγάλους τομείς της δημόσιας διοίκησης και προστατεύουν την αμεροληψία της δημόσιας διοίκησης (ο Συνήγορος του Πολίτη και το ΑΣΕΠ).
- 3) Αυτές που είναι καταχρηστικά ανεξάρτητες αρχές και ασχολούνται με τη λειτουργία της αγοράς και με τη διαφύλαξη του οικονομικού ανταγωνισμού (Επιτροπή Ανταγωνισμού, η Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας και η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων).

4) Οι μεικτές ανεξάρτητες αρχές που λειτουργούν ως θεσμική εγγύηση για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, ως μηχανισμός εποπτείας ενός μεγάλου τομέα της διοίκησης και ως ρυθμιστικές αρχές της αγοράς (ΕΣΡ).¹⁶²

3. Αποστολή

Βασική αποστολή των ΑΔΑ είναι η προστασία των δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών του ανθρώπου, η ενίσχυση της φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας, η προστασία των αξιών του δυτικού πολιτισμού αλλά και η επιβολή κυρώσεων σε παραβάτες του νόμου με αυτεπάγγελτη ή μη διαδικασία (π.χ. μετά από καταγγελίες πολιτών). Οι ΑΔΑ δεν είναι απλοί γνωμοδοτικοί φορείς, όπως οι «Επιτροπές των Σοφών», αλλά ασκούν αποφασιστικής σημασίας εξουσία στον τομέα που τους έχει ανατεθεί.

Ο Ν. Κουλούρης ορίζει τις ΑΔΑ ως «εθνικά συλλογικά κρατικά όργανα με αυτοτελή διοικητική υποδομή και προϋπολογισμό, των οποίων τα μέλη απολαμβάνουν προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, διοριζόμενα από μη κυβερνητικούς φορείς για ορισμένη θητεία και έχουν ως ρόλο την κυριαρχική εποπτεία ευαίσθητων τομέων της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής διαμέσου της άσκησης κανονιστικών, γνωμοδοτικών, διαιτητικών και εξελεγκτικών αρμοδιοτήτων των οποίων η άσκηση δεν υπόκειται στον ιεραρχικό έλεγχο της διοικήσεως, υποτασσόμενη απλώς στον κλασικό έλεγχο νομιμότητας».¹⁶³ Ο Β. Τζέμος συμπίπτει στην θεώρησή του με τον Κουλούρη, αφού, κατά την άποψή του, οι ΑΔΑ είναι «κρατικά νομικά πρόσωπα που ασκούν ειδική διοικητική και διακυβερνητική αρμοδιότητα, χωρίς να είναι ενσωματωμένα στην κλασική ιεραρχία της εκτελεστικής εξουσίας».¹⁶⁴

---

¹⁶² Βλ. Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου σε εκδήλωση του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου με τίτλο «Οι ανεξάρτητες αρχές μετά την αναθεώρηση του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/1986/2001», Θεσσαλονίκη, 29 Οκτωβρίου 2012. Η ομιλία είναι αναρτημένη στο επίσημο site του κ. Βενιζέλου στο <http://www.evenizelos.gr/conferences-events/2002/420-2009-04-13-22-57-23> (τελευταία πρόσβαση 22/07/2013).

¹⁶³ Κουλούρης, Ν., «Οι ανεξάρτητες διοικητικές αρχές: τα αλλοδαπά πρότυπα και τα ημεδαπά κακέκτυπα», στη *Διοικητική Δίκη (ΔιΔιΚ)*, τχ. 5, 1993, σελ. 1140-1183.

¹⁶⁴ Τζέμος, Β., *ό.π.*, σελ. 5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Ο Θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη

1. Ιστορικό πλαίσιο - Ο θεσμός του Ombudsman

Ο θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη (Ombudsman) προέρχεται από τις σκανδιναβικές χώρες, όπου και καταγράφεται να έχει μακρά παράδοση. Ο θεσμός χρονολογείται στη Σουηδία από το 1809, στη Φιλανδία από το 1919 και στη Δανία από το 1955. Στις μέρες μας, ανάλογοι θεσμοί υπάρχουν στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Σε πολλές από αυτές έχουν την αρμοδιότητα να εξετάζουν περιπτώσεις κακοδιοίκησης στο δημόσιο τομέα (με τη στενή ή την ευρύτερη έννοια). Βέβαια, ο Ombudsman δεν μπορεί να ανατρέψει μια διοικητική απόφαση, έχει, όμως, τη δυνατότητα να συστήσει και να προτείνει την αλλαγή της. Σε ορισμένες χώρες δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στη δυνατότητα του θεσμού να προστατεύει τις ατομικές ελευθερίες.

Ο Ombudsman επιλέγεται, συνήθως, από το κοινοβούλιο και έχει θητεία τεσσάρων έως έξι ετών με δυνατότητα ανανέωσης. Οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα άμεσης προσφυγής σε αυτόν, συνήθως μέσα σε διάστημα ενός έτους από τη στιγμή που προέκυψε το θέμα. Επιπρόσθετα, και ο ίδιος ο Ombudsman δύναται να κινήσει αυτεπάγγελτη διαδικασία έρευνας όταν πληροφορηθεί περιπτώσεις κακοδιοίκησης ή παραβίασης ατομικών ελευθεριών.

Στην Ευρώπη υπάρχουν και άλλοι θεσμοί ελέγχου της διοίκησης που έχουν ως στόχο την προστασία των πολιτών. Στο Ηνωμένο Βασίλειο υπάρχει ο θεσμός του «Parliamentary Ombudsman» (κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος για τη διοίκηση) και άλλοι εξειδικευμένοι συνήγοροι και επιτροπές οικονομικού ελέγχου για την τοπική αυτοδιοίκηση και για τις κτηματικές διαφορές. Σε διεθνές επίπεδο υπάρχουν αρκετές παραλλαγές του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη και ποικιλία ελέγχου θεσμών της δημόσιας διοίκησης. Για παράδειγμα, στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Γαλλία ο Ombudsman συνδέεται με τη νομοθετική εξουσία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο θεσμός είναι εξαρτημένος από τα κοινοβουλευτικά όργανα, αφού στην περίπτωση αυτή ο ρόλος των βουλευτών ή των γερουσιαστών είναι περισσότερο διεκπεραιωτικός και νομιμοποιητικός ενός θεσμού που αφουγκράζεται τις αντιδράσεις των πολιτών.¹⁶⁵

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο θεσμός έχει αρχίσει να χρησιμοποιείται και ως μέσο επίλυσης διεθνών κρίσεων, όπως συνέβη για παράδειγμα, στο Μόσταν της

---

¹⁶⁵ Βλ. Σωτηρόπουλος, Δ., «Ο Συνήγορος του Πολίτη», στο *Ο Συνήγορος του Πολίτη: Η δημοκρατία σε βάθος*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2000, σελ. 25-31.

Βοσνίας κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση η συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992, καθιερώνει τον θεσμό του Διαμεσολαβητή (Médiateur) σαν μια μερική απάντηση στο αίτημα για κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος που χαρακτηρίζει την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο Διαμεσολαβητής έχει πενταετή διάρκεια και επιλέγεται από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Οι αρμοδιότητές του αφορούν στον έλεγχο της κακής διοίκησης των κοινοτικών οργάνων, πλην του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και του Πρωτοδικείου.¹⁶⁶

2. Ο Θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη στην Ελλάδα

Ο Συνήγορος του Πολίτη θεσμοθετήθηκε στην Ελλάδα το 1997 (Νόμος 2477/97) ως ανεξάρτητη διοικητική αρχή.¹⁶⁷ Η οργανωτική λειτουργία του ΣτΠ καθορίζεται στον Ν. 3094/2003 και στον Κανονισμό Λειτουργίας του (ΠΔ 273/1999), στο πλαίσιο που θέτουν οι διατάξεις του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του το 2001. Αποστολή του Συνηγόρου είναι η διαμεσολάβηση ανάμεσα στη δημόσια διοίκηση και τους πολίτες με στόχο τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των πολιτών, την εφαρμογή της νομιμότητας και την καταπολέμηση της κακοδιοίκησης. Επιπρόσθετα, ο Συνήγορος αναλαμβάνει θέματα που αναφέρονται στην προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού.¹⁶⁸

Το 2004 εντάχθηκε στον Συνήγορο και ο θεσμός του Συνηγόρου της Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Επίσης, με την ψήφιση του Ν. 3304/2005 για την «εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού», ο Συνήγορος έχει ως πρόσθετη αποστολή την προώθηση της ίσης μεταχείρισης στις δημόσιες υπηρεσίες.

Ο Ν. 3488/2006 ορίζει τον Συνήγορο ως φορέα παρακολούθησης της εφαρμογής, στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα, της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα που σχετίζονται με την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, τους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Με τον Ν. 3769/2009 (άρθρα 11 και 14) προστέθηκε στις αρμοδιότητες του Συνηγόρου η παρακολούθηση και η προαγωγή της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης

---

¹⁶⁶ Λάμψα, Π., «Ο θεσμός του Ombudsman στην Ευρώπη», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 1, 1998, σελ. 36-38.

¹⁶⁷ Σχετικά με το νομοθετικό πλαίσιο δεξ και: Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια έκθεση 2012, σελ.145-153.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 145

ανδρών και γυναικών αναφορικά με την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες στον δημόσιο τομέα.

Στις 8.12.2010 δημοσιεύθηκε ο Ν. 3896/2010, με τον οποίο καταργήθηκε η ισχύουσα έως τότε νομοθεσία (Ν. 3488/2006, ΠΔ 105/2003 και ΠΔ 87/2002) για την ισότητα των φύλων στην εργασία και κωδικοποιήθηκε σε ένα ενιαίο νομοθετικό κείμενο, σύμφωνα με το πνεύμα και τις διατάξεις της Οδηγίας 2006/54/ΕΚ. Με το άρθρο 25 του νόμου αυτού διευρύνεται η αποστολή του Συνηγόρου. Ο Συνήγορος θεωρείται πλέον αρμόδιος και για την προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα απασχόλησης και εργασίας. Επίσης, η αποστολή του εκτείνεται εφεξής στον έλεγχο και στην προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών για άνδρες και γυναίκες σε εργασιακά θέματα. Η παράγραφος 7 του ίδιου άρθρου τροποποίησε το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τον Συνήγορο (Ν. 3094/2003), καθώς προβλέπει ότι, ειδικά και μόνον όταν συντρέχει παραβίαση της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στον τομέα της απασχόλησης, ο Συνήγορος έχει το δικαίωμα να «επιλαμβάνεται υποθέσεων που εκκρεμούν ενώπιον δικαστηρίων, δικαστικών ή εισαγγελικών αρχών, έως τη διεξαγωγή της πρώτης συζήτησης στο ακροατήριο ή την άσκηση ποινικής δίωξης ή έως ότου το αρμόδιο δικαστήριο ή η αρμόδια δικαστική αρχή αποφανθεί επί αιτήσεως παροχής προσωρινής δικαστικής προστασίας».

Χρειάζεται να υπενθυμίσουμε ότι το έτος 2009 δημοσιεύθηκε ο Ν. 3772/2009, ο οποίος επιβεβαιώνει ρητά τη δυνατότητα πρόσβασης του Συνηγόρου στα σωφρονιστικά καταστήματα. Με αυτό τον τρόπο τέθηκαν στο περιθώριο δυσκολίες που είχαν προκύψει κατά το παρελθόν εξαιτίας παρερμηνειών και έγινε αποδεκτό το αίτημα, που πολλές φορές είχε θέσει ο Συνήγορος, να του δοθεί, δηλαδή, η δυνατότητα, να επισκέπτεται απρόσκοπτα τις φυλακές. Μέχρι και σήμερα ο Συνήγορος ασκεί το παραπάνω δικαίωμα, επισκέπτεται τα καταστήματα κράτησης και καταγράφει τα ζητήματα που αφορούν τις συνθήκες κράτησης ή την προστασία των δικαιωμάτων των κρατουμένων.

Σύμφωνα με τον ρόλο του, ως διαμεσολαβητής, ο Συνήγορος διατυπώνει συστάσεις και καταθέτει προτάσεις προς τη δημόσια διοίκηση. Δεν μπορεί, όμως, να επιβάλλει κυρώσεις ούτε να ακυρώσει τις παράνομες πράξεις της δημόσιας διοίκησης.¹⁶⁹ Στον Συνήγορο μπορεί να απευθυνθεί οποιοσδήποτε Έλληνας ή

---

¹⁶⁹ Ο Αντιπρόεδρος και Διευθυντής της «Παρέμβασης», κος Περικλής Βασιλόπουλος, θεωρεί ότι «ενδεχομένως, να ήταν καλό σε ορισμένους τομείς, να υπάρχουν ορισμένες κυρωτικές αρμοδιότητες,

αλλοδαπός πολίτης που ζει στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό και συναλλάσσεται με τους ελληνικούς δημόσιους φορείς. Ιδιαίτερα για θέματα που αφορούν προσβολές των δικαιωμάτων του παιδιού, στον Συνήγορο μπορεί να απευθυνθεί είτε το άμεσα ενδιαφερόμενο παιδί, ο γονέας ή συγγενής του, είτε κάποιιο τρίτο πρόσωπο που έχει άμεση αντίληψη της παραβίασης ενός δικαιώματος του παιδιού. Τα ίδια ισχύουν και για τα νομικά πρόσωπα ή τις ενώσεις προσώπων. Ο Συνήγορος παρεμβαίνει σε ζητήματα που αντιμετωπίζει ο πολίτης στην αλληλεπίδρασή του με τη δημόσια διοίκηση. Ενδεικτικά: ελλιπής παροχή ή άρνηση παροχής πληροφοριών, ανεξήγητη καθυστέρηση στη διεκπεραίωση αιτημάτων, υπερβάσεις του νόμου ή εφαρμογή παράνομης διαδικασίας και αθέμιτες διακρίσεις εις βάρος πολιτών.

Ο Συνήγορος είναι αρμόδιος για διαφορές του πολίτη με υπηρεσίες:

- που χαρακτηρίζονται από τον νόμο ως δημόσιες
- που ανήκουν στην τοπική αυτοδιοίκηση (δήμοι, περιφέρειες)
- που ανήκουν στα ευρύτερα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ΝΠΙΔΔ)
- που ανήκουν στα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (ΝΠΙΔ) που ελέγχονται από το κράτος

Ιδιαίτερα, όταν υφίσταται παραβίαση των δικαιωμάτων του παιδιού και καταπάτηση της αρχής περί ίσης μεταχείρισης στην εργασία, ο Συνήγορος έχει σχετικές αρμοδιότητες και επιλαμβάνεται αυτών των υποθέσεων.

Ο Συνήγορος δεν είναι αρμόδιος:

- εφόσον έχουν μεσολαβήσει πάνω από 6 μήνες από τότε που ο πολίτης έλαβε γνώση της παράνομης πράξης ή παράλειψης της δημόσιας διοίκησης που τον αφορά
- για την παροχή πληροφόρησης ή νομικής συμβουλευτικής
- για διαφορές μεταξύ ιδιωτών
- για θέματα που σχετίζονται: με την υπηρεσιακή κατάσταση του προσωπικού των δημόσιων υπηρεσιών (εκτός αν αφορούν, τυχόν, άنيση μεταχείριση υπαλλήλων με βάση τον Ν. 3304/2005 και τον Ν. 3488/2006), την εθνική άμυνα, την εξωτερική πολιτική, τις διεθνείς σχέσεις της χώρας και την κρατική ασφάλεια

ώστε να περιορίζεται η γραφειοκρατία και ο πολιτικός κομματισμός». Βλ. σχετικό απόσπασμα στο παράρτημα δυο (2), σελ. 129.

- για υποθέσεις που εκκρεμούν δικαστικά, εκτός αν πρόκειται, όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, για τα θέματα της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών
- για πράξεις των δικαστικών αρχών, του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, των ανεξάρτητων αρχών, των θρησκευτικών ΝΠΔΔ
- για πράξεις υπουργών και υφυπουργών που σχετίζονται με τη διαχείριση της πολιτικής λειτουργίας.¹⁷⁰

3. Οργάνωση και Στελέχωση του Συνηγόρου του Πολίτη

Για την αποτελεσματική λειτουργία του Συνηγόρου απαιτείται ένα αξιόλογο οργανωτικό πλαίσιο, ικανό να ανταποκρίνεται στις βασικές γραμμές που έχει θέσει η νομοθεσία παρέχοντας τις καλύτερες συνθήκες υποστήριξης του έργου του. Μέχρι και την 31^η Δεκεμβρίου του 2012, ο συνολικός αριθμός επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού του ΣτΠ -συνυπολογίζοντας την Συνήγορο του Πολίτη (η οποία εξελέγη στις 19.5.2011 και ανέλαβε καθήκοντα στις 13.7.2011) και τους έξι Βοηθούς Συνηγόρων- έφθανε τα 187 άτομα, από τα οποία 56 ήταν άνδρες και 131 γυναίκες.

«Το σύνολο του επιστημονικού προσωπικού ανέρχεται σε 139 άτομα και του προσωπικού διοικητικής και γραμματειακής υποστήριξης σε 48 άτομα. Από το επιστημονικό προσωπικό 43 άτομα (31%) είναι διδάκτορες, 75 άτομα (54%) κατέχουν τίτλο μεταπτυχιακών σπουδών και 21 άτομα (15 %) είναι πτυχιούχοι ΑΕΙ της ημεδαπής ή της αλλοδαπής. Από το διοικητικό προσωπικό και το προσωπικό γραμματειακής υποστήριξης 16 άτομα (34%) κατέχουν τίτλο μεταπτυχιακών σπουδών, 11 άτομα (23%) είναι πτυχιούχοι ΑΕΙ της ημεδαπής ή της αλλοδαπής, 2 άτομα (4%) κατέχουν πτυχίο ΤΕΙ, 17 άτομα (35%) κατέχουν τίτλους σπουδών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και 2 άτομα (4%) κατέχουν τίτλους υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Το επιστημονικό και το διοικητικό προσωπικό καλύπτει ευρύ φάσμα επιστημονικών ειδικοτήτων. Μεταξύ όσων κατέχουν βασικό ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών περιλαμβάνονται: 83 νομικοί, 11 πολιτικοί επιστήμονες, 4 φιλόλογοι, 1 θεολόγος, 9 οικονομολόγοι, 8 κοινωνιολόγοι, 1 κοινωνική λειτουργός, 7 αρχαιολόγοι, 4 επικοινωνιολόγοι, 3 αρχιτέκτονες, 5 ψυχολόγοι, 3 γεωλόγοι, 3 ωκεανογράφοι, 2 χημικοί, 1 χημικός μηχανικός, 2 πολιτικοί μηχανικοί, 3 επιστήμονες παιδαγωγικής, 2 επιστήμονες στατιστικής και ασφαλιστικής

¹⁷⁰ Βλ. Συνήγορος του Πολίτη, *ό.π.*, σελ.145-146.

επιστήμης, 1 γιατρός, 1 τοπογράφος μηχανικός, 1 μαθηματικός, 4 επιστήμονες πληροφορικής, 1 βιβλιοθηκονόμος, 4 επιστήμονες διοίκησης επιχειρήσεων, 1 διοικητικός επιστήμονας, 1 επιστήμονας ανθρωπιστικών σπουδών, 2 επιστήμονες διοίκησης νοσοκομείων και μονάδων υγείας».¹⁷¹

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΣΤΙΣ 31.12.2012

Ιδιότητα	Αριθμός ατόμων
Συνήγορος του Πολίτη	1
Βοηθοί Συνήγοροι του Πολίτη	5
Προϊστάμενος Διεύθυνσης Γραμματείας	1
Ειδικοί Επιστήμονες (με απόσπαση)	22
	110
Ειδικοί Επιστήμονες (με σύμβαση ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου)	
Βοηθοί Επιστήμονες (με σύμβαση ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου)	1
Προσωπικό Γραφείων Συνηγόρου του Πολίτη και Βοηθών Συνηγόρων	8
Γραμματεία	39
ΣΥΝΟΛΟ	187

Πηγή: «Συνήγορος του Πολίτη», Ετήσια Έκθεση 2012, σελ. 149.

4. Το πρόσωπο του Συνηγόρου του Πολίτη

Ο Συνήγορος του Πολίτη θεωρείται μονοπρόσωπη Ανεξάρτητη Αρχή.¹⁷² Τυπικά, δεν διοικείται από Διοικητικό Συμβούλιο, δεν είναι συλλογικό όργανο, αλλά μονοπρόσωπη αρχή με ένα μέλος. Οι αρμοδιότητες του Συνηγόρου του Πολίτη ορίζονται σε γενικό πλαίσιο από το Ν. 3051/2002 και ειδικότερα από τον Ν. 3094/2003 και το ΠΔ 273/1999 το οποίο αναφέρεται στον κανονισμό λειτουργίας του Συνηγόρου του Πολίτη.

Ο επικεφαλής της Ανεξάρτητης Αρχής «Συνήγορος του Πολίτη» είναι υπεύθυνος για την λειτουργία της Αρχής και ασκεί ενδεικτικά τις εξής αρμοδιότητες:

¹⁷¹ Στο ίδιο, σελ.148-149 και Τζέμος, Β., ό.π., σελ. 60-64.

¹⁷² Τζέμος, Β., ό.π., σελ. 47-50.

- Εκπροσωπεί την Ανεξάρτητη Αρχή δικαστικώς και εξωδίκως.
- Συντονίζει και κατευθύνει τις υπηρεσίες της.
- Παρακολουθεί την εκτέλεση αποφάσεων, πορισμάτων και οποιωνδήποτε άλλων πράξεων της αρχής.
- Είναι διοικητικός προϊστάμενος του προσωπικού και ασκεί επ' αυτού πειθαρχική εξουσία. Ταυτόχρονα, έχει τη δυνατότητα να εξουσιοδοτεί μέλη ή άλλα όργανα της Ανεξάρτητης Αρχής προκειμένου να υπογράφουν με «εντολή προέδρου» έγγραφα ή άλλες πράξεις του.
- Συντονίζει το έργο των Βοηθών Συνηγόρων.
- Συγκροτεί επιτροπές, ομάδες εργασίας και έργου με αντικείμενο την εκτέλεση μελετών και έργων, σχετικών με την αποστολή της Αρχής.
- Αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις σε βάρος των πιστώσεων του προϋπολογισμού της Αρχής και προσδιορίζει τις απαιτήσεις κατά του Δημοσίου.

Ταυτόχρονα, διέπεται από προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία, δεν υπάγεται στην κυβερνητική ιεραρχία, δεν τελεί σε σχέση υφισταμένου του πρωθυπουργού ή κάποιου υπουργού, του Προέδρου της Δημοκρατίας ή του Προέδρου της Βουλής. Δεν υπόκειται σε κάποια μορφής διοικητική, ιεραρχική, πειθαρχική δικτύωση με την εκτελεστική εξουσία. Τηρεί, βέβαια, την κείμενη νομοθεσία και το Σύνταγμα και υπόκειται στο ισχύον δίκαιο και έχει υποχρέωση να σέβεται και να τηρεί τις δικαστικές αποφάσεις. Υπόκειται συνάμα, έστω *sui generis*, της εκτελεστικής εξουσίας, σε κοινοβουλευτικό έλεγχο και αναπτύσσει τις αρμοδιότητές του μέσα στα πλαίσια του Συντάγματος, των νόμων και του Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου.

Επιπρόσθετα, ο Συνήγορος του Πολίτη έχει το ανεύθυνο και ακαταδίωκτο του προσώπου του κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Νόμο 3094/2003, δεν ευθύνεται, δεν διώκεται, δεν εξετάζεται για γνώμη που διατύπωσε ή πράξη που διενήργησε κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Η μόνη περίπτωση που επιτρέπεται δίωξη είναι, κατόπιν εγκλήσεως, για συκοφαντική δυσφήμιση, εξύβριση ή παραβίαση του απορρήτου.¹⁷³ Με αυτό τον τρόπο προστατεύεται ο Συνήγορος του Πολίτη από ιδιοτελείς δικαστικούς αγώνες από την πλευρά των ελεγχόμενων από αυτόν δημοσίων φορέων, κατοχυρώνεται η αποτελεσματικότητα του ρόλου του, αφού αποθαρρύνονται εκφοβισμοί και καταχρηστικά προσκόμματα.

¹⁷³ Βλ. άρθρο 1 παρ. 2 εδ. β και γ του Ν. 3094/2003.

Επιπλέον, η ιδιότητα του Συνηγόρου του Πολίτη είναι ασυμβίβαστη με την άσκηση άλλου δημόσιου λειτουργήματος ή ιδιωτικής ενασχόλησης. Το ασυμβίβαστο αυτό είναι απόλυτο και ανεξαιρέτο. Ο Συνήγορος δεν έχει τη δυνατότητα να ασκεί καθήκοντα μέλους διδακτικού προσωπικού ΑΕΙ με καθεστώς μερικής απασχόλησης, εν αντιθέσει με τους Βοηθούς Συνηγόρους που έχουν αυτό το δικαίωμα.¹⁷⁴

Ο Συνήγορος του Πολίτη υποστηρίζεται στις δράσεις του από το Γραφείο του Συνηγόρου που, συν τοις άλλοις, αναλαμβάνει την επικοινωνία του Συνηγόρου με τους πολίτες, τις δικαστικές και δημόσιες αρχές, τις δημόσιες υπηρεσίες, τους λειτουργούς και φορείς της δημόσιας ζωής.¹⁷⁵ Στο γραφείο του Συνηγόρου του Πολίτη εργάζονται και τρεις μετακλητοί υπάλληλοι, που υποστηρίζουν σε συμβουλευτικό και διοικητικό επίπεδο τον Συνήγορο.

5. Χρηματοδότηση του Συνηγόρου του Πολίτη

Ο τρόπος χρηματοδότησης του Συνηγόρου του Πολίτη δεν διαφοροποιείται από τον τρόπο χρηματοδότησης των άλλων ΑΔΑ. Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία οι πιστώσεις για τη λειτουργία των ελληνικών Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών εγγράφονται υπό ίδιο φορέα στον προϋπολογισμό των οικείων υπουργείων. Τον προϋπολογισμό εισηγείται στον Υπουργό Οικονομίας και Οικονομικών ο Πρόεδρος της εκάστοτε Αρχής, ο οποίος είναι και διατάκτης των δαπανών της ενώ με ειδικό κανονισμό, που καταρτίζει κάθε ανεξάρτητη αρχή και εγκρίνεται από τον Υπουργό Οικονομίας και Οικονομικών, ρυθμίζονται τα θέματα της οικονομικής διαχείρισης.¹⁷⁶

---

¹⁷⁴ Βλ. άρθρο 3 παρ. 5 του Ν. 3051/2002.

¹⁷⁵ Βλ. άρθρο 10 παρ. 1 του ΠΔ 273/1999.

¹⁷⁶ Βλ. άρθρο 2 παρ. 2 και 3 του Ν. 3051/2002.

Πραγματοποιηθείσες δαπάνες της Ανεξάρτητης Αρχής «Συνήγορος του Πολίτη» για τα έτη 2009-2012 σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Αρχής και του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους:¹⁷⁷

	2012	2011	2010	2009
	Πραγματοποιηθείσες δαπάνες	Πραγματοποιηθείσες δαπάνες	Πραγματοποιηθείσες δαπάνες	Πραγματοποιηθείσες δαπάνες
Δαπάνες για αποδοχές	5.177.614,29	6.270.508	6.692.161	7.704.100
Δαπάνες για πρόσθετες και λοιπές παροχές	1.093,57	5.814	42.385	62.420
Καταναλωτικές και σύνθετες (λειτουργικές δαπάνες)	1.414.412,57	1.608.847	2.002.651	2.315.998
Μεταβιβαστικές πληρωμές	4.040	2.680	3.890	2.900
	6.597.160,40	7.887.849	8.741.087	10.085.418

6. Ο τρόπος εκλογής του Συνηγόρου

Μέχρι και την 12^η Ιουνίου 2012 ο Συνήγορος του Πολίτη εκλεγόταν από τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής¹⁷⁸ είτε ομόφωνα είτε με τη σύμφωνη γνώμη των 4/5 των μελών της. Η νομοθεσία προέβλεπε 4ετή θητεία με δυνατότητα ανανέωσης. Το ίδιο πρόσωπο δεν μπορούσε να διατελέσει Συνήγορος του Πολίτη για περισσότερες από δυο φορές. Από τις 13 Ιουνίου 2012, όμως, η ρύθμιση αυτή άλλαξε και εφεξής ο Συνήγορος εκλέγεται πάλι ναι μεν με την ίδια διαδικασία αλλά με τη διαφορά ότι: πρώτον υπάρχει πρότερη εισήγηση της Επιτροπής Θεσμών και Διαφάνειας και δεύτερον: η θητεία είναι, πλέον, εξαετής, χωρίς, όμως, να υπάρχει δυνατότητα

¹⁷⁷ <http://www.synigoros.gr/?i=stp.el.stoixeia-proipologismou>

¹⁷⁸ Βλ. άρθρα 13 και 14 του κανονισμού της Βουλής (ΚΤΒ): η Διάσκεψη των Προέδρων αποτελείται από τον Πρόεδρο και τους Αντιπροέδρους της Βουλής, τους διατελέσαντες Προέδρους της Βουλής εφόσον έχουν εκλεγεί Βουλευτές, τους Προέδρους των Διαρκών Επιτροπών, τον Πρόεδρο της Επιτροπής Θεσμών και Διαφάνειας, τους Προέδρους των Κοινοβουλευτικών Ομάδων και έναν εκπρόσωπο των ανεξάρτητων Βουλευτών (εφόσον οι τελευταίοι είναι τουλάχιστον πέντε).

Η Διάσκεψη των Προέδρων έχει την αρμοδιότητα να επιλέγει, με ομοφωνία ή με πλειοψηφία των 4/5 των μελών της, τα μέλη των Ανεξάρτητων Αρχών που προβλέπονται από το Σύνταγμα, ενώ ασκεί, επίσης, και την κοινοβουλευτική τους εποπτεία.

ανανέωσης. Επιπρόσθετα, η νέα ρύθμιση ορίζει πως η Διάσκεψη των Προέδρων επιλέγει και το πρόσωπο που θα είναι αναπληρωτής του Συνηγόρου του Πολίτη κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των καθηκόντων του όταν εκείνος απουσιάζει ή κωλύεται να ασκήσει τα καθήκοντά του.

Στη θέση του Συνηγόρου του Πολίτη δεν μπορεί να εκλεγεί όποιος έχει καταδικαστεί για αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας ή κατά των περιουσιακών δικαιωμάτων ή για αδικήματα σχετικά με την υπηρεσία ή για αδικήματα κατά των ηθών, καθώς και για κακουργηματικές πράξεις.

Ο Συνήγορος του Πολίτη υποχρεούται να ενημερώνει τον Πρόεδρο της Βουλής για την επικείμενη λήξη της θητείας του 3 μήνες πριν την προκαθορισμένη ημερομηνία. Ο Νόμος 3094/2003 προβλέπει, επίσης, ότι ο Συνήγορος μπορεί να παυθεί από τα καθήκοντά του λόγω σωματικής ή πνευματικής ανικανότητας. Επιπρόσθετα εφόσον ο ίδιος το επιθυμεί μπορεί να υποβάλλει την παραίτησή του στη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής, η οποία και είναι αρμόδια να αποδεχτεί ή να απορρίψει την σχετική αίτηση παραίτησης.

7. Οι Βοηθοί Συνήγοροι του Πολίτη

Ως Βοηθοί Συνήγοροι του Πολίτη επιλέγονται πρόσωπα εγνωσμένου κύρους, με υψηλή επαγγελματική κατάρτιση και ευρεία κοινωνική αποδοχή.¹⁷⁹ Στη νομοθεσία δεν καθορίζεται ως προϋπόθεση η νομομάθεια ή η εξειδίκευση στο αντικείμενο δραστηριότητας του κύκλου ευθύνης. Επιπλέον, το ανεύθυνο και το ακαταδίωκτο ισχύει, όπως ακριβώς συμβαίνει στον Συνήγορο του Πολίτη, και για τους Βοηθούς Συνηγόρους.

Οι Βοηθοί Συνήγοροι διορίζονται με απόφαση του Υπουργού Διοικητικής Μεταρρύθμισης, μετά από πρόταση του Συνηγόρου του Πολίτη. Κατά τη διάρκεια της θητείας τους αναστέλλεται η άσκηση οποιουδήποτε δημόσιου λειτουργήματος ή εργασίας. Στους Βοηθούς Συνηγόρους επιτρέπεται, όμως, η άσκηση καθηκόντων διδακτικού προσωπικού Α.Ε.Ι. με καθεστώς μερικής απασχόλησης.¹⁸⁰

Οι Βοηθοί Συνήγοροι του Πολίτη επικουρούν τον Συνήγορο του Πολίτη κατά την άσκηση του ρόλου του και προϊστανται στον κύκλο της δραστηριότητας που τους έχει ορίσει ο Συνήγορος ως υπεύθυνους. Επιπρόσθετα, κατευθύνουν και συντονίζουν το

¹⁷⁹ Άρθρο 1 παρ. 2 εδ. β του Ν. 3094/2003.

¹⁸⁰ Άρθρο 2 παρ. 4 εδ. γ του Ν. 3094/2003.

έργο του κύκλου τους και καθετί, πιο ειδικό, που τους έχει αναθέσει ο Συνήγορος του Πολίτη. Όταν απουσιάσει για μικρό χρονικό διάστημα ένας Βοηθός Συνήγορος αναπληρώνεται από άλλον Βοηθό Συνήγορο ή από τον ίδιο τον Συνήγορο του Πολίτη.

8. Οι κύκλοι δράσης του Συνηγόρου του Πολίτη

Αυτή τη στιγμή οι τομείς δράσης του Συνηγόρου του Πολίτη είναι έξι (6) και αφορούν: τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, την Κοινωνική Προστασία, την Ποιότητα Ζωής, τις Σχέσεις Κράτους-Πολίτη, τα Δικαιώματα του Παιδιού και την Ισότητα των Φύλων.¹⁸¹

Μέχρι το 2003 οι κύκλοι δράσης του ΣτΠ ήταν τέσσερις. Το 2003 συστήθηκε ο κύκλος των Δικαιωμάτων του Παιδιού και το 2007 ο κύκλος της Ισότητας των Φύλων. Η συμπερίληψη των δυο αυτών τομέων στην αρμοδιότητα του Θεσμού του Συνηγόρου αποτελεί διεθνή τάση για τους Ombudsmen.¹⁸²

α. Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ο Συνήγορος του Πολίτη μεσολαβεί όταν τίθενται θέματα προσβολής ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Σημαντικό τμήμα των υποθέσεων αυτών σχετίζεται με ζητήματα αστικής, δημοτικής κατάστασης και ιθαγένειας, ανώτατης εκπαίδευσης, καθώς και προβλήματα που αφορούν την είσοδο και την παραμονή αλλοδαπών στην χώρα μας.

Συνοπτικά ο Συνήγορος του Πολίτη παρεμβαίνει σε υποθέσεις που σχετίζονται με:

- τα πολιτικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών (π.χ. ιθαγένεια, αστική και δημοτική κατάσταση, στράτευση κλπ.)
- το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας και την ελεύθερη επιλογή θρησκευτικών πεποιθήσεων (π.χ. ίδρυση, λειτουργία και προστασία ναών, η θρησκεία στην εκπαίδευση κλπ.)
- την ανώτατη εκπαίδευση (πρόσβαση στα ΑΕΙ και ΤΕΙ, φοιτητική μέριμνα, υποτροφίες, πρόσληψη και εξέλιξη καθηγητών κλπ.)

¹⁸¹ Βλ. Τζέμος, Β., *ό.π.*, σελ. 57-60.

¹⁸² Βλ. για παράδειγμα τον αντίστοιχο Γαλλικό θεσμό του Défenseur des Droits.

- την προστασία της επαγγελματικής ελευθερίας, την ελευθερία σε διαδικασίες συνένωσης (π.χ. επαγγελματικοί σύλλογοι, σωματεία)
- την προστασία από διακρίσεις λόγω ιθαγένειας, γενετήσιου προσανατολισμού, θρησκείας ή φυλετικής καταγωγής
- την πρόσβαση των πολιτών σε έγγραφα δημοσίων υπηρεσιών, καθώς και με ζητήματα ελλιπούς προστασίας προσωπικών δεδομένων εκ μέρους των φορέων του κράτους
- την προσωπική ελευθερία (π.χ. προστασία από ενδεχόμενη αστυνομική αυθαιρεσία, διαδικασίες σύλληψης, συνθήκες κράτησης και φυλάκισης)
- την νομική προστασία του πολίτη (π.χ. θέματα εκτέλεσης δικαστικών αποφάσεων)
- το καθεστώς εισόδου και παραμονής των αλλοδαπών και των προσφύγων στην χώρα μας (π.χ. δυσλειτουργίες χορήγησης πολιτικού ασύλου, ενδεχόμενη αυθαιρεσία των προξενικών αρχών, εσφαλμένη ερμηνεία νόμων, συνθήκες κράτησης αλλοδαπών κλπ.)¹⁸³

Αυτή τη στιγμή (Αύγουστος 2013), βοηθός Συνήγορος του συγκεκριμένου κύκλου είναι ο Βασίλης Καρύδης, νομικός-εγκληματολόγος, ειδικός σε θέματα μετανάστευσης, σωφρονιστικού συστήματος και μέτρησης της εγκληματικότητας. Επίσης, είναι καθηγητής στο τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

β. Κύκλος Κοινωνικής Προστασίας

Οι επιστήμονες που ανήκουν σε αυτό τον κύκλο εξετάζουν αναφορές με αντικείμενο την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών. Αντικείμενός τους είναι υποθέσεις σχετικές με θέματα κοινωνικής πολιτικής, υγείας, κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας. Με αυτόν τον κύκλο ασχολείται και ο Συνήγορος Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης που θεσπίστηκε με τον Ν. 3293/2004 και προσφέρει τις υπηρεσίες του στους πολίτες που αλληλεπιδρούν με τους δημόσιους φορείς υγείας.¹⁸⁴

Αυτή τη στιγμή (Αύγουστος 2013), βοηθός Συνήγορος του συγκεκριμένου κύκλου είναι ο Χρήστος Ιωάννου, οικονομολόγος με ειδίκευση στα Οικονομικά της Εργασίας, την Διαχείριση Ανθρωπίνων Πόρων και τις Εργασιακές Σχέσεις.

¹⁸³ Βλ. Τζέμος, Β., *ό.π.*, σελ. 57-58 και αναλυτικότερα στο <http://www.synigoros.gr/?i=human-rights.el>

¹⁸⁴ Στο *ίδιο*, σελ. 58 και αναλυτικότερα στο <http://www.synigoros.gr/?i=health-and-social-welfare.el>.

γ. Κύκλος Ποιότητας της Ζωής

Οι επιστήμονες αυτού του κύκλου δραστηριοποιούνται όταν προκύπτουν θέματα παραβίασης της περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Το αντικείμενό τους περιλαμβάνει ένα ευρύ πεδίο δράσης που εκτείνεται σε κάθε μορφή υποβάθμισης του φυσικού ή του οικιστικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος (π.χ. χαρακτηρισμός δασικών εκτάσεων, αυθαίρετη δόμηση, παραβιάσεις στην παράκτια ζώνη, προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς κλπ.).¹⁸⁵

Αυτή τη στιγμή (Αύγουστος 2013), βοηθός Συνήγορος του συγκεκριμένου κύκλου είναι ο Ιωάννης Σαγιάς, οικονομολόγος με ειδίκευση σε θέματα οργάνωσης και σχεδιασμού του χώρου σε αστικό και περιφερειακό επίπεδο. Επίσης, είναι επίκουρος Καθηγητής Τομέα Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού στη Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με αρμοδιότητα στον κύκλο «Ποιότητα ζωής».

δ. Κύκλος Σχέσεων Κράτους - Πολίτη

Οι επιστήμονες αυτής της ομάδας ασχολούνται με υποθέσεις που αφορούν υπηρεσίες «καθημερινής χρήσης» εκ μέρους των πολιτών. Έτσι, στην αρμοδιότητά τους εμπίπτουν ζητήματα επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, τοπικής αυτοδιοίκησης, μέσω μαζικής μεταφοράς, απασχόλησης, εμπορίου, κρατικών προμηθειών, προσλήψεων εκτός ΑΣΕΠ κλπ. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίδεται στην ποιότητα των υπηρεσιών στην επικοινωνία και την πληροφόρηση.¹⁸⁶

Αυτή τη στιγμή (Αύγουστος 2013), βοηθός Συνήγορος του συγκεκριμένου κύκλου είναι η Μαίρη Κοτρωνιά, νομικός, τ. Γενική Διευθύντρια της Γενικής Γραμματείας Δημόσιας Διοίκησης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, με εμπειρία σε θέματα διοικητικού εκσυγχρονισμού και σχέσεων κράτους-πολίτη.

ε. Κύκλος Δικαιωμάτων του Παιδιού

Από το 2003 ο Συνήγορος του Πολίτη δραστηριοποιείται και ως Συνήγορος του Παιδιού. Στην αρμοδιότητά του εμπερικλείονται τυχόν παραλείψεις δημόσιων και

---

¹⁸⁵ Στο ίδιο, και αναλυτικότερα στο <http://www.synigoros.gr/?i=quality-of-life.el>.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 58-59 και αναλυτικότερα στο <http://www.synigoros.gr/?i=state-citizen-relations.el>.

ιδιωτικών φορέων ή φυσικών προσώπων που σχετίζονται με τα δικαιώματα του παιδιού (έως 18 ετών).

Ο Συνήγορος θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση για να επιληφθεί των παραπάνω θεμάτων την έγγραφη αναφορά από το ίδιο το παιδί ή συγγενικά και άλλα πρόσωπα που έχουν ίδια γνώση επί του συγκεκριμένου προβλήματος. Ο Συνήγορος, όμως, έχει και τη δυνατότητα αυτεπάγγελτης παρέμβασης σε περιπτώσεις που ο ίδιος κρίνει ως ιδιαίτερα σημαντικές. Για την καλύτερη λειτουργία του συγκεκριμένου κύκλου λειτουργεί ειδική τηλεφωνική γραμμή για ανήλικους (800-11-32000 από Δευτέρα - Παρασκευή και ώρες 09.00-15.30) ενώ, παράλληλα, υπάρχει κατάλληλα διαμορφωμένος χώρος στον οποίο πραγματοποιούνται οι συναντήσεις των παιδιών με το κατάλληλα εξειδικευμένο προσωπικό του Συνηγόρου. Επίσης, από το 2008, έχει δημιουργήσει δυο δομές, την «Κοινότητα» και την Ομάδα «Εφήβων Συμβούλων» με καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα. Επιπλέον, διατηρεί εξειδικευμένη ιστοσελίδα για παιδιά (www.0-18.gr), πραγματοποιεί επισκέψεις και συζητήσεις σε σχολεία και μέσα από ενέργειες ευαισθητοποίησης επιδιώκει την ενημέρωση όσο το δυνατόν περισσότερων πολιτών σε θέματα που άπτονται του κύκλου του. Τέλος, ο Συνήγορος κάνει όλες τις απαραίτητες ενέργειες (συστάσεις, προτάσεις μέτρων κλπ.) που κατά τη γνώμη του, διασφαλίζουν τα δικαιώματα του παιδιού.¹⁸⁷

Αυτή τη στιγμή (Αύγουστος 2013), βοηθός Συνήγορος του συγκεκριμένου κύκλου είναι ο Γεώργιος Μόσχος, νομικός-εγκληματολόγος, ειδικός σε θέματα ανήλικων παραβατών, κοινωνικά αποκλεισμένων νέων και προστασίας των δικαιωμάτων του παιδιού, συνιδρυτής της Κοινωνικής Οργάνωσης Υποστήριξης Νέων «ΑΡΣΙΣ».

στ. Κύκλος Ισότητας των Φύλων

Οι επιστήμονες αυτής της ομάδας δραστηριοποιούνται στην καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου ή λόγω οικογενειακής κατάστασης που, συνήθως, παρατηρούνται στους τομείς της απασχόλησης, της επαγγελματικής εκπαίδευσης, στις εργασιακές σχέσεις του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα κλπ. Στόχος αυτής της ομάδας είναι η προώθηση ίσων ευκαιριών σε όλους τους τομείς της δημόσιας ή ιδιωτικής ζωής. Γι' αυτό το λόγο συνεργάζονται με ΜΚΟ ή άλλους ευαισθητοποιημένους φορείς και

---

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 59 και στο <http://www.synigoros.gr/?i=childrens-rights.el>.

επιχειρήσεις που μπορούν να συμβάλλουν μέσω των δράσεών τους προς αυτή την κατεύθυνση.¹⁸⁸

Βοηθός Συνήγορος του συγκεκριμένου κύκλου έως τον Σεπτέμβριο του 2012 ήταν η Σταματίνα Γιαννακούρου, δικηγόρος, ειδική σε θέματα εργατικού δικαίου και ισότητας των φύλων, με προϋπηρεσία στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Γενική Γραμματεία Ισότητας.

9. Υποβολή και διερεύνηση αναφορών

Ο Συνήγορος αναλαμβάνει θέματα της αρμοδιότητάς του, ύστερα από ενυπόγραφη αναφορά του άμεσα ενδιαφερόμενου φυσικού ή νομικού προσώπου ή ένωσης προσώπων. Οι αναφορές μπορούν να υποβληθούν αυτοπροσώπως, ταχυδρομικά ή μέσω τηλεομοιοτυπίας (φαξ). Από τον Δεκέμβριο του 2012 οι αναφορές μπορούν να υποβάλλονται και ηλεκτρονικά (web αναφορά) μέσω της ιστοσελίδα του Συνηγόρου του Πολίτη (<http://www.synigoros.gr/?i=yronolianaforas.el>).

Οι αναφορές χρειάζεται να εμπεριέχουν τα πλήρη και ακριβή στοιχεία του ενδιαφερομένου, συνοπτική περιγραφή του προβλήματος, το αίτημα του ενδιαφερομένου, τον εμπλεκόμενο δημόσιο φορέα ή, σε περιπτώσεις παραβίασης δικαιωμάτων του παιδιού, τον εμπλεκόμενο ιδιώτη, τις προηγηθείσες ενέργειες και τα αποτελέσματά τους, καθώς και κάθε αποδεικτικό στοιχείο ή πληροφορία που διευκολύνει την εξέταση του θέματος.

Οι αναφορές κατηγοριοποιούνται και εξετάζονται κατά θεματικές ενότητες που οργανώνονται στους έξι Κύκλους Δραστηριότητας που προαναφέραμε. Η διερεύνησή τους ανατίθεται σε ειδικό επιστήμονα-χειριστή του αρμόδιου για την αναφορά Κύκλου.

Ο ενδιαφερόμενος πολίτης ενημερώνεται γραπτώς και τηλεφωνικά σε κάθε στάδιο της διαδικασίας. Η έρευνα ολοκληρώνεται με τη σύνταξη εγγράφου, το οποίο ο Συνήγορος απευθύνει προς την αρμόδια υπηρεσία. Εφόσον, όμως, η υπόθεση απαιτεί βαθύτερη διερεύνηση, ο Συνήγορος μπορεί να ενεργοποιήσει τις προβλεπόμενες από τον Ν. 3094/2003 θεσμικές του δυνατότητες, δηλαδή να προβεί σε διενέργεια αυτοψίας ή να διαβιβάσει την υπόθεση για εισαγγελικό ή πειθαρχικό έλεγχο.

Τέλος, όπου κρίνεται αναγκαίο, η έρευνα ολοκληρώνεται με τη σύνταξη πορίσματος, το οποίο κοινοποιείται και στον καθ' ύλην αρμόδιο υπουργό. Ο πολίτης ενημερώνεται γραπτώς, εφόσον υπάρξει αδυναμία εξέτασης της αναφοράς του, όταν ο

---

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 59-60 και αναλυτικότερα στο <http://www.synigoros.gr/?i=isotita-ton-fylon.el>.

Συνήγορος είναι αναρμόδιος ή η αναφορά είναι αόριστη, αβάσιμη ή ασκείται κατά τρόπο καταχρηστικό.

Ο Συνήγορος έχει τη δυνατότητα: α) να ζητάει από τις δημόσιες υπηρεσίες κάθε σχετική πληροφορία ή έγγραφο που αναφέρεται στην υπόθεση, να εξετάζει πρόσωπα, να προχωρά στη διενέργεια αυτοψίας και να παραγγέλλει πραγματογνωμοσύνη, β) να ορίζει συγκεκριμένες προθεσμίες προς τις υπηρεσίες, μέσα στην οποίες υποχρεούνται να τον ενημερώσουν για τις ενέργειές τους σχετικά με την αξιοποίηση των προτάσεών του ή για τους λόγους που δεν τις υιοθετούν.

Όταν δημόσιος υπάλληλος ή λειτουργός αρνηθεί να συνεργαστεί με τον Συνήγορο κατά τη διεξαγωγή της έρευνας και ανάλογα με την περίπτωση, κινδυνεύει με πειθαρχικό παράπτωμα παράβασης καθήκοντος ή λόγο αντικατάστασης. Αν προκύπτει, από εκθέσεις του Συνηγόρου, ότι λειτουργός ή υπάλληλος δημόσιου φορέα εμποδίζει, για δεύτερη φορά μέσα σε μια τριετία, το έργο της έρευνας ή αρνείται χωρίς ιδιαίτερα σημαντικό λόγο να βοηθήσει στην επίλυση του προβλήματος, ενδέχεται να του επιβληθεί η ποινή της οριστικής παύσης. Τέλος, αν από την διαδικασία της έρευνας προκύψουν αποχρώσεις ενδείξεις για τέλεση αξιόποινης πράξης ο Συνήγορος διαβιβάζει, υποχρεωτικά, την έκθεσή του και στον αρμόδιο εισαγγελέα.

10. Η ετήσια έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη

Τον μήνα Μάρτιο κάθε έτους, ο Συνήγορος του Πολίτη συντάσσει ετήσια έκθεση, στην οποία παρουσιάζει το έργο της Αρχής και εκθέτει τις σημαντικότερες υποθέσεις και προβλήματα που ανέκυψαν το έτος που προηγήθηκε.¹⁸⁹ Συνάμα, καταθέτει τις προτάσεις του για τη βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών αλλά και για τις αναγκαίες νομοθετικές ρυθμίσεις.¹⁹⁰

Η έκθεση υποβάλλεται στον Πρωθυπουργό και στον Πρόεδρο της Βουλής. Ταυτόχρονα, κοινοποιείται στον Υπουργό Εσωτερικών και στον Υπουργό Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης. Η ετήσια έκθεση του Συνηγόρου συζητείται σε ειδική συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής. Επιπλέον, δημοσιεύεται σε ειδική έκδοση του Εθνικού Τυπογραφείου και δημοσιοποιείται σε κάθε πρόσφορο Μέσο Μαζικής Επικοινωνίας.

11. Ειδικές εκθέσεις

Κάθε κύκλος δραστηριότητας του Συνηγόρου, με ευθύνη του αρμόδιου Βοηθού Συνηγόρου, συντάσσει τετραμηνιαίες εκθέσεις δραστηριότητας και ετήσια έκθεση τον Ιανουάριο κάθε έτους για το προηγούμενο έτος. Ο Συνήγορος του Πολίτη έχει την διακριτική ευχέρεια να ενσωματώνει ή όχι τις ειδικές αυτές ετήσιες εκθέσεις στην δική του ετήσια έκθεση.

Ταυτόχρονα, η νομοθεσία προβλέπει την ρητή υποχρέωση του Συνηγόρου να δημοσιεύει ειδικές εκθέσεις για την εφαρμογή και την προώθηση της ίσης μεταχείρισης χωρίς διάκριση λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, ηλικίας, αναπηρίας ή γενετήσιου προσανατολισμού.¹⁹¹ Επίσης, προβλέπεται η υποχρέωση του κύκλου Ισότητας των Φύλων να «δημοσιεύει ειδικές εκθέσεις για την εφαρμογή των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, οι οποίες περιλαμβάνουν και εισηγήσεις μέτρων για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου». Δεν είναι, όμως, υποχρεωτική η έκδοση ειδικών εκθέσεων για αυτά τα θέματα σε τακτική βάση.

---

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 229-230.

¹⁹⁰ Άρθρο 3 παρ. 5 εδ. β του Ν. 3094/2003 και άρθρο 7 παρ. 2 του ΠΔ 273/1999.

¹⁹¹ Άρθρο 3 παρ. 5 εδ. ε του Ν. 3094/2003, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 20 παρ. 3 του Ν. 3304/2005.

Τέλος, ο Συνήγορος του Πολίτη έχει τη δυνατότητα σύνταξης ειδικών εκθέσεων κατά τη διάρκεια ενός έτους για θέματα εξαιρετικής σοβαρότητας για τα οποία πολλές φορές έχει αποφασίσει την διεξαγωγή αυτεπάγγελτης έρευνας.¹⁹²

Οι ειδικές εκθέσεις του Συνηγόρου υποβάλλονται υποχρεωτικά στον Πρωθυπουργό, στον Πρόεδρο της Βουλής και κοινοποιούνται στον κατά περίπτωση αρμόδιο Υπουργό.

12. Οι αναφορές των πολιτών προς τον Συνήγορο του Πολίτη το έτος 2012

Στις 27 Μαρτίου 2013, η Συνήγορος του Πολίτη, Καλλιόπη Σπανού, παρέδωσε στον Πρόεδρο της Βουλής την ετήσια έκθεσή της. Η ίδια, στην εισαγωγή της έκθεσης, επισημαίνει πως, το 2012, το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη εκφράστηκε, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, στις αναφορές των πολιτών που, έχοντας αδυναμία να αντεπεξέλθουν σε οικονομικές υποχρεώσεις, στράφηκαν στον Συνήγορο του Πολίτη αναζητώντας βοήθεια.¹⁹³ Μεγάλο ζητούμενο στην παρούσα συγκυρία, κατά την κ. Σπανού, αποτελεί η αναλογικότητα στην κατανομή των βαρών, ο σεβασμός των δικαιωμάτων χωρίς διακρίσεις και η τήρηση των κανόνων με διαφάνεια αλλά και ευελιξία σε όλα τα επίπεδα λήψης αποφάσεων, προκειμένου η πολιτεία να προσφέρει διέξοδο και να στηρίξει τους πολίτες που πλήττονται από την δυσχερή οικονομική συγκυρία.

Κατά την παρουσίαση της ετήσιας έκθεσης η Συνήγορος του Πολίτη δήλωσε χαρακτηριστικά: «δεν πρέπει να επιτρέψουμε να υπάρξει υποχώρηση στο επίπεδο της προστασίας των δικαιωμάτων ούτε να αφήσουμε να μετεξελιχθεί η οικονομική κρίση σε αμφισβήτηση της κοινωνικής συνύπαρξης και του κράτους δικαίου. Δεν δοκιμάζονται μόνον οι πολίτες αλλά και το κράτος ως εγγυητής της συλλογικότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης».¹⁹⁴

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ετήσιας έκθεσης, από το 1998, πρώτο έτος λειτουργίας του θεσμού, έως το τέλος του 2012, ο Συνήγορος έχει δεχθεί 153.120 αναφορές. Συνάμα, παρουσιάζεται σημαντική αύξηση -περίπου 10%- των αναφορών τον τελευταίο χρόνο (συνολικά 11.702 αναφορές) συγκριτικά με το 2011. Σύμφωνα με την Συνήγορο του Πολίτη, τα οικονομικά προβλήματα που έχει δημιουργήσει η

¹⁹² Άρθρο 7 παρ. 6 του ΠΔ 273/1999.

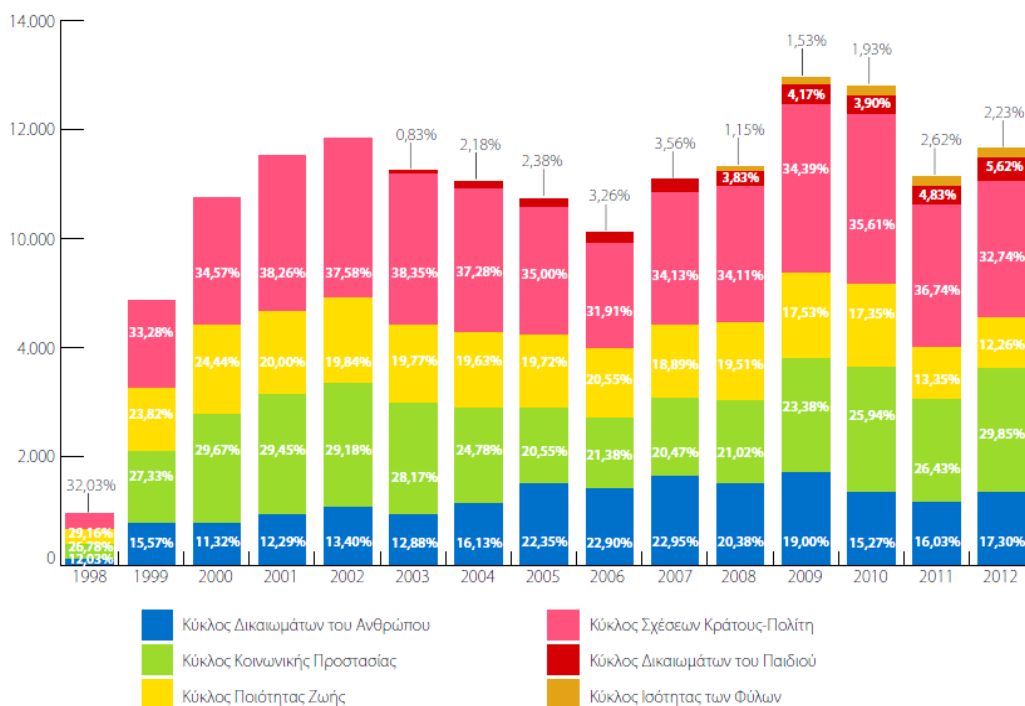
¹⁹³ Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια Έκθεση 2012, σελ. 5-6.

¹⁹⁴ Βλ. Δελτίο Τύπου της Ανεξάρτητης Αρχής «Συνήγορος του Πολίτη» με ημερομηνία 27 Μαρτίου 2013 στο http://www.synigoros.gr/resources/docs/stp_press_2012.pdf (τελευταία πρόσβαση 27/07/13).

δημοσιονομική κρίση από το 2009 και μετά και οι αλλαγές στις νομοθετικές ρυθμίσεις των τελευταίων ετών, οξύνουν τα προβλήματα των πολιτών στις συναλλαγές τους με τη δημόσια διοίκηση.

Οι πέντε πιο σημαντικοί τομείς προβλημάτων για τους οποίους οι πολίτες απευθύνονται στον Συνήγορο του Πολίτη σχετίζονται με την κοινωνική ασφάλιση, την φορολογία, το οικιστικό περιβάλλον, τις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας και με θέματα που αφορούν την είσοδο και παραμονή των αλλοδαπών. Συνολικά, οι πέντε αυτοί τομείς αντιπροσωπεύουν το 65% των αναφορών για το 2012.

Γράφημα 1 Νέες αναφορές 1998-2012

ΕΤΟΣ	ΝΕΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ
1998	1.430
1999	7.284
2000	10.107
2001	11.282
2002	11.762
2003	10.850
2004	10.571
2005	10.087
2006	9.162
2007	10.611
2008	10.954
2009	13.433
2010	13.179
2011	10.706
2012	11.702
ΣΥΝΟΛΟ	153.120

Πηγή: «Συνήγορος του Πολίτη», Ετήσια Έκθεση 2012, σελ. 10.

Εξετάζοντας τη γεωγραφική κατανομή των αναφορών που έφθασαν στον Συνήγορο του Πολίτη, αναδεικνύεται η συγκέντρωση του πληθυσμού και των δημόσιων υπηρεσιών, κυρίως, στα δυο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Επιπλέον, η παρατηρούμενη αύξηση των αναφορών αυτών σε σχέση με το 2011 (από 16 σε 23 ανά 10.000 κατοίκους από την Αττική, από 6 σε 9 ανά 10.000 κατοίκους από την Κεντρική

Μακεδονία), ενδεχομένως, σύμφωνα με την έκθεση της Συνηγόρου, να φανερώνει ότι τα προβλήματα, που επιφέρει η παρούσα δυσχερής οικονομική συγκυρία, πλήττουν περισσότερο τους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέντρων.

Η βασιμότητα των αναφορών επιβεβαιώθηκε στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Συγκεκριμένα (*Γράφημα 3*):

- Το 58,73% ήταν βάσιμες, δηλαδή η καταγγελία του πολίτη ήταν δικαιολογημένη και υπήρχε όντως κακοδιοίκηση.
- Το 34,79% ήταν αβάσιμες, δηλαδή η διοίκηση είχε ακολουθήσει τον νόμο.
- Στο 6,48% διακόπηκε, για διαφόρους λόγους, η έρευνα.

Αξίζει να επισημανθεί πως οι βάσιμες αναφορές είχαν κατά μεγάλο ποσοστό θετική εξέλιξη: κατά 10% περισσότερο από πέρυσι ο Συνήγορος έδωσε λύση στο πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο πολίτης. Ειδικότερα (*Γράφημα 4*):

- Το 81,72% των βάσιμων αναφορών επιλύθηκαν μετά από την παρέμβαση του Συνηγόρου.
- Το 1,77% των υποθέσεων επιλύθηκε, χωρίς να προβεί σε καμία ενέργεια ο Συνήγορος, από την ίδια την υπηρεσία ή ύστερα από ενέργειες άλλου φορέα.
- Το 9,53% των βάσιμων αναφορών δεν επιλύθηκαν λόγω νομοθετικών ή οργανωτικών αδυναμιών, δυσλειτουργιών της δημόσιας διοίκησης ή ακόμα και λόγω προβλημάτων που προέκυψαν από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία
- Τέλος, σε ένα ποσοστό που κυμαίνεται στο 6,98% των βάσιμων αναφορών οι παρεμβάσεις και εισηγήσεις του Συνηγόρου δεν έγιναν αποδεκτές.¹⁹⁵

---

¹⁹⁵ Όπως μας ενημέρωσαν (27/08/13) από το Γραφείο του ΣτΠ σε αυτές τις περιπτώσεις γίνεται πόρισμα ή τελικό έγγραφο που κοινοποιείται στον αντίστοιχο υπουργό σύμφωνα με το Ν.3094/03. Επίσης ο Συνήγορος επιλέγει ποιες από αυτές θα επισημάνει στην ετήσια έκθεση του προς τη Βουλή των Ελλήνων. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η τοποθέτηση του πρώην ΣτΠ, κ. Γιώργου Καμίνη, πάνω στο θέμα της μη αποδοχής των προτάσεων του ΣτΠ. Κατά τον κ. Καμίνη μία μόνο κύρωση (πλην της περίπτωσης που ασκείται ποινική δίωξη λόγω έλλειψης συνεργασίας) διαθέτει ο Συνήγορος και αυτή είναι άτυπη: τη δημοσιότητα: «Ο Συνήγορος του Πολίτη μπορεί να δημοσιοποιήσει τη μη αποδοχή των προτάσεών του, εφόσον κρίνει ότι δεν αιτιολογείται επαρκώς» (άρθρο 4 παρ. 6). Σύμφωνα με τον κ. Καμίνη «Είναι άκρως ενδιαφέρουσα η προϋπόθεση που θέτει ο νομοθέτης για την κύρωση της δημοσιότητας: η ανεπαρκής αιτιολόγηση της μη αποδοχής των προτάσεών του. Πρόκειται για ιδιαίτερος εύστοχη ρύθμιση, διότι αποκαλύπτει τον βαθύτερο ρόλο που διαδραματίζει ο Συνήγορος του Πολίτη μέσα στο πολίτευμα: να προάγει τη διαφάνεια στους κόλπους της δημόσιας διοίκησης, καθώς μέσα από τον διάλογο που διεξάγει με αυτήν, ο Συνήγορος την πειθαναγκάζει να αιτιολογήσει τη στάση της απέναντι στο πολίτη. Η κύρωση της δημοσιότητας επέρχεται λοιπόν όταν η δημόσια διοίκηση με την στάση της ματαιώνει στην πράξη αυτήν τη θεμελιώδη αποστολή του Συνηγόρου. Και επειδή η διαφάνεια στη δράση των δημοσίων οργάνων αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του δημοκρατικού πολιτεύματος, ο Συνήγορος είναι ένας θεσμός βαθιά δημοκρατικός». Δες περισσότερα στο Καμίνης, Γ., «Μέσα Διαμεσολάβησης του Συνηγόρου του Πολίτη. Η Πειθώ και η Δημοκρατία» στο Κίνηση Πολιτών Για Μια Ανοικτή Κοινωνία, *Ο Συνήγορος του Πολίτη. Ένας θεσμός της Εποχής*, Αθήνα, Μάρτιος 2005, σελ. 18-22, αναρτημένο στο <http://www.kinisispoliton.gr/UserFiles/File/public/publications10.pdf> (τελευταία πρόσβαση 07/08/13).

Αναφορικά με τους φορείς, τα ασφαλιστικά ταμεία εμφανίζουν το 1/4 των προβλημάτων κακοδιοίκησης, σε ποσοστό 27%. Έπεται το Υπουργείο Οικονομικών, με 14,80% και από τους μεμονωμένους φορείς η ΔΕΗ με 5,75%. Οι Δήμοι και οι Περιφέρειες αλλά και το Υπουργείο Εσωτερικών διατηρούν υψηλά ποσοστά, της τάξεως του 12, 87% και 10,16% αντίστοιχα. Το Υπουργείο Δημοσίας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη παρουσιάζει ποσοστό 6,57% και οι διευθύνσεις Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων λαμβάνουν το ποσοστό του 5,38%.

Εκτός, όμως, από τη διερεύνηση αναφορών η Συνήγορος του Πολίτη προχώρησε σε αυτεπάγγελτες έρευνες σε σωφρονιστικά καταστήματα και σε κέντρα κράτησης αλλοδαπών σε όλη την Ελλάδα, αλλά και σε αυτεπάγγελτη έρευνα για το ενδεχόμενο διάκρισης λόγω φύλου στην προσφορά εργασίας στο διαδίκτυο.

Παράλληλα, η Συνήγορος υπέβαλλε εβδομήντα δυο (72) νομοθετικές και οργανωτικές προτάσεις προς τη διοίκηση.¹⁹⁶ Έντεκα (11) από αυτές, ποσοστό 15,28% έχουν γίνει δεκτές, ενώ στις περισσότερες εκκρεμεί η απάντηση της πολιτικής ηγεσίας ή της διοίκησης αντίστοιχα.¹⁹⁷

Ακόμη, η Συνήγορος, το 2012, υπέβαλλε δυο ειδικές εκθέσεις προς τη βουλή και την κυβέρνηση. Η πρώτη κατατέθηκε τον μήνα Ιούλιο με αντικείμενο την καταχρηστική επιβολή της εκ περιτροπής απασχόλησης σε εργαζόμενες που επιστρέφουν στην εργασία τους μετά από άδεια μητρότητας. Η δεύτερη κατατέθηκε τον μήνα Δεκέμβριο και αφορούσε 80 προτάσεις χαμηλού δημοσιονομικού κόστους προς δώδεκα Υπουργεία. Τέλος, η Συνήγορος απηύθυνε προς την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Παιδιού του Ο.Η.Ε. έκθεση με διαπιστώσεις αλλά και προτάσεις για την εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού στην χώρα μας κατά την περίοδο 2003-2011.¹⁹⁸

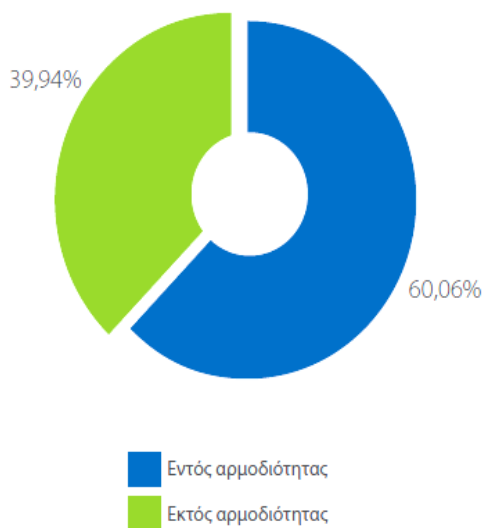
¹⁹⁶ Βλ. Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια Έκθεση 2012, σελ. 131-142.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 142-143.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 20-21 και στο Δελτίο Τύπου της Ανεξάρτητης Αρχής «Συνήγορος του Πολίτη» ό.π., σελ. 3.

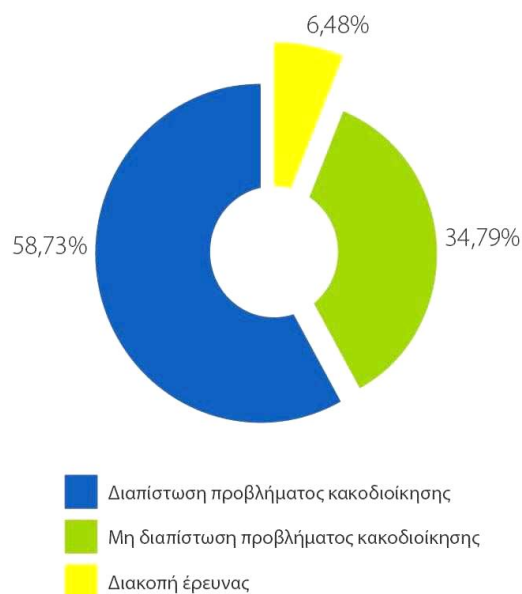
Γράφημα 2

Κατανομή αναφορών που υποβλήθηκαν το έτος 2012 ως προς την αρμοδιότητα του Συνηγόρου

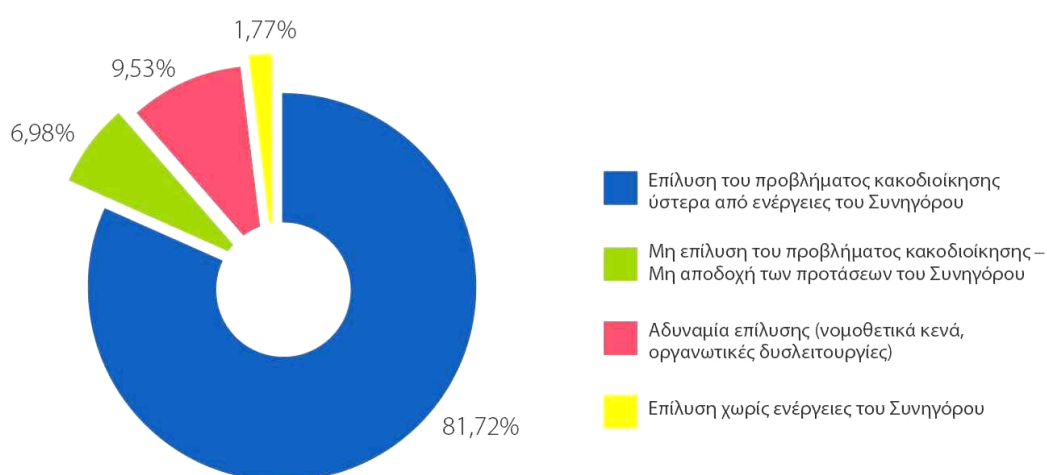
Γράφημα 3

Κατανομή των εντός αρμοδιότητας αναφορών που διεκπεραιώθηκαν το 2012

Γράφημα 4

Έκβαση των βάσιμων αναφορών

Πηγή: «Συνήγορος του Πολίτη», Ετήσια Έκθεση 2012, σελ. 11.

13. Οι απόψεις της σημερινής (2013) Συνηγόρου του Πολίτη, κας Καλλιόπης Σπανού, για τον Θεσμό του ΣτΠ και τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές.

Στα πλαίσια της μεγαλύτερης εμβάθυνσης στον θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη, επικοινωνήσαμε με την σημερινή Συνήγορο, κα Καλλιόπη Σπανού, προκειμένου να μας δώσει την δική της οπτική ως η κατεξοχήν αρμόδια επί του αντικειμένου. Ολόκληρη η συνέντευξη βρίσκεται στο Παράρτημα 1 της εργασίας. Στο συγκεκριμένο σημείο θα παρουσιάσουμε μια συνοπτική, αλλά ουσιαστική περίληψη των υποχρεώσεών της.¹⁹⁹

Σύμφωνα, λοιπόν, με την Συνήγορο του Πολίτη, ο θεσμός στον οποίο προΐσταται αποτελεί μια δίοδο έκφρασης της κοινωνίας προκειμένου να απευθύνει στις όποιες εκφάνσεις της δημόσιας εξουσίας θέματα που την απασχολούν σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο. Ταυτόχρονα, ο θεσμός του Συνηγόρου ενεργοποιεί την υποχρέωση της λογοδοσίας για την άσκηση της εξουσίας. Ακόμη, σύμφωνα με την κα Σπανού, πέρα από την διερεύνηση και καταγραφή των προβλημάτων των πολιτών ο Συνήγορος έχει τη δυνατότητα κατάθεσης συγκεκριμένων προτάσεων προς τη διοίκηση, επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο να δώσει ώθηση στην εξέλιξη των θεσμών και την τήρηση των κανόνων δικαίου. Μάλιστα, αρκετές από τις προτάσεις αυτές γίνονται αποδεκτές από την διοίκηση.

Για την επίτευξη των στόχων του ο Συνήγορος του Πολίτη λειτουργεί ως Ανεξάρτητη Διοικητική Αρχή. Η ανεξαρτησία αυτή, μέχρι σήμερα, σύμφωνα με την κα Σπανού, έχει γίνει σεβαστή επί της ουσίας. Όσο, δηλαδή, αφορά τον χειρισμό αναφορών και τη διατύπωση θέσεων και απόψεων της Αρχής. Ακόμη, η εκλογή του Συνηγόρου από τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής και η απαίτηση ομοφωνίας ή πλειοψηφίας 4/5 μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί υπέρ της ανεξαρτησίας, αφού προϋποθέτει συμφωνία περισσότερων του ενός κομμάτων προκειμένου να εκλεγεί Συνήγορος.

Τα προβλήματα που ανακύπτουν σχετίζονται, κυρίως, με τις έμμεσες εξαρτήσεις που απαιτεί κάθε ενέργεια του Συνηγόρου, όπως για παράδειγμα είναι τα θέματα προσωπικού, προϋπολογισμού και οργάνωσης. Σε αυτούς τους τομείς ο θεσμός δεν έχει

---

¹⁹⁹ Η Συνήγορος του Πολίτη κα Σπανού, μας απέστειλε, μέσω e-mail, τις απαντήσεις της (09/05/2013) σε συγκεκριμένα ερωτήματα που της είχαμε θέσει. Είχε προγραμματιστεί συνέντευξη για τις 25/04/13, αλλά λόγω έκτακτων υποχρεώσεων της εκτός Ελλάδας και δικής μου δυσκολίας, λόγω απόστασης, να μεταβώ στην Αθήνα, προτιμήσαμε την πραγματοποίηση της συνέντευξης μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας (e-mail).

την απαιτούμενη αυτονομία-ανεξαρτησία (για αυτά τα θέματα κυρίως αρμόδια είναι η εκτελεστική εξουσία) με αποτέλεσμα να δυσκολεύεται στην εκπλήρωση των στόχων του, ιδιαίτερα μάλιστα στα πλαίσια της παρούσας δυσχερής οικονομικής συγκυρίας. Είναι, ιδιαιτέρως, σημαντικό να επισημάνουμε πως η κα Σπανού μας μίλησε για έναν ενδεχόμενο κίνδυνο που διατρέχει η ανεξαρτησία του θεσμού, αφού όπως χαρακτηριστικά είπε «η εξάρτηση της χρηματοδότησης από υπουργεία, τα οποία εν τέλει βρίσκονται στο πεδίο του ελέγχου του θεσμού του ΣτΠ, ενδέχεται να επηρεάσει κάποια στιγμή την ανεξαρτησία του θεσμού».

Συνεχίζοντας τη θεματική για τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν, η κα Σπανού μας είπε πως κάποιες φορές δημιουργήθηκαν θέματα στα οποία ο Συνήγορος ήθελε να παρέμβει (π.χ. επίσκεψη στις φυλακές), αλλά η αναγκαιότητα συντονισμού των αρμοδιοτήτων με το Υπουργείο Δικαιοσύνης του στέρησε αυτή τη δυνατότητα. Η στάση αυτή άλλαξε όταν στη θέση του αρμόδιου υπουργού ήρθε νέο πρόσωπο.

Σύμφωνα με την κα Σπανού, ο Συνήγορος προσπαθεί να αποκαταστήσει τη σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στο κράτος και τον πολίτη προτείνοντας εναλλακτικούς χειρισμούς σε διάφορα θέματα που η διοίκηση πολλές φορές δυσκολεύεται να ερμηνεύσει ή να βρει τον κατάλληλο κανόνα δικαίου λόγω της πολυδιάσπασης της νομοθεσίας και της έλλειψης κωδικοποίησης ή της ελλιπούς εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα, κατά την κα Σπανού, ο Συνήγορος αποτελεί μια θεσμική διέξοδο που βοηθά τον πολίτη να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκύπτουν στη σχέση του με τη διοίκηση, χωρίς να εξαρτάται από τις γνωστές πρακτικές των κομματικών και πελατειακών συστημάτων επιρροής.

Η κα Σπανού θεωρεί, ακόμη, πως ο Θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη διευρύνει τη λειτουργία της δημοκρατίας στη διάστασή της ως πολιτικό σύστημα, που οφείλει να ελέγχει και να ζητά την λογοδοσία για την άσκηση εξουσίας. Με αυτό τον τρόπο ο Συνήγορος λειτουργεί ως αντίβαρο στην εξουσία και την δυνατότητα της διοίκησης να επιβάλλει αποφάσεις μονομερώς.

Όσον αφορά στο εύρος των αρμοδιοτήτων που σήμερα έχει ο Συνήγορος η κα Σπανού, μας είπε πως, ήδη, υπάρχει ένα ευρύ πεδίο αρμοδιοτήτων που εξακολουθεί, όμως, να διευρύνεται (π.χ. αρμοδιότητες για την πρόληψη βασανιστηρίων, παρακολούθηση απελάσεων μεταναστών κλπ.), ένδειξη της αναγνώρισης του θεσμού του Συνηγόρου ως αξιόπιστου μηχανισμού ελέγχου τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Επομένως, δεν υπάρχει ιδιαίτερο θέμα στις αρμοδιότητες που έχει ο θεσμός. Περισσότερο, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Συνήγορος, σύμφωνα με την κα

Σπανού, σχετίζονται με τη δυσκολία προσαρμογής στις διαρκώς μεταβαλλόμενες απαιτήσεις και ανάγκες των πολιτών. Ταυτόχρονα, η δυσκαμψία και η έλλειψη κινητοποίησης της διοίκησης να αναλάβει πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που θέτουν οι πολίτες, η έλλειψη βελτίωσης στη νομοθεσία²⁰⁰, καθώς και η συγκυρία της σημερινής κρίσης, με τις άμεσες αρνητικές συνέπειες σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους, δυσχεραίνουν, κατά τα λεγόμενα της κας Σπανού, το έργο του Συνηγόρου.

Κατά το παρελθόν πολλοί ειδικοί έχουν χαρακτηρίσει τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές ως τέταρτη μορφή εξουσίας. Σύμφωνα, όμως, με την κα Σπανού, οι Ανεξάρτητες Αρχές είναι ιδιαίτερου τύπου δομές της εκτελεστικής εξουσίας που δεν υπάγονται στην παραδοσιακή πολιτικο-διοικητική ιεραρχία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ανεξέλεγκτες -γι' αυτό και υπάγονται σε κοινοβουλευτικό έλεγχο, που δεν πλήττει, κατά τα λεγόμενα της κας Σπανού, την ανεξαρτησία τους, καθώς και σε έλεγχο της δικαστικής εξουσίας, αφού εκδίδουν εκτελεστές πράξεις. Ακριβώς, αυτή η υποχρέωση προς λογοδοσία, κατά την κα Σπανού, δεν επιτρέπει στις ΑΔΑ να χαρακτηρίζονται, από κάποιους επιστήμονες, ως τέταρτη μορφή εξουσίας.

---

²⁰⁰ Η κα Σπανού σε αυτό το σημείο, τόνισε χαρακτηριστικά πως «Η ποιότητα της νομοθεσίας δεν βελτιώνεται, παρότι αποτελεί πηγή προβλημάτων τόσο για τους πολίτες όσο και για τη διοίκηση».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ' ΣΤ

Περί Ανεξαρτησίας

1. Η Ανεξαρτησία των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών

Τα μέλη μιας Ανεξάρτητης Διοικητικής Αρχής για να ασκήσουν τις αρμοδιότητές τους οφείλουν να είναι οργανικά και λειτουργικά ανεξάρτητα. Η έννοια της ανεξαρτησίας εκφράστηκε ως μια στάση πολιτικής αυτοδέσμευσης μη παρέμβασης. Ανεξαρτησία σημαίνει ξεκάθαρη απόσταση από τους φορείς της κρατικής και ιδιωτικής εξουσίας και, κυρίως, από την κυρίαρχη εκτελεστική πολιτική εξουσία και τα κόμματα. Το ευρωπαϊκό δικαστήριο έχει επισημάνει ότι ο όρος «ανεξαρτησία» ενισχύεται από το επίθετο «πλήρης» (πλήρης ανεξαρτησία) για να υποδηλώσει μια αποφασιστική εξουσία που δεν υπόκειται σε εξωτερικές επιρροές, άμεσης ή έμμεσης μορφής. Γι' αυτό, και μόνο η πιθανότητα άσκησης πολιτικής επιρροής επί των αποφάσεων των Αρχών είναι αρκετή για να εμποδίσει την ανεξάρτητη άσκηση των καθηκόντων τους.

Βέβαια, όταν κάνουμε λόγο για ανεξαρτησία δεν εννοούμε ασυδοσία, ασυνενοησία ή πράττειν κατά το δοκούν. Ο σεβασμός στις συνταγματικές διατάξεις και στους εφαρμοστικούς νόμους είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την πλήρη ελευθερία και αποδέσμευση μιας Αρχής από σκοπιμότητες ή πολιτικά οφέλη. Επιπρόσθετα, η ανεξαρτησία δεν είναι μια έννοια δεδομένη. Αντιθέτως, είναι έννοια δυναμική που βρίσκεται συνεχώς υπό αξιολόγηση και που για τις Ανεξάρτητες Αρχές αποτελεί στρατηγική επιβίωσης, για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά. Είναι ένας αγώνας διάρκειας και κανείς δεν μπορεί να διακηρύξει ότι έχει κατακτήσει την ανεξαρτησία και τελείωσε. Κριτήριο πάντοτε είναι το δημόσιο συμφέρον.²⁰¹

Ενδεικτικά στοιχεία-δικλείδες ασφαλείας που ενισχύουν την ανεξαρτησία, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, είναι: α) η συνταγματική κατοχύρωση, β) η προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία, γ) η διοικητική αυτοτέλεια, δ) η μικρή διάρκεια της εντολής, ε) το μη ανανεώσιμο της θητείας των μελών, στ) ο τρόπος διορισμού και επιλογής των μελών, ζ) το καθεστώς των ασυμβιβάστων, η) η οικονομική ανεξαρτησία και η κατάθεση ίδιου προϋπολογισμού, θ) ο βαθμός δεσμευτικότητας των αποφάσεων

---

²⁰¹ Βλ. ΟΕΑΑ., *Συμπεράσματα Επιστημονικής Ημερίδας με θέμα: Ανεξάρτητες Αρχές στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση*, Οργάνωση: Ομοσπονδία Εργαζομένων στις Ανεξάρτητες Αρχές (ΟΕΑΑ), Αθήνα: 18/02/2011, σελ. 7-8, αναρτημένο στο http://www.oeea.gr/images/stories/Speeches/Praktika/Symperasmata_Hmeridas_18-2-2011.pdf (τελευταία πρόσβαση, 07/08/2013)

των Αρχών ι) η ανεξάρτηση των Αρχών από τη γραφειοκρατία της δημόσιας διοίκησης κ) η υποταγή στο δίκαιο, λ) το επαρκές και υψηλού επιπέδου προσωπικό μ) το αντικείμενο κάθε Αρχής ν) η εσωτερική οργάνωση των αρχών ξ) ο σεβασμός από τις άλλες εξουσίες ο) η ύπαρξη επαρκών υποδομών και π) το μη ανακλητό των μελών.²⁰² Βασικό, επιπλέον, ζήτημα για την ανεξαρτησία των ΑΔΑ αποτελεί το περιεχόμενο της αποστολής τους. Στην Ελλάδα, οι βιαστικές και επιπόλαιες πρωτοβουλίες καθιστούν αυτή την αποστολή εξαιρετικά δύσκολη εξ αρχής.²⁰³

Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδημητρίου, κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας των ανεξάρτητων αρχών, κεντρικό πρόβλημα υπήρξε η συμβατότητά τους με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθρο 26 Συντ.). Το πρόβλημα αυτό κατά την άποψή του έχει ξεπεραστεί μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001. Ήδη κατά τη γνώμη του, διαθέτουμε ένα συνταγματικό πλαίσιο (άρθρο 101Α Συντ.) που δεν είναι δυνατόν να αμφισβητήσει κανείς και που οργανώνεται κατά παρέκκλιση από την αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Ο Γ. Παπαδημητρίου θεωρεί πως η αμφισβήτηση φαίνεται να μετατοπίζεται τώρα στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 Συντ.). Οι ανεξάρτητες αρχές έχουν, όμως, για τη λειτουργία τους έμμεση αλλά απτή αναφορά σε πολιτειακά όργανα των οποίων η νομιμοποίηση ανάγεται στη λαϊκή κυριαρχία, αφού αντλούν την ύπαρξή τους από την απόφαση την οποία λαμβάνει, εξ ονόματος της λαϊκής αντιπροσωπείας, η Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Γ. Παπαδημητρίου, οι ανεξάρτητες αρχές έχουν πολλές δυνατότητες να αρθρώσουν λόγο όχι μόνο σε ό,τι αφορά τη λειτουργία τους αλλά και τη θεσμική συγκρότησή τους. Σε πολλές περιπτώσεις, ρυθμίσεις του νομοθέτη αποτελούν κατά βάση προϊόν δικής τους επεξεργασίας. Όπου οι ΑΔΑ προσπαθούν να αναδείξουν τις νέες λειτουργικές, θεσμικές και κανονιστικές ανάγκες τους, παρατηρείται μια διαρκής κινητικότητα του νομοθέτη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ιδίως ο Συνήγορος του Πολίτη και η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.²⁰⁴

---

²⁰² Στο ίδιο, σελ. 8-12.

²⁰³ Αντωνόπουλος, Γ., Μ., *ό.π.*, σελ.127-128.

²⁰⁴ Βλ. Παπαδημητρίου, Γ., «Η "ανεξαρτησία" των ανεξάρτητων αρχών. Προβληματισμοί και ελπίδες ενός νέου θεσμού», στο Κοζύρης, Φ. Ι. & Μεγγλίδου, Σ. (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας 29 Οκτωβρίου 2002*, Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 227-231.

2. Συνήγορος του Πολίτη και Κοινωνία των Πολιτών

Από την αρχική δημόσια κατάθεση των προθέσεών του, ο Συνήγορος του Πολίτη εξήγησε ότι βασικός του στόχος είναι η ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών. Έχουν ήδη περάσει δεκαπέντε χρόνια από την έναρξη λειτουργίας του, ο θεσμός εμπλουτίστηκε σε αρμοδιότητες και καθήκοντα, ενώ το αρχικό νομοθετικό πλαίσιο (Ν. 2477/1997) ορίστηκε σαφέστερα τα χρόνια που μεσολάβησαν. Επομένως, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια αξιολόγηση του κατά πόσο ο τρόπος λειτουργίας του Συνηγόρου προσεγγίζει την λογική της κοινωνίας των πολιτών, ανεξάρτητα από το ακριβές εννοιολογικό περιεχόμενο που κάποιος μπορεί να προσδώσει στον όρο ΚτΠ. Η όποια σύγκρισή μας θα γίνει με σχετικές αναφορές στα όσα μέχρι τώρα έχουμε παρουσιάσει στο πρώτο μέρος της εργασίας και ειδικότερα στο τμήμα που αναφέρεται στην προσπάθεια ανεύρεσης *ιδεότυπου* για την κοινωνία των πολιτών.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο ο Συνήγορος του Πολίτη διατηρεί αποστάσεις από το Δημόσιο, από το Κράτος.²⁰⁵ Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο, αλλά και το μεταγενέστερο νομοθετικό πλαίσιο, ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του Συνηγόρου και των υπηρεσιών που τον συνεπικουρούν συνδέεται στενά με τις διαδικασίες της διοίκησης. Η στελέχωσή του από ειδικούς επιστήμονες με συμβάσεις ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου ή μέσω απόσπασης από άλλη δημόσια υπηρεσία παραπέμπει στην παραδοσιακή συζήτηση περί δημοσίου.

Στον τομέα της χρηματοδότησης έχει προβλεφθεί ότι διατάκτης των δαπανών είναι ο ίδιος ο Συνήγορος ή ο Αναπληρωτής του, όμως οι σχετικές πιστώσεις αν και εγγράφονται σε ειδικό φορέα, είναι ενσωματωμένες στον προϋπολογισμό του υπουργείου Εσωτερικών. Οι μισθοί και οι απολαβές των υπαλλήλων καθορίζονται από κοινές αποφάσεις των υπουργών Εσωτερικών και Οικονομικών. Επιπρόσθετα, σειρά διατάξεων προβλέπει τα θέματα των επιδομάτων και των πρόσθετων αμοιβών, τα της κοινωνικής ασφάλισης, τα του υπηρεσιακού συμβουλίου και των πειθαρχικών διαδικασιών στις δομές του Συνηγόρου του Πολίτη. Ολόκληρη η δομή είναι εντελώς παράλληλη με τη διοίκηση.

Από την άλλη, βέβαια, στην τωρινή εκδοχή του, ο Συνήγορος του Πολίτη είναι πιο ανεξάρτητος από ότι π.χ. ήταν ο Μεσολαβητής Διοίκησης, που επιχειρήθηκε το 1994 (άρθρο 6 του Ν. 2266/1994) να συμπληρώσει το Σώμα Ελεγκτών Δημόσιας

---

²⁰⁵ Βλ. Παπαγιαννίδης, Α., «Ο Συνήγορος του Πολίτη σε αναζήτηση των πολιτών», στο *Ο Συνήγορος του Πολίτη: Η δημοκρατία σε βάθος*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2000, σελ. 202-205.

Διοίκησης. Γενικότερα, το πλαίσιο λειτουργίας, μέχρι και την δεκαετία του '90, ήταν εξαρτημένο από το δημόσιο και δη από το Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, ο υπουργός του οποίου όριζε μεσολαβητή μετακλητό υπάλληλο, γεγονός που έθετε σε κίνδυνο κάθε προσπάθεια συζήτησης για το θεσμό.

Ακόμη, η επιλογή του πρώτου Συνηγόρου στο πρόσωπο του Νικηφόρου Διαμαντούρου, που αργότερα ανέλαβε και τον ρόλο του Ευρωπαϊού Μεσολαβητή, αλλά και κατόπιν επιστημόνων με ευρύτερη αποδοχή και επιστημονική επάρκεια έδωσε στο θεσμό μια μεγαλύτερη πνοή ανεξαρτησίας. Προς την κατεύθυνση της ανεξαρτησίας βοήθησε καταλυτικά και η συνταγματική κατοχύρωση που έλαβε ο θεσμός με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 (άρθρο 3, παρ. 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 101 Α).

Επιπρόσθετα υπάρχουν, αρκετοί επιστήμονες που υιοθετούν την αντίληψη πως μια συγκροτημένη ΚτΠ δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την αναγκαία κρατική υποστήριξη, μιας και ένα υψηλό ποσοστό των δραστηριοτήτων της (πάνω από 40% παγκοσμίως), πηγάζει από κρατικές χρηματοδοτήσεις. Υπό αυτή την έννοια η ΚτΠ δεν απειλείται αλλά, αντιθέτως, ενδυναμώνεται από την ύπαρξη του κράτους.²⁰⁶

Σύμφωνα, όμως, με τον Παπαγιαννίδη, το στοιχείο της απόστασης από το κράτος και ακόμη περισσότερο το στοιχείο του αυθόρμητου και της αυτοοργάνωσης είναι βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας «κοινωνία των πολιτών».²⁰⁷ Κάτι που σίγουρα δεν υπάρχει στο θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη και, κατά συνέπεια, δυσκολεύει όποιον επιχειρεί να συμπεριλάβει τον συγκεκριμένο θεσμό στο χώρο της κοινωνίας των πολιτών.

Υπερασπιστικοί ορισμοί μιας τέτοιας αντίληψης για την ΚτΠ είναι σίγουρα: α) ο ορισμός που παρουσιάζει ο Σωτηρόπουλος λέγοντας πως «η κοινωνία των πολιτών εκτείνεται σε έναν ευρύ δημόσιο χώρο από το κατώφλι του σπιτιού κάθε νοικοκυριού μέχρι τα κράσπεδα της εισόδου των κυβερνητικών κτηρίων»,²⁰⁸ και β) ακόμη περισσότερο, ο ορισμός που παρουσιάζει ο Anheier λέγοντας πως «η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από οργανισμούς, θεσμούς και άτομα που τοποθετούνται ανάμεσα στο κράτος, στην αγορά και στην οικογένεια και που συνεργάζονται εθελοντικά για την προώθηση κοινών στόχων».²⁰⁹ Στην πρώτη περίπτωση, το κατώφλι του ΣτΠ δεν μπορεί να ειπωθεί ότι είναι ξεκάθαρα διασπασμένο από τα κράσπεδα των κυβερνητικών

²⁰⁶ Αφουξενίδης, Α. & Συρακούλης, Κ., *ό.π.*, σελ. 18.

²⁰⁷ Παπαγιαννίδης, Α., *ό.π.*, σελ. 202.

²⁰⁸ Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ), *Η άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, *ό.π.*, σελ. 20.

²⁰⁹ Anheier, H., *Civil Society*, *ό.π.*, p. 22.

κτηρίων (π.χ. εξάρτηση στο επίπεδο της χρηματοδότησης, των προσλήψεων κλπ.), ενώ, σύμφωνα με τον δεύτερο ορισμό, το στοιχείο του ελεθοντισμού, ως βασικό κριτήριο εισαγωγής στην κοινωνία των πολιτών, εκλείπει, καθ' ολοκληρίαν, από το θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη.

Όμως, παρά το γεγονός ότι ο θεσμός του ΣτΠ αποκλίνει, σε αρκετές συνιστώσες του, από τα βασικά συστατικά στοιχεία του όρου Κοινωνία των Πολιτών, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι είναι ένας ενδιάμεσος χώρος, ένας παράλληλος θεσμός με την έννοια της ΚτΠ (π.χ. μέσω των παρεμβάσεων του περιορίζει τον κομματισμό, εξορθολογεί το κράτος, βελτιώνει την πρόσβαση των πολιτών στις δημόσιες υπηρεσίες, υπερασπίζεται τα δικαιώματα των πολιτών κλπ.).

Ο ΣτΠ είναι, κατά τον Αντιπρόεδρο της «Παρέμβασης» κ. Βασιλόπουλο, ένας θύλακας αποδυνάμωσης του κομματικού κρατισμού, όπου οι πολίτες μπορούν να απευθύνονται και, αρκετές φορές, να βρίσκουν το δίκιο τους μακριά από τον αυταρχισμό της γραφειοκρατίας, αλλά και τις καταχρηστικές μονοπωλιακές συμπεριφορές ιδιωτικών ή δημόσιων επιχειρήσεων.²¹⁰ Για αυτό το λόγο, αποτελεί μια σημαντική τομή στο πολιτικό μας σύστημα και λειτουργεί ως ανάχωμα σε όποια προσπάθεια κομματικού παρεμβατισμού.

Z. Συμπεράσματα

Η επικρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία, θεωρεί την ελληνική κοινωνία των πολιτών ατροφική, αδύναμη ή αναιμική. Την ίδια ώρα, το κράτος παρουσιάζεται εξίσου αδύναμο στην εφαρμογή μέτρων κοινωνικής πολιτικής και στην υιοθέτηση στρατηγικών που ευνοούν τον διάλογο και την υλοποίηση προτάσεων που προέρχονται από την ΚτΠ, ανεξαρτήτως ορισμών ή μορφών έκφρασης του εκείνη μπορεί να λάβει.²¹¹

Σχεδόν όλοι οι αναλυτές συμφωνούν πως βασικές αιτίες αυτής της κατάστασης αποτελούν το διογκωμένο ελληνικό κράτος, οι πελατειακές σχέσεις και, κυρίως, η βαθειά διείσδυση της κομματοκρατίας σε κάθε μορφή κρατικής λειτουργίας. Ειδικά, κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης έως και τις αρχές της δεκαετίας του '90,

---

²¹⁰ Βασιλόπουλος, Π., «Κοινωνία Πολιτών: πυξίδα για τον 21^ο αιώνα», *ό.π.*, σελ. 9.

²¹¹ Σωτηρόπουλος, Α. Δ., «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία των πολιτών», *ό.π.*, σελ. 317-327.

παρατηρείται η μετατροπή του κράτους σε καθαρά κομματική μηχανή. Οι ημέτεροι είχαν σε όλους τους τομείς σαφέστατο προβάδισμα και η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης ήταν ένα πολιτικό πυροτέχνημα δίχως ουσιαστικό αντίκρισμα. Γι' αυτό, μεταξύ άλλων, και στα χρόνια που ακολούθησαν παρατηρήθηκε μια αυξανόμενη έλλειψη ενδιαφέροντος προς την πολιτική και τα κόμματα. Η κοινωνία στρέφει εν μέρει την πλάτη της στο κομματικό σύστημα και δεκάδες πολιτών αναζητούν νέους τρόπους έκφρασης.

Στον ελληνικό χώρο κάνουν την εμφάνισή τους σημαντικοί θύλακες της ΚτΠ. Η ανάπτυξη περιβαλλοντικών οργανώσεων, το φεμινιστικό κίνημα, οι αυτονομημένες από τα κόμματα ομάδες πίεσης των αγροτών, οι αδέσμευτες συνδικαλιστικές ενώσεις, οι κινήσεις διαμαρτυρίας, το κίνημα των αγανακτισμένων, το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης, οι δεκάδες τοπικές ΜΚΟ, τα παραρτήματα διεθνών οργανώσεων, οι εθελοντικές ομάδες (π.χ. οι εθελοντές των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004), οι τοπικές πρωτοβουλίες υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (π.χ. μετανάστες, ΑΜΕΑ), αλλά και οι άτυπες μορφές έκφρασης της ΚτΠ.

Την ίδια στιγμή, θεσμοθετούνται στον τόπο μας Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές που δίνουν στους πολίτες νέες ευκαιρίες διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους απέναντι στην κρατική εξουσία. Ιδιαίτερα ο θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη -χρόνιο αίτημα επιστημόνων που αποτέλεσαν τους ιδεολογικούς φάρους της ΚτΠ στον τόπο μας- υπήρξε σημαντικό βήμα ενίσχυσης των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως παρά τα πολλά προβλήματα και τις δυσκαμψίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος (κομματοκρατία, νεποτισμός, διογκωμένο ελληνικό κράτος, γραφειοκρατία κλπ.) στη χώρα μας, από το 1974 έως και σήμερα, αναπτύχθηκαν σημαντικές διαστάσεις της ΚτΠ με αξιοσημείωτη δράση. Για αυτό και σύμφωνα με τον Δ. Σωτηρόπουλο,²¹² θα ήταν καλύτερο αντί της ατροφικής θεώρησής της, να υπάρξει μια διαφοροποιημένη εικόνα της ελληνικής ΚτΠ που θα εμπεριέχει και τις αδύναμες αλλά και τις ισχυρές όψεις της.

Ταυτόχρονα, χρειάζεται ένας νέος αναστοχασμός πάνω στην έννοια της ΚτΠ, που, κατά τον Σωτηρόπουλο, καλό, μάλλον, είναι να ιδωθεί ως αρένα σύγκρουσης και διαμόρφωσης ταυτοτήτων παρά ως ένα ομογενοποιημένο μέγεθος που, κατά τα κλασικά πρότυπα, αντιπαρατίθεται στο μέγεθος του κράτους. Οι Αφουξενίδης και Αλεξιάκης μοιάζει να βρίσκονται στο ίδιο μήκος κύματος με τον Σωτηρόπουλο όταν

---

²¹² Στο ίδιο, σελ. 327.

τονίζουν ότι «...θα πρέπει να αμφισβητήσουμε την ολιστική αντίληψη της κοινωνίας των πολιτών και να την αντικαταστήσουμε με ένα ανοικτό εννοιολογικό σχήμα που θα διερευνά τα πολλαπλά μοντέλα κοινωνικής συμμετοχής που βρίσκονται σε διαρκή κατάσταση αλληλεπίδρασης, ανταγωνισμού και αντιπαράθεσης».²¹³

Επιπρόσθετα, κατά τους Αφουξενίδη και Αλεξάκη, είναι σημαντικό να αναρωτηθούμε για την ποικιλομορφία που διακρίνει την ΚτΠ, για τις αιτίες που διαφορετικές εκφράσεις της ΚτΠ κάνουν την εμφάνισή τους σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, καθώς και για τον τρόπο που αυτές συσχετίζονται με τις τοπικές κοινωνίες, τα έθνη-κράτη και την παγκόσμια κοινότητα.

Στη χώρα μας, η παρούσα δυσχερής οικονομική και πολιτικοκοινωνική συγκυρία, φέρνει στο προσκήνιο τα αδιέξοδα του παλαιοκομματικού πολιτικού συστήματος. Πολίτες και πολιτικά κόμματα επαναπροσδιορίζουν τον ρόλο τους, αναγκάζονται να διευρύνουν τα πεδία των ιδεολογικών τους αντιλήψεων και να αναπτύξουν νέες μεθόδους επιβίωσης.

Παρά το γεγονός ότι ο καταγιγισμός μεταρρυθμιστικών μέτρων και η λογική του μονόδρομου, στρέφουν τους πολίτες σε ατομικές ωφελμιστικές λογικές (που έρχονται σε αντίθεση με βασικές παραμέτρους της Κοινωνίας των Πολιτών) δεν εξυπακούεται πως η κοινωνία θα εξακολουθήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα να τηρεί στάση αναμονής και να ομφαλοσκοπεί. Εξάλλου, μέσα σε αυτή την κρίση, που σίγουρα δεν είναι μόνο οικονομική, η ΚτΠ έχει εμφανίσει, όπως μας τόνισε και ο Αντιπρόεδρος της «Παρέμβασης», κ. Βασιλόπουλος, νέες, *πολύχρωμες* μορφές έκφρασης (κινήσεις διαμαρτυρίας, ομάδες κοινωνικής αλληλεγγύης, κοινωνικές συλλογικότητες κλπ.) που επιδιώκουν να λειτουργήσουν ως ανάχωμα στις βίαιες προσπάθειες επιβολής συγκεκριμένων πολιτικών.

Ενδεχομένως, ένα μέρος της ΚτΠ, προς το παρόν, να εμφανίζεται μέσα από άτυπες μορφές και να περιχαρακώνεται σε παραδοσιακές μορφές φιλανθρωπικής προσφοράς ή έκφρασης διαμαρτυριών, αντιπαρατιθέμενο αλλά και αμυνόμενο στη βίαιη επιβολή μέτρων της κρατικής εξουσίας. Ταυτόχρονα, η ατροφική διάστασή της ΚτΠ φαίνεται να ενισχύεται από τις αντιλήψεις και πρακτικές των κρατούντων της σημερινής πολιτικής πραγματικότητας, υπό το πρίσμα που μας έδωσε ο κ. Βασιλόπουλος, μιας και μέχρι σήμερα, η ΚτΠ «δεν μπορεί να επιφέρει ισχυρό πολιτικό

---

²¹³ Αφουξενίδη, Α. & Αλεξάκης, Μ., *ό.π.*, σελ. 230-231.

αποτέλεσμα στην καρδιά του κράτους».²¹⁴ Αυτό, τουλάχιστον, επιβεβαιώθηκε και στις πρόσφατες κινητοποιήσεις με αφορμή την κατάργηση της ΕΡΤ.

Ιστορικά, πάντως, κάθε περίοδος κρίσης δημιούργησε, έστω και καθυστερημένα, τις προϋποθέσεις έκφρασης νέων συλλογικών μορφών δράσης, με κοινούς στόχους και ευρύτερα κοινωνικά οράματα. Απομένει, λοιπόν, να δούμε με ποιον τρόπο οι εκφάνσεις της ΚτΠ μπορούν να «επικοινωνήσουν» τις νέες τους προτάσεις, τις διαφορετικές οπτικές τους, αλλά και να συνεργαστούν, αφήνοντας, με αυτόν τον τρόπο, το δικό τους αποτύπωμα, καταθέτοντας τη δική τους συνεισφορά σε αυτή την δοκιμασία που βιώνει ο τόπος.

---

²¹⁴Βλ. Παράρτημα 2, συνέντευξη του Αντιπροέδρου και Διευθυντή της «Παρέμβασης» κ. Περικλή Βασιλόπουλου, σελ. 126.

Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία

Ελληνική

- Αλεξανδρόπουλος, Στ., «Περί Εμπιστοσύνης: Από την Πολιτιστική Παράδοση στη Θεσμική Πολιτική», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 34-47.
- Αλεξανδρόπουλος, Στ., Σερντεδάκης, Ν., Μποτετζάγιας, Ι. «Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα: από τη γένεση στην ενσωμάτωσή του», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 30, Νοέμβριος 2007, σελ. 5-31.
- Αλεξανδρόπουλος, Στ., «Περί Εμπιστοσύνης: Από την Πολιτιστική Παράδοση στη Θεσμική Πολιτική», στο Κονιόρδος, Σ. (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 45-98.
- Αντωνόπουλος, Γ. Μ., *Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1995.
- *Αριστοτέλους Πολιτικά*, Έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Βιβλίον Γ, 239. χ. χ.
- Αφουξενίδης, Α., «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στην Ελλάδα», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 60-65.
- Αφουξενίδης, Α., «Όψεις της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 16, 2006, σελ. 163-178.
- Αφουξενίδης, Α. και Αλεξάκης, Μ. (επιμ.), *Πολιτική Κοινωνιολογία: Έξι κείμενα αφιερωμένα στην Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2006.
- Αφουξενίδης, Α., Συρακούλης, Κ., «Ανάμεσα στο κράτος και στην Αγορά: διερευνώντας ζητήματα διοίκησης και διαχείρισης από τις μη κυβερνητικές οργανώσεις» στο Συρακούλης, Κ., Αφουξενίδης, Α. (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της Κοινωνίας Πολιτών*, Αθήνα: εκδόσεις Προπομπός, 2008, σελ. 16-28.
- Αφουξενίδης, Α. και Αλεξάκης, Μ., «Σημεία των Καιρών: Αναζητώντας την Χαμένη Κοινωνία των Πολιτών στη Μεταμοντέρνα Εποχή», στο Κονιόρδος, Σ. (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 209-236.
- Αφουξενίδης, Α., «Πολιτική πραγματικότητα vs Δημοκρατίας. Η διάσταση της οργανωμένης Κοινωνίας των Πολιτών», Ομιλία - Παρουσίαση σε ημερίδα του ΕΚΚΕ, Μάιος 2012. Μέρος σημειώσεων που παραχώρησε προς χρήση ο ίδιος ο ερευνητής.

- Ball, Alan & Peters, Gay. (επιμ. Κ. Α. Λάβδας), *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2001.
- Βασιλόπουλος, Π., «Κοινωνία Πολιτών: πυξίδα για τον 21^ο αιώνα», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ. 8-13.
- Βενιέρης, Δ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Η Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Bobbio, N., «Κοινωνία των πολιτών», μτφ. Ζ. Ασημακοπούλου, στο *Κοινωνία των Πολιτών*, τχ. 1, 1998, σελ. 57-70.
- Βούλγαρης, Γ., «Κράτος και Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σελ. 5-33.
- Γιανναράς, Χρ., *Κομματοκρατία: Όταν οι πολίτες υπερψηφίζουν τη ληλασία της ζωής τους*, Αθήνα: Πατάκης, 2002.
- Γιανναράς, Χρ., «Κομματοκρατίας Προπέτεια», *Εφημερίδα Καθημερινή*, 24/02/02.
- Γιαννής, Ν. (επιμ.), *Κοινωνία πολιτών και νεολαία. Μια μελέτη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και της «Ευρωπαϊκής Έκφρασης»*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2001.
- Διαμαντούρος, Ν., *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή. Στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, (μετάφραση Δ. Α. Σωτηρόπουλος), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.
- Καζάκος, Πάνος, «Για Ένα Μεταρρυθμιστικό Πατριωτισμό;», *εφημερίδα Καθημερινή*, 09/11/2003.
- Κακριδής, Ι., *Περικλέους Επιτάφιος Θουκ. II 34-46*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1984.
- Καμίνης, Γ., «Μέσα Διαμεσολάβησης του Συνηγόρου του Πολίτη. Η Πειθώ και η Δημοκρατία» στο Κίνηση Πολιτών Για Μια Ανοικτή Κοινωνία, *Ο Συνήγορος του Πολίτη. Ένας θεσμός της Εποχής*, Αθήνα, Μάρτιος 2005, σελ. 18-22, <http://www.kinisipoliton.gr/UserFiles/File/public/publications10.pdf> (τελευταία πρόσβαση 07/08/13).
- Κονιόρδος, Σ., «Κομματοκρατία, 'Μέσα' και Κοινωνικό Κεφάλαιο: Διαστάσεις ρύθμισης της έρευνας στην Ελλάδα», στο Αφουξενίδης, Α. και Αλεξάκης, Μ. (επιμ.), *Πολιτική Κοινωνιολογία: Έξι κείμενα αφιερωμένα στην Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, σελ. 83-101.

- Κονιόρδος, Σ. (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010.
- Κοζύρης, Φ. Ι. & Μεγγλίδου, Σ. (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας 29 Οκτωβρίου 2002*, Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.
- Κονιόρδος, Σ., «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Εμπιστοσύνη (και Κοινωνία των Πολιτών) - Ταύτιση ή Απόκλιση;», στο Κονιόρδος, Σ. (επιστ. επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2010, σελ. 99-129.
- Κοντιάδης, Ξ. και Ανθόπουλος, Χ. (επιμ.), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος;*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.
- Κορομπίλιας, Γ., & Συρακούλης Κλ., «Η απασχόληση στις ΜΚΟ», στο Συρακούλης Κ. & Αφουξενίδης Α. (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της Κοινωνίας Πολιτών*, Αθήνα: εκδόσεις Προπομπός, 2008, σελ. 104-114.
- Κουλούρης, Ν., «Οι ανεξάρτητες διοικητικές αρχές: τα αλλοδαπά πρότυπα και τα ημεδαπά κακέκτυπα», στην *Διοικητική Δίκη(ΔιΔικ)*, τχ. 5, 1993, σελ. 1140-1183.
- Κωνσταντακόπουλος, Στ., «Το κοινωνικό κεφάλαιο στους Alexis de Torqueville και Robert D. Putnam: συνέχειες και ασυνέχειες», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 10, 2004, σελ 48-53.
- Λάμψα, Π., «Ο θεσμός του Ombudsman στην Ευρώπη, στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 1, 1998, σελ. 36-38.
- Μαγγίνας, Χ., Σπυρίδων, (πρόλογος, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια,) *Άπαντα Αριστοτέλους, Πολιτικά*, Αθήνα: εκδόσεις «Ωφέλιμου Βιβλίου», 1979.
- Μακρυδημήτρης, Α., *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες εκδόσεις, 2006.
- Μακρυδημήτρης, Α. & Πραβίτα, Μ., *Δημόσια Διοίκηση*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας, 2010.
- Μαρξ, Καρλ, *Το Εβραϊκό ζήτημα*, Αθήνα: εκδόσεις Οδυσσέας, 2006.
- Μαρξ, Καρλ, *Η κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2010.
- Μάτση, Αλίκη, «528 ΜΚΟ στο τραπέζι», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 15/02/2011.

- Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-Περιφέρεια*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987.
- Μουζέλης, Ν., «Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία πολιτών, Κοινωνία Πολιτών», τχ. 1, 1998, σελ. 40-52.
- Μουζέλης, Ν., *Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002.
- Μουζέλης, Ν., «Γιατί Αποτυγχάνουν οι Μεταρρυθμίσεις», εφημερίδα *Το Βήμα*, 29/06/2003.
- Μουζέλης, Ν., «Το Κράτος και το Κομματικό Φουτμπόλ», εφημερίδα *Το Βήμα*, 21/09/2003.
- Μουζέλης, Ν., «Συμμετοχική Δημοκρατία και Πλουραλισμός», εφημερίδα *Το Βήμα*, 15/02/2004.
- Μουζέλης, Ν. & Παγουλάτος, Γ., «Κοινωνία Πολιτών και ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, Δεκέμβριος 2003, σελ. 5-29.
- Μουζέλης, Ν., «Πέντε Θέσεις για τη Δημόσια Διοίκηση», εφημερίδα *Το Βήμα*, 10/07/2005.
- Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008.
- Μπάλιας, Σ., «Σε αναζήτηση του σύγχρονου ενεργού πολίτη» στο Μπάλιας, Σ. (επιμ.), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2008, σελ. 9-41.
- ΟΕΑΑ., «*Συμπεράσματα Επιστημονικής Ημερίδας με θέμα: Ανεξάρτητες Αρχές στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση*», Οργάνωση: Ομοσπονδία Εργαζομένων στις Ανεξάρτητες Αρχές (ΟΕΑΑ), Αθήνα: 18/02/2011, σελ. 1-23, αναρτημένο στο http://www.oeaa.gr/images/stories/Speeches/Praktika/Symperasmata_Hmeridas_18-2-2011.pdf (τελευταία πρόσβαση, 07/08/2013).
- Παναγιωτίδου, Ε., «Πού, Πότε και Γιατί αναπτύσσεται η Κοινωνία των Πολιτών», στο *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 8, 2002, σελ. 18.
- Παπαγιαννίδης, Α., «Ο Συνήγορος του Πολίτη σε αναζήτηση των πολιτών», στο Σωτηρόπουλος, Α. Δ. (επιμ.), *Ο Συνήγορος του Πολίτη: η δημοκρατία σε βάθος*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2000, σελ. 191-208.
- Πόλλις, Αδ., *Κράτος, Δίκαιο και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988.

- Παπαδημητρίου, Γ., «Η "ανεξαρτησία" των ανεξάρτητων αρχών. Προβληματισμοί και ελπίδες ενός νέου θεσμού», στο Κοζύρης, Φ., Ι. & Μεγγλίδου, Σ. (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας 29 Οκτωβρίου 2002*, Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, σελ. 227-231.
- Παπαματθαίου, Μάρνου, «Οι Έλληνες δεν έχουν στο DNA τους τον εθελοντισμό, Ποια είναι τα συμπεράσματα έρευνας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς», *εφημερίδα το Βήμα*, 15/06/2012.
- Παρασκευόπουλος, Χ., «Κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνία πολιτών και δημόσια πολιτική. Συλλογική δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, τχ. 106, 2001, σελ. 43-65.
- Σημίτη, Μ., Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμισι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2007.
- Σημίτη, Μ., «Πολιτική Κρίση και Εναλλακτικές Μορφές Συμμετοχής», Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς: *60 Χρόνια Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση - 30 Χρόνια η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ενότητα: Θεσμικές και πολιτικές πτυχές και η διαλεκτική σχέση διακυβερνητικών θεσμών, υπερεθνικών θεσμών, δημοκρατικής νομιμοποίησης και αποτελεσματικότητας, Ευγενίδειο Ίδρυμα, Αθήνα, Μάρτιος 2012.
- Συνήγορος του Πολίτη, Ετήσια έκθεση 2012.
- Συρακούλης, Κ. & Αφουξενίδης, Α. (επιμ.), *Η δυναμική και τα όρια της Κοινωνίας Πολιτών*, Αθήνα: εκδόσεις Προπομπός, 2008.
- Σωτηρόπουλος, Α. Δ. (επιμ.), *Ο Συνήγορος του Πολίτη: η Δημοκρατία σε Βάθος*, Αθήνα: Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση και Παπαζήσης, 2000.
- Σωτηρόπουλος, Α. Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Αθήνα: Ποταμός, 2001.
- Σωτηρόπουλος, Α. Δ., «Όψις Βαβυλωνίας: ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Βενιέρης, Δ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Η Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 89-131.
- Σωτηρόπουλος, Α. Δ. (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός, 2004.

- Σωτηρόπουλος, Α. Δ. «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά Ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία των πολιτών», στο Κοντιάδης, Ξ. και Ανθόπουλος, Χ. (επιμ.), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008, σελ. 317-327.
- Τζέμος, Β., *Συνήγορος του Πολίτη*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2012.
- Τσακρακλίδου, Σ., «Προς μια νέα αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, τχ. 1, 1998, σελ. 71-78.
- Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1986.
- Χόμπς, Τ., *Λεβιάθαν ή Ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*, (μτφ. Γρηγόρης Πασχαλίδης και Αιμίλιος Μεταξόπουλος), Αθήνα: Γνώση, τ. Α., 1989.

Ιστοσελίδες

- <http://www.synigoros.gr> (τελευταία πρόσβαση 31/07/13).
- <http://ecoleft.wordpress.com/2013/03/01> (τελευταία πρόσβαση, 11/07/13).
- <http://crete.academia.edu/SokratisKoniordos/Papers/1060555/> (τελευταία πρόσβαση, 01/08/13).
- http://online.neagenia.gr/FilesNeaGenia/volunteer_1.pdf (τελευταία πρόσβαση, 02/08/2013).
- http://www.oeea.gr/images/stories/Speeches/Praktika/Sympersmata_Hmeridas_18-2-2011.pdf (τελευταία πρόσβαση, 07/08/2013).
- <http://www.kinisipoliton.gr/UserFiles/File/public/publications10.pdf> (τελευταία πρόσβαση 07/08/13).
- <http://www.philodassiki.gr/el/h-istoria-mas/history> (τελευταία πρόσβαση 08/09/13).
- <http://www.eepf.gr/> (τελευταία πρόσβαση 08/09/13).

Ξενόγλωσση

- Alexander, J. (επιμ.), *Real Civil Societies*, Oxford: Blackwell, 1998.
- Anderlini, S., & El-Bushra, J., “*Civil Society*”, 2009, p. 1-16, στο <http://www.international-alert.org/sites/default/files/library/TKCivilSociety.pdf>, (τελευταία πρόσβαση 20/02/13).
- Anheier, H. & Carison, L., *Civil Society: “What it is, and how to measure it”*, London: Centre for Civil Society, London School of Economics, 2001.
- Anheier, H., *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, London: Earthscan, 2004.
- Anheier, H. & Toepler, Stefan (eds.), *International Encyclopedia of Civil Society*. New York, United States of America: Springer, 2009.
- Beck, U., “The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity”, *British Journal of Sociology*, Vol. 51, (1), 2000, pp. 79-105.
- Clogg, Richard (επιμ.), *Greece 1981-1989, The Populist Decade*, London: St Martin’s Press, 1993.
- Colas, Alejandro, *International Civil Society*, Cambridge: Polity Press, 2002.
- DeWiel, B., “A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx”, *Past Imperfect*. Vol. 6, 1997, pp. 3-42.
- Diamond, L., “Rethinking Civil Society: Towards Democratic Consolidation”, *Journal of Democracy*, Vol. 5, No. 3, pp. 3-17, 1994.
- Featherstone, M., “Cosmopolis. An Introduction” *Theory, Culture & Society*, Vol. 19 (1-2), 2002, pp. 1-16.
- Habermas, J., *The Postnational Constellation*, Polity Press, Cambridge, 2001.
- Hall, John (επιμ.), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Cambridge: Polity Press, 1995.
- Hobbes, T., *Leviathan*, edited with an introduction by C. B. Macpherson, Harmondsworth: Penguin, 1968.
- Ioakimidis, Panayiotis (επιμ.), *Greece in the European Union: The new role and the new agenda*, Αθήνα: Ministry of the Press and Mass Media, 2002.
- Jensen, M., “Concepts and conceptions of civil society”, *Journal of Civil Society*, Vol. 2, No. 1, May 2006, pp. 39-56.

- Kaldor, M., “The Idea of Global Civil Society”, *International Affairs*, Vol. 79, No. 3 (May, 2003), pp. 583-593.
- Kaldor, M., *Global Civil Society. An answer to War*, Cambridge: Polity Press, 2005.
- Keane, J., *Civil Society: Old images, new visions*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.
- Keane, J., *Democracy and Civil Society*, London: Verso, 1998.
- Keane, J., *Civil Society and the State: New European Perspectives*, London: Verso, 1988.
- Keane, J., “Civil Society, Definitions and Approaches”, in Anheier, H. & Toepler, Stefan (eds.), *International Encyclopedia of Civil Society*. New York, United States of America: Springer, 2009, pp. 1-4, αναρτημένο στο http://johnkeane.info/media/pdfs/jk_civil_society_definitions_encyclopedia.pdf, (τελευταία πρόσβαση 31/07/13).
- Locke, J., *Two Treatises on Government*, edited with an introduction and notes by P. Laslett, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Lohmann, R., “The Commons: A Multidisciplinary Approach to Nonprofit Organization, Voluntary Action and Philanthropy”, *Non Profit and Voluntary Sector Quarterly*, Vol. 21, No. 3, 1992, pp. 329-324.
- Lyberaki, A. & Paraskevopoulos J, C., “Social Capital Measurement in Greece”, OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement, London, UK, September 2002 (OECD website, electronic Book).
- Lyrantzis, C., “Politics Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?” *West European Politics*, Vol. 7, No. 2, 1984, pp. 99-118.
- Lyrantzis, C., “Greek Civil Society in the 21st century”, στο Ioakimidis, Panayiotis (επιμ.), *Greece in the European Union: The new role and the new agenda*, Αθήνα: Ministry of the Press and Mass Media, 2002, pp. 90-99.
- Lyrantzis, C., “The Changing Party System: Stable Democracy, Contested ‘Modernization’ ”, *Western European Politics*, 2005, 28, (2), pp. 242-259.
- Mavrogordatos, G., Th., “Civil Society under Populism”, στο Clogg, Richard (επιμ.), *Greece 1981-1989, The Populist Decade*, London: St Martin’s Press, 1993, pp. 47-64.

- Nash, K. & Scott, A. (επιμ.), *Political Sociology*, Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Nikolakopoulos, I., “Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New issues”, *Western European Politics*, 2005, 28, (2), pp. 260-278.
- Petropoulos, J., *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece*, New Jersey: Princeton University Press, 1968.
- Pridham, G., Herring E. and Stanford. G. (eds), *Building Democracy?*, London: Leicester University Press, 1994.
- Pridham, G., “The International Dimension of Democratisation: Theory, practice and inter-regional comparisons”, in: Pridham, G., Herring E., and Stanford. G. (eds), *Building Democracy?*, New York: St. Martin’s Press, 1994, pp. 7-31.
- Putnam, Robert, D., with Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Ray, L., “Civil Society and Public Sphere”, στο Nash, K. - Scott, A., (επιμ.), *Political Sociology*, Oxford: Blackwell Publishing, 2004, pp. 219-229.
- Riedel, M., *Between Tradition and Revolution*, (μτφ. Walter Wright), Cambridge: Cambridge U. Press, 1984.
- Rousseau, J. J., *The Social Contract and the Discourses*, London, Melbourne and Toronto: Every-man’s Library, 1979.
- Seligman, Adam, *The Idea of Civil Society*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992.
- Sotiropoulos, D. A., “The Remains of Authoritarianism: Bureaucracy and Civil Society in Post-Authoritarian Greece”, *Cahiers d’ Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Iranien*, No. 20, December 1995, pp. 239-267.
- Sotiropoulos, D. A., *Formal weakness and informal strength: civil society in contemporary Greece*. Hellenic Observatory, London School of Economics & Political Science, London, U.K., Feb., 2004.

Ιστοσελίδες

- <http://www.international-alert.org/sites/default/files/library/TKCivilSociety.pdf>
(τελευταία πρόσβαση 20/02/13).
- www.worldbank.org/CSO/Resourses/GuidetoResourses2003.pdf
(τελευταία πρόσβαση 16/02/2013).
- http://johnkeane.info/media/pdfs/jk_civil_sciety_definitions_encyclopedia.pdf
(τελευταία πρόσβαση 31/07/13).
- http://dimitrissotiropoulos.files.wordpress.com/2011/01/the-remains-of-authoritarianism_bureaucracy-and-civil-society-in-post-authoritarian-greece.pdf
(τελευταία πρόσβαση 14/07/13).
- <http://eprints.lse.ac.uk/5683/1/sotiropoulos16.pdf>
(τελευταία πρόσβαση 11/07/13).
- http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm
(τελευταία πρόσβαση 22/02/13).
- http://www.centroedelstein.org.br/PDF/Report/ccs_london.htm,
(τελευταία πρόσβαση 08/09/13).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα 1

Συνέντευξη με την Συνήγορο του Πολίτη, κ. Καλλιόπη Σπανού (09/05/2013)

- *Ο Θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη κατά πόσο συνάδει με την έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών;*

Αν και πρόκειται για θεσμό του κράτους, ο Συνήγορος αποτελεί μια δίοδο έκφρασης της κοινωνίας, προκειμένου να απευθύνει στις διάφορες εκφάνσεις της δημόσιας εξουσίας θέματα που την απασχολούν σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο και να ενεργοποιεί την υποχρέωση λογοδοσίας για την άσκηση της εξουσίας. Ως αποδέκτης παραπόνων των πολιτών, ο Συνήγορος διερευνά και καταγράφει ατομικά και συλλογικά προβλήματα και επεξεργάζεται προτάσεις και λύσεις. Αν και σημείο αναφοράς του είναι η νομιμότητα, έχει επιπλέον τη δυνατότητα να προτείνει αλλαγές, προσαρμογές κλπ. δίνοντας ώθηση στην εξέλιξη των θεσμών, των κανόνων δικαίου και γενικότερα των τρόπων αντιμετώπισης των πολιτών, ούτως ώστε η διοίκηση να ασκείται λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες και τα δικαιώματα των πολιτών.

- *Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία ο Συνήγορος του Πολίτη είναι Ανεξάρτητη (Διοικητική) Αρχή. Η ανεξαρτησία αυτή είναι ουσιαστική ή υπάρχουν παρεμβάσεις, εκ μέρους του κράτους, που την καθιστούν προβληματική;*

Η ανεξαρτησία έχει ως αφετηρία τους κανόνες που την καθιερώνουν αλλά συνιστά μια διαρκή διαδικασία αφενός προάσπισής της σε ενδεχόμενες άμεσες ή έμμεσες παρεμβάσεις και αφετέρου αξιοποίησής της για την ανάδειξη των πραγματικών προβλημάτων και την ενεργοποίηση της υποχρέωσης λογοδοσίας της διοίκησης. Η μέχρι τώρα εμπειρία δείχνει ότι η ανεξαρτησία έχει γίνει σεβαστή επί της ουσίας, όσον αφορά δηλαδή τον χειρισμό των αναφορών και τη διατύπωση των θέσεων και απόψεων της Αρχής. Ωστόσο, κάθε ενέργεια ή γενικότερη πολιτική, που εμμέσως δημιουργεί εξαρτήσεις -όπως για παράδειγμα όταν πρόκειται για τα θέματα προϋπολογισμού, προσωπικού, οργάνωσης κλπ.- πρέπει να ελέγχεται ως προς τον βαθμό στον οποίο περιορίζει τη δυνατότητα

του Συνηγόρου του Πολίτη να εκπληρώνει την αποστολή του. Αυτό μπορεί να ειπωθεί και στο πλαίσιο της παρούσας συγκυρίας όπου η γενικότερα περιοριστική οικονομική πολιτική μπορεί να έχει εμμέσως επιπτώσεις και στη λειτουργία των ανεξάρτητων αρχών (π.χ. επιπτώσεις των περικοπών δαπανών στη δυνατότητα αυτοψιών στην περιφέρεια της χώρας).

- ***Η εκλογή του Συνηγόρου του Πολίτη από τη Διάσκεψη των Προέδρων και η χρηματοδότησή του μέσω του κρατικού προϋπολογισμού, εμποδίζουν την ανεξαρτησία του θεσμού;***

Μέχρι στιγμής δεν έχει τεθεί τέτοιο θέμα. Επί της αρχής όμως, ως προς τον προϋπολογισμό, έχει επανειλημμένα τεθεί το ζήτημα της σύνδεσης του προϋπολογισμού του Συνηγόρου του Πολίτη με εκείνον της Βουλής, εφόσον αυτή ασκεί τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, ενώ αντίθετα η εξάρτηση της χρηματοδότησης από υπουργεία, τα οποία εν τέλει βρίσκονται στο πεδίο του ελέγχου του, ενδέχεται να επηρεάσει κάποια στιγμή την ανεξαρτησία.

Η εκλογή από όργανο της Βουλής συνδέεται με την ανεξαρτησία από την εκτελεστική εξουσία -την οποία ελέγχει ο Συνήγορος. Η απαίτηση ομοφωνίας ή πλειοψηφίας 4/5 μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί υπέρ της ανεξαρτησίας από τα κόμματα, δεδομένου ότι δεν μπορεί ένα κόμμα (ίσως και πάνω από ένα) να επιβάλει την πρότασή του, αλλά πρέπει να τη δεχτούν και άλλα.

- ***Θεωρείτε ότι μπορεί να υπάρξει μεγαλύτερη ανεξαρτησία στον τρόπο λειτουργίας σας ως Συνήγορος του Πολίτη ή οι μέχρι σήμερα δυνατότητες που σας παρέχει η νομοθεσία καλύπτουν τον θεσμό;***

Σε γενικό επίπεδο θα παραπέμψω στις προηγούμενες απαντήσεις σχετικά με τις έμμεσες εξαρτήσεις που μπορεί να προκύψουν σε οικονομικό και διοικητικό επίπεδο. Ως προς την ουσία του έργου του, σε επιμέρους θέματα χρειάστηκε να τεθεί θέμα δυνατοτήτων π.χ. επίσκεψης στις φυλακές, όταν το αρμόδιο υπουργείο για ένα διάστημα έλαβε αρνητική θέση, αλλά στη συνέχεια, επόμενος υπουργός επανήλθε στη σωστή θέση -σωστή διότι αποτελεί αρμοδιότητα και των ομολόγων θεσμών.

- *Μέσα από διάφορες έρευνες καταγράφεται η δυσπιστία και η έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στους δημόσιους ή κρατικούς φορείς. Κατά πόσο ο Συνήγορος του Πολίτη έχει βοηθήσει στην αποκατάσταση της σχέσης εμπιστοσύνης ανάμεσα στο κράτος - δημόσιο και τον πολίτη;*

Περιγράψτε μια από τις μεγάλες προκλήσεις του ελληνικού κράτους αλλά και του Συνηγόρου του Πολίτη. Το ιδανικό θα ήταν να μη χρειάζεται προσφυγή στον Συνήγορο, αλλά η διοίκηση να μπορεί να ανταποκρίνεται από μόνη της στο πλαίσιο της νομιμότητας και της χρηστής διοίκησης. Ο Συνήγορος σε πολλές περιπτώσεις δρα στην κατεύθυνση αυτή, προτείνοντας εναλλακτικό χειρισμό του θέματος, πάντα στο πλαίσιο της νομιμότητας αλλά λαμβάνοντας υπόψη και ευρύτερες αρχές που συνιστούν την σύγχρονη ιδέα της χρηστής διακυβέρνησης. Η διοίκηση ορισμένες φορές δυσκολεύεται να ερμηνεύσει ή ακόμη και να εντοπίσει τον κατάλληλο κανόνα δικαίου, λόγω της γνωστής πολυδιάσπασης της νομοθεσίας και της έλλειψης κωδικοποίησης ή και λόγω έλλειψης κατάλληλης εκπαίδευσης κλπ. Το γεγονός ότι τελικά πείθεται και ακολουθεί τη σύσταση του Συνηγόρου, εμπεδώνει στους πολίτες την αίσθηση ότι μπορούν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους και ότι τελικά η διοίκηση θα συμμορφωθεί προς τις αρχές που προανέφερα. Αν μη τι άλλο, ο Συνήγορος αποτελεί μια θεσμική διέξοδο για να αντιμετωπίσει ο πολίτης ένα πρόβλημα με μια δημόσια υπηρεσία, σε αντίθεση με τις συνήθειες για την Ελλάδα πρακτικές της παράκαμψης και της ενεργοποίησης κομματικών, πελατειακών ή προσωπικών διαύλων.

- *Κάποιοι επιστήμονες θέτουν το ερώτημα: «Οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές είναι μια μοντέρνα εκδοχή της εκτελεστικής εξουσίας ή είναι ένα τέταρτο είδος κρατικής εξουσίας που υπερβαίνει την κλασική τριμερή κατηγοριοποίηση των δημοσίων εξουσιών;». Ποια είναι η δική σας άποψη;*

Οι ανεξάρτητες αρχές αποτελούν μια διέξοδο για την εκτελεστική εξουσία όταν κλονίζεται η αξιοπιστία παραδοσιακών δομών, που είναι ενταγμένες στην πολιτικο-διοικητική ιεραρχία και ως εκ τούτου δεν θεωρούνται ότι εκπληρώνουν την αποστολή τους «αντικειμενικά και αμερόληπτα» -πέραν βεβαίως της ανάγκης ορισμένες φορές για ειδική τεχνογνωσία που μπορεί να

διατίθεται ευκολότερα και να λειτουργεί αποτελεσματικότερα στο πλαίσιο μιας ανεξάρτητης αρχής αντί της παραδοσιακής μορφής διοίκησης.

Αναλόγως με την περίπτωση, πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα, ανεξαρτησία από ποιον; Στην Ελλάδα, συνήθως η απάντηση είναι από πολιτικο-κομματικές επιρροές. Υπ' αυτή την έννοια δεν υπάγονται στην παραδοσιακή πολιτικο-διοικητική ιεραρχία. Αλλά επειδή δεν μπορεί να είναι και αυτές ανεξέλεγκτες, υπάγονται σε κοινοβουλευτικό έλεγχο -χωρίς να πλήττεται η ανεξαρτησία τους- και βεβαίως στον έλεγχο της δικαστικής εξουσίας, εφόσον εκδίδουν εκτελεστές πράξεις. Πρόκειται για ιδιαίτερου τύπου δομές (της εκτελεστικής εξουσίας), που στο ελληνικό συνταγματικό πλαίσιο δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν τέταρτη εξουσία, ακριβώς λόγω του συστήματος λογοδοσίας τους.

- ***Κατά πόσο ο θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη διευρύνει τη λειτουργία της δημοκρατίας;***

Όπως ξέρετε υπάρχουν πολλά στοιχεία που συνιστούν την έννοια της δημοκρατίας. Μια διάσταση της δημοκρατίας είναι εν προκειμένω ο έλεγχος και η λογοδοσία για την άσκηση της εξουσίας. Από τη σκοπιά αυτή, η ύπαρξη του Συνηγόρου του Πολίτη διευρύνει τη δημοκρατία δεδομένου ότι προσφέρει έναν (ακόμη) αλλά ανεξάρτητο μηχανισμό αναζήτησης της λογοδοσίας, ελέγχου της άσκησης της εξουσίας αλλά και διευθέτησης του προβλήματος (σε αντίθεση με άλλους μηχανισμούς ελέγχου οι οποίοι δεν ασχολούνται με την επίλυση του προβλήματος αλλά με την αναζήτηση ευθυνών και την επιβολή κυρώσεων). Αποτελεί μια μορφή αντίβαρου (κατά κάποιον τρόπο στη λογική των checks and balances) στην εξουσία και τη δυνατότητα της διοίκησης να επιβάλει αποφάσεις της μονομερώς.

- ***Θεωρείτε ότι χρειάζεται διεύρυνση των αρμοδιοτήτων σας ή αλλαγές στην κείμενη νομοθεσία προκειμένου να είναι πιο αποτελεσματικό το έργο σας; Αν ναι, ποιες είναι οι επιπλέον αρμοδιότητες που θα θέλατε να αναλάβετε;***

Ο Συνήγορος του Πολίτη έχει ήδη αρκετά ευρύ πεδίο αρμοδιοτήτων. Επανειλημμένα άλλωστε η Πολιτεία του έχει εμπιστευθεί ειδικότερες αρμοδιότητες, π.χ. για την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού, για την

ισότητα των φύλων στην απασχόληση και γενικότερα την καταπολέμηση των διακρίσεων (ηλικία, αναπηρία, θρησκεία, φυλή κλπ.) με αφορμή την ενσωμάτωση κοινοτικών οδηγιών στα ζητήματα αυτά. Αλλά και πέραν αυτών έγινε πρόσφατα ή επίκειται η ανάθεση αρμοδιοτήτων σχετικά με την πρόληψη των βασανιστηρίων, η παρακολούθηση του συστήματος επιστροφών (απελάσεων) κλπ. Η λειτουργία του ως αξιόπιστου μηχανισμού ελέγχου της διοίκησης αναγνωρίζεται τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, με αποτέλεσμα να γίνεται αποδέκτης διαρκώς νέων ή ενισχυμένων αρμοδιοτήτων.

- *Από τον Ιούλιο του 2011 που αναλάβατε τη θέση του Συνηγόρου του Πολίτη, αλλά και από την προηγούμενη εμπειρία σας ως βοηθός Συνηγόρος, ποια είναι τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίσατε στην λειτουργία του θεσμού;*

Τα προβλήματα έχουν να κάνουν με την προσαρμογή σε διαρκώς μεταβαλλόμενες απαιτήσεις και ανάγκες, όπως προκύπτουν από τις αναφορές και άρα τις αγωνίες των πολιτών. Δυσκολία εμφανίζει και η κινητοποίηση της διοίκησης ώστε να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για τη σωστή αντιμετώπιση των προβλημάτων. Η ποιότητα της νομοθεσίας δεν βελτιώνεται, παρότι αποτελεί πηγή προβλημάτων τόσο για τους πολίτες όσο και για τη διοίκηση. Αλλά η μεγαλύτερη δυσκολία είναι αυτή που προκύπτει από τη συγκυρία της κρίσης και την αδυναμία της διοίκησης να ανταποκριθεί λόγω του ότι έχει και η ίδια πληγεί σε όρους ανθρώπινων και υλικών πόρων.

Παράρτημα 2

Συνέντευξη με τον δημοσιογράφο, κ. Περικλή Βασιλόπουλο, Αντιπρόεδρο και Διευθυντή του μη κομματικού και μη κερδοσκοπικού σωματείου «Παρέμβαση» (24/07/2013)

- ***Μέχρι σήμερα, έχουν διατυπωθεί πολλοί ορισμοί για τον όρο «Κοινωνία των Πολιτών» (ΚτΠ). Κατά τη γνώμη σας, υπάρχει κάποιος ορισμός ο οποίος αντιπροσωπεύει καλύτερα την έννοια; Εσείς πώς θα ορίζατε σήμερα την ΚτΠ;***

Μέχρι σήμερα, δεν έχει βρεθεί κάποιος ορισμός που να είναι κοινά αποδεκτός. Αυτό συμβαίνει, γιατί στις σύγχρονες και πολύπλοκες κοινωνίες τα φαινόμενα που αναφέρονται στη σχέση της κοινωνίας με το κράτος, είναι εξελισσόμενα, ρευστά και πολύπλοκα. Υπάρχουν πολλοί ορισμοί που εμπεριέχουν ορισμένα στοιχεία, αλλά, ταυτόχρονα, αφαιρούν άλλα που είναι, όμως, εξίσου σημαντικά. Είναι δύσκολο, λοιπόν, να βρεθεί ένας κοινός ορισμός, ακόμα και από τους ειδικούς του χώρου, όπως είναι οι κοινωνιολόγοι και οι πολιτικοί επιστήμονες.

Παρόλα αυτά, κατά την άποψή μου, ένας «ικανοποιητικός» ορισμός πρέπει να περιλαμβάνει δυο κύρια στοιχεία: Το πρώτο στοιχείο αφορά το γεγονός ότι η ΚτΠ είναι ένας *ενδιάμεσος χώρος* που βρίσκεται ανάμεσα στο κράτος και την αγορά. Θα χαρακτηρίζα την ΚτΠ ως το *τρίτο πόδι* σε ένα τρίποδο (κράτος, αγορά, κοινωνία των πολιτών). Στο ένα πόδι βρίσκεται το κράτος, στο δεύτερο πόδι βρίσκεται η αγορά και στο τρίτο πόδι η ΚτΠ, ο χώρος που σχετίζεται με το κοινωνικό πεδίο, δηλαδή, την καρδιά των σύγχρονων κοινωνιών. Η ΚτΠ προσπαθεί να μεταφέρει, όσο το δυνατό καλύτερα, την κοινωνική δυναμική και προς τους δυο αυτούς φορείς (αγορά και κράτος) και ιδιαίτερα στο κράτος.

Ένας από τους ορισμούς που περιλαμβάνει αυτά τα δεδομένα είναι του Alexander, που ορίζει την ΚτΠ ως μια *buffer zone*, η οποία βοηθάει την επικοινωνία των ηγετικών στρωμάτων του κράτους και της κοινωνίας με τους πολίτες. Επίσης, βοηθάει στην αποτροπή ακραίων φαινομένων πρόσβασης των πολιτών προς την πολιτική εξουσία με ένα λαϊκίστικο τρόπο. Η ΚτΠ, βέβαια, είναι δυναμικό φαινόμενο στο οποίο μπορεί να

παρεισφρήσει και ο λαϊκισμός, αλλά, πάντα, υπάρχει μια διαρκής διαμάχη ανάμεσά τους. Σίγουρα, όμως, στην ΚτΠ δεν υπάρχει ο ναζισμός και κάθε μορφή ολοκληρωτισμού που, καταστατικά, είναι εναντίον της ΚτΠ. Επιπλέον, η ΚτΠ δεν έχει σχέση με την έννοια του κέρδους, δεν το απορρίπτει, απλά, δεν ανήκει στο χώρο της.

Το δεύτερο, τώρα, συστατικό στοιχείο της ΚτΠ σχετίζεται με την *ανεξαρτησία* της από τις Αρχές του κράτους, αφού το κράτος καθοδηγεί την κοινωνία διαμέσου της πολιτικής εξουσίας. Εάν μια έκφανση της ΚτΠ εισχωρήσει στην καρδιά του κράτους (όπως συμβαίνει με τα κυβερνητικά κόμματα) τότε, αυτομάτως, εντάσσεται σε αυτό και δεν ανήκει, πλέον, στην ΚτΠ.

- ***Υπάρχει ένας «ιδεότυπος» για την ΚτΠ; Αν ναι, ποια είναι τα χαρακτηριστικά του; (σχέση με κράτος, χρηματοδότηση, διοίκηση, σχέση με τα μέλη κλπ).***

Δεν υπάρχει ένας καθαρός ιδεότυπος της ΚτΠ, γιατί η ΚτΠ είναι μια συνδυετική έννοια σε αντιπαράθεση, αλλά και σε σχέση με το κράτος. Επομένως, δεν μπορούμε να την δούμε απομονωμένα. Αυτό το γεγονός αποτελεί και μια από τις αιτίες για τις οποίες δεν μπορούμε να δώσουμε ένα σαφή ορισμό.

Κατά τη γνώμη μου, όμως, έχουμε ορισμένους «ιδεότυπους» των σχέσεων κράτους και κοινωνίας πολιτών. Η πρώτη μορφή ιδεότυπου υπάρχει όταν έχουμε ένα μεγάλο και δυνατό κράτος και ταυτόχρονα μια μεγάλη και δυνατή ΚτΠ. Εδώ ανήκουν οι ισορροπημένες και πολύ προωθημένες στην ύστερη νεωτερικότητα κοινωνίες δυτικού τύπου (οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, οι ΗΠΑ κλπ.). Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται οι κοινωνίες που έχουν μεγάλο και δυνατό κράτος και εντελώς αδύναμη ΚτΠ (χιτλερισμός, ολοκληρωτισμός τύπου Στάλιν κλπ.). Μια πολύ σπάνια περίπτωση είναι αυτή της Ελβετίας, στην οποία υπάρχει δυνατή κοινωνία πολιτών αλλά αδύναμο κράτος. Στην Ελβετία, αποφασίζουν, κυρίως, μέσα από δημοψηφίσματα, δεν υπάρχει εύκολη διάκριση του κράτους και δεν υπάρχει ο κλασικός τύπος διακυβέρνησης, με τη μορφή που έχουμε συνηθίσει στις δυτικές χώρες. Η Ελλάδα, από την άλλη, είναι μια κατηγορία από μόνη της! Η κατεύθυνση που, ιστορικά, από τη γέννηση του νεοελληνικού κράτους, επιδιώχθηκε ήταν να δημιουργηθεί ένα μεγάλο, δυνατό κράτος και μια μεγάλη, δυνατή κοινωνία πολιτών. Όμως, αυτό που τελικά συνέβη ήταν να έχουμε ένα μεγάλο, γιγαντιαίο, υδροκεφαλικό κράτος και συνάμα αδύναμο. Την ίδια ώρα και η ΚτΠ είναι αδύναμη και ατροφική. Είναι αδύναμη και ατροφική, παρά το

γεγονός ότι κατά καιρούς είχαμε ισχυρές νησίδες ποιότητας που θύμιζαν Ευρώπη: ήμασταν, για παράδειγμα, από τους πρώτους που θεσπίσαμε το γενικό δικαίωμα ψηφοφορίας το 1844. Επιπρόσθετα, ορισμένοι τομείς στην τέχνη, στην εκπαίδευση και στον κοινωνικό τομέα έχουν, ως εξαιρέσεις, σημαντικά στοιχεία που θυμίζουν δυτική Ευρώπη. Όμως, στην πραγματικότητα και το κράτος και η ΚτΠ είναι ατροφικά και αδύναμα, αυτή είναι η μόνιμη κατάσταση ρευστότητας της ελληνικής κοινωνίας.

Όσο αφορά την χρηματοδότηση των διαφόρων μορφών έκφρασης της ΚτΠ από το κράτος, αυτό μπορεί να συμβεί, στη βάση, όμως, συγκεκριμένων προγραμμάτων. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της ανάληψης κοινωνικού έργου ή προγράμματος, που πρέπει να παραδοθεί με συγκεκριμένους όρους και προϋποθέσεις και που έχει γίνει με έναν ανοιχτό και διαφανή τρόπο. Όμως, δεν μπορεί να υπάρχει στην λογική μιας μόνιμης επιδότησης χωρίς αυτή να συνδυάζεται με την παραγωγή συγκεκριμένου έργου. Σε αυτή την περίπτωση δεν μιλάμε για ΚτΠ αλλά για κρατική οργάνωση.

Εμείς ως «Παρέμβαση», δεν παίρνουμε επιδοτήσεις από το κράτος, παρά μονάχα αν υπάρξει κάποιο ευρωπαϊκό πρόγραμμα με αναφορά στην ίδια την Ευρώπη και όχι στον εσωτερικό κομματισμό. Στηριζόμαστε, απολύτως, στις συνεισφορές των μελών, είτε σε χορηγίες με αντιπαροχή: πχ διαφήμιση από εταιρείες ή ιδρύματα στην Ελλάδα. Αυτό μας έχει κοστίζει, αφού δεν έχουμε πολλά έσοδα. Είναι, όμως, δική μας επιλογή αυτή, γιατί γνωρίζουμε πως αν αναπτύξουμε σχέσεις με το κράτος ή το κόμμα θα υπάρξουν εκ μέρους τους συγκεκριμένες απαιτήσεις. Από την αρχή, θέλαμε να μην έχουμε τέτοιες σχέσεις. Εξάλλου, είδατε τι έχει τώρα συμβεί με τις ΜΚΟ, που δυστυχώς, η γενικευμένη φημολογία λειτουργεί αρνητικά για όλους, γιατί, πραγματικά, υπήρξαν πολλές οργανώσεις που προσέφεραν έργο.

Εμάς, όμως, δεν μας αφορά αυτή η συζήτηση, είμαστε εκτός και προσπαθούμε να ζούμε μόνο μέσα από τις δικές μας δυνάμεις. Αυτή η πραγματικότητα μας περιορίζει λίγο την εμβέλεια, όμως οι νέες τεχνολογίες και ειδικά το διαδίκτυο μας δίνει πολλές δυνατότητες. Το αξιοποιούμε σταθερά. Έχουμε 5.200 ψηφιακά μέλη/φίλους και τα τελευταία 5 χρόνια, δυο φορές την εβδομάδα (Δευτέρα και Πέμπτη), έχουμε επικοινωνία μαζί τους. Επικοινωνούμε μέσω e mail, υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ μας και αρκετοί παρακολουθούν από κοντά τις εκδηλώσεις μας. Δίνουμε μεγάλη σημασία σε αυτόν τον τομέα.

- ***Πολλοί επιστήμονες χαρακτηρίζουν την Ελληνική ΚτΠ «ατροφική και αδύναμη». Ποια η γνώμη σας για την ΚτΠ στην Ελλάδα σήμερα;***

Παλαιότερα, εμείς στην «Παρέμβαση», είχαμε ως στόχο μια πιο πολιτικοφανή ΚτΠ. Τώρα, προκύπτει μια κοινωνία πολιτών που είναι πολιτική με έμμεσο, όμως, τρόπο (π.χ. Atenistas, Κοινωνική Αλληλεγγύη κλπ.). Θα έλεγα ότι υπάρχει μια πολύχρωμη κοινωνία πολιτών που, όμως, παραμένει αδύναμη και ατροφική. Αδύναμη και ατροφική υπό την έννοια ότι *δεν μπορεί να επιφέρει ισχυρό πολιτικό αποτέλεσμα στην καρδιά του κράτους*. Παρά την ύπαρξη πολλών εκφράσεων της ΚτΠ το αποτύπωμα στην καρδιά της πολιτικής εξουσίας είναι ατροφικό. Χωρίς, όμως, να ξέρουμε τι μπορεί να συμβεί αύριο.

- ***Η Ελλάδα βιώνει μια παρατεταμένη οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση. Θεωρείτε ότι μπορεί να υπάρξει ανάπτυξη της ΚτΠ σε τέτοιες συνθήκες; Αν ναι, ποιες μορφές - διαστάσεις μπορεί να έχει σήμερα η ΚτΠ;***

Θα σας απαντήσω για την σημερινή κατάσταση, αφού πρώτα κάνω μια μικρή ιστορική αναδρομή. Όταν το 1974 έφυγε το παλάτι και ο στρατός, το μόνο ενοποιητικό πράγμα που έμεινε ήταν το κόμμα, το οποίο, επί της ουσίας, αντικατέστησε το κράτος. Τα κόμματα μετά το 1974 αποίκισαν την πολιτική εξουσία με ένα τέτοιο τρόπο που έκαναν την αίσθηση της συμμετοχής στα κοινά σχεδόν περιττή. Η λογική ήταν να ενταχθείς στο κόμμα και με αυτό τον τρόπο ενίσχυαν, επί της ουσίας, την ατροφικότητα της ΚτΠ.

Στην Ελλάδα, ακόμη και σήμερα, αυτόνομο κράτος, αυτόνομη γραφειοκρατία υπάρχουν ελάχιστα. Υπάρχει παντού κομματοκρατία. *Το κράτος είναι ένα αδειανό πουκάμισο*. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι με την κάθε αλλαγή κυβέρνησης 16.000 άτομα μετακινούνται στις ηγεσίες διαφόρων οργανισμών. Αυτοί οι άνθρωποι στηρίζουν την καριέρα τους στο πότε θα πάρει το κόμμα τους την εξουσία. Αυτό είναι το μεγάλο πρόβλημα της Ελλάδας. Η δύναμη και η αδυναμία της μεταπολίτευσης.

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, είχαμε, βέβαια, δημοκρατικά κόμματα που έσπασαν αυτό το κλίμα του μετεμφυλιακού κράτους, επέβαλαν δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και, αρχικά, είχαν θετικό ρόλο. Όμως, στα τέλη της δεκαετίας του '80 και ειδικότερα το 1989 είχαμε την πρώτη μεγάλη κρίση του κομματισμού στην Ελλάδα.

Έχοντας ο ίδιος προσωπική εμπειρία, ως διευθυντής του γραφείου του τότε Πρωθυπουργού Ξενοφώντα Ζολώτα, επί 6 μήνες έζησα αυτό που σας λέω. Το ελληνικό κράτος ήταν ένα αδειανό πουκάμισο. Δεν υπήρχε κράτος να απευθυνθείς. Τον πρωθυπουργό και τους συνεργάτες του, για θέματα που σχετίζονταν με το κράτος, τους παρέπεμπαν στα κομματικά επιτελεία των δυο μεγάλων τότε κομμάτων (Ρηγίλλης για τη ΝΔ - Χαριλάου Τρικούπη για το ΠΑΣΟΚ). Όταν λέγαμε ότι «υπάρχει κράτος, υπάρχουν Αρχές που πρέπει να απευθυνθούμε», απαντούσαν ειρωνικά «α... καλά που ζείτε;». «Δεν υπήρχαν αρχεία! Μου ζήτησε ο Πρωθυπουργός να βρω τα αρχεία των πρωθυπουργών. Δεν υπήρχε τίποτα, τα έπαιρναν στο σπίτι τους ...διότι (ο κάθε Πρωθυπουργός) θεωρούσε ιδιοκτησία του αυτά που έλεγε τότε».

Την τελευταία, όμως, τριετία μπήκε σε κρίση η καρδιά του συστήματος, το πολιτικό σύστημα. Αναγκάζεται να μιλάει ενάντια των πελατειακών σχέσεων, των προσλήψεων, τα μέλη των κομμάτων δεν θέλουν να το αποδεχθούν, ο ευρύτερος κόσμος το βλέπει και το καταγγέλλει, έχει οργή για οικονομικούς και άλλους λόγους (μείωση εθνικής κυριαρχίας) κλπ. Σήμερα, λοιπόν, έχει παραλύσει η καρδιά του συστήματος. Δεν περνάμε μόνο οικονομική κρίση, περνάμε ριζική κρίση, κρίση πολιτική, κρίση νοοτροπίας, κρίση των πάντων. Επίσης, οι εκπρόσωποι του κομματικού συστήματος περνάνε και αυτοί μεγάλη εσωτερική, ψυχολογική κρίση, μιας και βρίσκονται αντιμέτωποι και σε αναντιστοιχία με τον πρότερό τους εαυτό.

Η ΚτΠ μέσα σε αυτή την κατάσταση έχει κι αυτή διπλό πρόσωπο. Από τη μια υπάρχει μια θεαματική ανάπτυξη της κοινωνικής, αλληλέγγυας οικονομίας: αναπτύσσεται μια κοινωνική επιχειρηματικότητα (π.χ. γίνεται λόγος ξανά για συνεταιρισμούς, επιστροφή στη γη, δημιουργική επιχειρηματικότητα κλπ), ενώ παράλληλα εμφανίζονται πολλές δημιουργικές ομάδες, ομάδες τέχνης, χορού, θεάτρου, ομάδες παρέμβασης στα δρώμενα της πόλης. Δείχνει μια ζωντάνια η ΚτΠ.

Από την άλλη, όμως, επικρατεί φοβερή σύγχυση, αναπτύσσονται ραγδαία φαινόμενα λαϊκισμού (Χρυσή Αυγή, Ανεξάρτητοι Έλληνες κλπ.). Άνοδο εμφανίζουν και οι εκφράσεις λεκτικής βίας. Είναι, λοιπόν, διπλή η εικόνα στην ΚτΠ και όλα μοιάζουν να είναι υπό διαπραγμάτευση. Χρειάζεται να δούμε κατά πόσο μπορούμε να γίνουμε μια normal, προχωρημένη χώρα της ύστερης νεωτερικότητας. Βέβαια, αυτό σημαίνει ότι, οπωσδήποτε, πρέπει να αποκατασταθεί μια έννοια λογικής λειτουργίας του κράτους, πέρα από τον εξευτελιστικό κομματισμό που προϋπήρξε στην Ελλάδα, που έφθασε

μέχρι την διαφθορά υψηλών πολιτικών προσώπων αλλά και μεσαίων δημοσίων υπαλλήλων (που τα 9/10 τους ήταν κομματικά στελέχη). Χρειάζεται να φτιάξουμε, ένα λογικό κράτος, μια αυτοπειθαρχία του κομματισμού, δηλαδή να μετατραπεί από μια κοματοκρατία σε μια λογική, κομματική δημοκρατία, μένοντας πάντα εντός της Ευρώπης. Το άλλο ζητούμενο είναι μια, πλήρης, αναδιάταξη των ζωντανών δυνάμεων της ΚτΠ.

- ***Η κοινωνία πολιτών μέσα στην κρίση μπορεί να κινηθεί πιο οργανωμένα; Συνήθως οι διάφορες εκφράσεις της ΚτΠ δεν έχουν ένα κοινό στόχο. Πολλές φορές κάθε έκφραση της ΚτΠ κοιτάζει αποκλειστικά «τα του οίκου της».***

Οι εκφάνσεις της ΚτΠ δεν χρειάζεται να έχουν ένα κοινό στόχο, γιατί δεν στοχεύουν στην πολιτική εξουσία. Συνεργάζονται, όμως, μεταξύ τους. Η συνεργασία, όμως, δεν είναι στο υψηλότερο επίπεδο, αφού, γενικότερα, είμαστε μια κοινωνία που δρα στη βάση των *νησίδων ποιότητας*, οι οποίες συχνά δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Εμείς, ως «Παρέμβαση» επιδιώκουμε και συνεργαζόμαστε με συγγενείς οργανώσεις (π.χ. με την Κίνηση Πολιτών για μια Ανοιχτή Κοινωνία, τη Διεθνή Διαφάνεια, την Ένωση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα κ.α.). Έχουμε μια καλή επικοινωνία αν και δεν είναι στο επίπεδο που θα θέλαμε πραγματικά.

- ***Ποιά ανάγκη γέννησε την πρωτοβουλία «Παρέμβαση 2021» και ποιους στόχους θέτει σήμερα η «Παρέμβαση;»***

Θέλουμε να δούμε πως μπορεί να ανοίξει ένας διάλογος και να βρεθεί μια λύση ευρωπαϊκή, δημοκρατική και βιώσιμη, ανάμεσα σε τρεις τομείς που θα βρίσκονται σε ισορροπία: το πολιτικό σύστημα (δημόσια διοίκηση), το αναπτυξιακό μοντέλο, που αναφέρεται κυρίως στην ιδιωτική οικονομία και τον τρίτο τομέα, την ΚτΠ.

Πριν από την κρίση, είχαμε γράψει με τον Ν. Μουζέλη, πως αν συνεχίζαμε έτσι θα βρισκόμασταν σε δύσκολη θέση, θα χρεοκοπούσαμε και η κοινωνία θα ήταν δύσκολα. Βέβαια, δεν μπορούσαμε να φανταστούμε την παγκόσμια κρίση που προήλθε με την Lehman Brothers, όπως δεν μπόρεσαν και οι ειδικοί. Επίσης, δεν μπορούσαμε να φανταστούμε την τόση μεγάλη αδυναμία και τον πανικό των πολιτικών κομμάτων όταν ως χώρα ζητήσαμε βοήθεια και προσφύγαμε στα μνημόνια. Εμείς χαιρετίσαμε την αποφυγή της χρεοκοπίας, επισημίναμε την ανάγκη «να βγάλουν τα κάστανα από τη

φωτιά» εκείνοι που τα δημιούργησαν και με το κέρδος χρόνου που είχαμε να δημιουργήσουμε τις προϋποθέσεις ώστε να φτιάξουμε ένα πρόγραμμα όπως αυτό της «Παρέμβαση 2021».

Τώρα βέβαια, που έχουν περάσει 3,5 χρόνια δεν είμαστε ικανοποιημένοι με όσα έχουν γίνει. Πρέπει να αξιοποιηθεί αυτό το κέρδισμα χρόνου για να γίνουν μερικές μεγάλες αλλαγές. Οι προτάσεις μας είναι εν γνώσει των αρμοδίων αλλά, παρά το γεγονός ότι μας γνωρίζουν ή μας σέβονται, δεν δίνουν ιδιαίτερη σημασία. Ο εκάστοτε πρωθυπουργός κάνει ό,τι θέλει! Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατη απόφαση περί κλεισίματος της ΕΡΤ. Είχαμε καταθέσει συγκεκριμένες προτάσεις - ειρηνικού και συναινετικού χαρακτήρα- να βρουν ένα τόπο συνεννόησης με τους εργαζομένους, να μην κλείσει η δημόσια τηλεόραση σε μια ευρωπαϊκή χώρα, όμως, κανείς δεν έδωσε σημασία!

- ***Η «Παρέμβαση» πρωτοστάτησε στη δημιουργία του «Συνηγόρου του Πολίτη». Ποια είναι η γνώμη σας για τη λειτουργία του θεσμού, 15 χρόνια μετά την έναρξη λειτουργίας του;***

Είναι ένας επιτυχής θεσμός για τον οποίο είμαστε περήφανοι. Ήταν ένας βασικός στόχος του 1995, όταν και ιδρυθήκαμε. Επιδιώξαμε την ίδρυσή του, αφού ως θεσμός υπήρχε σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, όχι, όμως και στη χώρα μας. Τότε είχαμε 2 βασικές κατευθύνσεις: α) την ενδυνάμωση της ΚτΠ απέναντι στο κράτος και την αγορά, στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας και β) την ανάπτυξη των ανεξάρτητων αρχών, γιατί βοηθούν στην αποκέντρωση του κράτους, στη δημιουργία μερικών ανεξάρτητων δομών, στον περιορισμό της κομματοκρατίας και στη βελτίωση των σχέσεων κράτους-πολίτη (π.χ. συνήγορος του πολίτη). Γενικότερα, είμαστε υπέρ της ίδρυσης ανεξάρτητων αρχών και στηρίζουμε την ανάπτυξη και προώθησή τους όπου αυτό είναι εφικτό.

Ο Συνήγορος του Πολίτη ήταν μια πετυχημένη περίπτωση. Σημαντικός ήταν ο ρόλος του Νικηφόρου Διαμαντούρου, ήταν γενικός γραμματέας της «Παρέμβασης», γνώριζε το θέμα και το προώθησε. Αργότερα, σημαντική ήταν, επίσης, η συνδρομή του κ. Καμίνη που ήταν κι αυτός μέλος μας, αλλά και της σημερινής συνηγόρου κας Σπανού. Όλοι είναι άνθρωποι που γνωρίζουν τα θέματα εις βάθος.

Η Παρέμβαση είχε κάνει 2-3 εκδηλώσεις για την αναγκαιότητα της ύπαρξης του θεσμού του Συνηγούρου. Από την δεύτερη εκδήλωση και μετά, μάθαμε ότι και ο κ. Σημίτης, ως πρωθυπουργός, ήταν απολύτως θετικός στην προώθηση του Συνηγούρου του Πολίτη. Όμως, όταν έφερε το θέμα στο υπουργικό συμβούλιο συνάντησε αντιστάσεις, με την εξαίρεση 1-2 περιπτώσεων (π.χ. του κ. Αλέκου Παπαδόπουλου). Από την μια, δεν ήξεραν τι ήταν ο ΣτΠ και από την άλλη φοβόντουσαν, επειδή, γενικότερα, άκουγαν ότι «θα είναι ένα όργανο που θα εποπτεύει την διοίκηση». Ο κομματισμός στην Ελλάδα δεν θέλει να του περιορίζει κανείς τον άνετο τρόπο που κυβερνά. Δεν ήθελαν κανέναν να τους περιορίζει. Ο κ. Σημίτης, όμως, το προώθησε, έδρασε ως πραγματικός πρωθυπουργός και, παρά τις αντιστάσεις, ο θεσμός απέκτησε σάρκα και οστά. Εμείς, για να προκύψει αυτό το αποτέλεσμα, είχαμε κάνει εκδηλώσεις, μαζέψαμε υπογραφές, πιάσαμε τις ξένες χώρες και την Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι που τελικά έγινε πραγματικότητα. Ο θεσμός πήγε από την αρχή καλά. Ο Νικηφόρος Διαμαντούρος απέκτησε μεγάλη φήμη για τη συμβολή του ως Συνηγός του Πολίτη στην Ελλάδα, για αυτό και αργότερα έγινε ευρωπαίος διαμεσολαβητής.

Σήμερα, ο ΣτΠ έχει περίπου 11.000 υποθέσεις κάθε χρόνο (αυτό δείχνει και την αποδοχή του από τους πολίτες) και βελτιώνει πράγματα στη σχέση πολίτη με το κράτος. Όμως, δεν έχει κυρωτικές ιδιότητες, έχει συμβουλευτικές αρμοδιότητες προς το κράτος. Ενδεχομένως, να ήταν καλό σε ορισμένους τομείς, να υπάρχουν ορισμένες κυρωτικές αρμοδιότητες, ώστε να περιορίζεται η γραφειοκρατία και ο πολιτικός κομματισμός.

Το σημαντικό, όμως, είναι οι Ανεξάρτητες Αρχές να συνεχίσουν να υπάρχουν, να έχουν συνέπεια και συνέχεια, να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και τον σεβασμό του Έλληνα πολίτη. Οι Ανεξάρτητες Αρχές είναι ενδιάμεσοι θεσμοί και, υπό αυτή την έννοια, είναι παράλληλοι θεσμοί με την έννοια της ΚτΠ. Περιορίζουν κι αυτές τον κομματισμό, εξορθολογούν το κράτος, βελτιώνουν την πρόσβαση των πολιτών στις δημόσιες υπηρεσίες. Δυστυχώς, όμως, το ΕΣΡ, που θεωρητικά είναι Ανεξάρτητη Διοικητική Αρχή, δεν είχε αυτή τη λογική στην πρόσφατη περίπτωση του κλεισίματος της ΕΡΤ. Είναι απαράδεκτο που δεν έβγαλαν μια απόφαση, δεν έκαναν μια δήλωση, δεν εξέδωσαν ένα ψήφισμα. Φυσικά, την συμπεριφορά αυτή την έχουμε καταδικάσει. Όμως, τι να πεις για αυτή τη στάση. Πραγματικά μένεις άφωνος!

- *Θα θέλατε να προσθέσετε κάτι άλλο;*

Συνολικά μιλώντας νομίζω ότι πίσω από την αλματώδη ανάπτυξη της έννοιας και της πρακτικής της Κοινωνίας των Πολιτών τα τελευταία 30 χρόνια, υπάρχει ένα βαθύτερο φαινόμενο που αναπτύσσεται στις ώριμες κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας. Είναι η ανάδυση των διαδικασιών εξατομίκευσης που οδηγεί στο μαζικό πλέον φαινόμενο της νέας ατομικότητας. Οι άνθρωποι έχουν υψηλές προσδοκίες για την ποιότητα του βίου τους και αντιμετωπίζουν εξίσου υψηλές προσδοκίες από τις κοινωνίες τους. Θέλουν να είναι πολίτες, να ελέγχουν την ζωή τους και να «οικοδομούν την Βιογραφία τους» (A. Giddens, Ν. Μουζέλης κ.α.). Την ίδια στιγμή αλλάζουν ραγδαία και οι άλλοι δυο κοινωνικοί πόλοι. Το κράτος και η αγορά. Το κράτος ιδίως στην Ευρώπη βρίσκεται μέσα σε ένα πρωτοφανώς πολύπλοκο πλέγμα δεσμεύσεων και συσχετισμών και κινείται στην τροχιά αυτού που ονομάζεται Διακυβέρνηση (Governance) ενώ η αγορά μέσα στο πλέγμα της παγκοσμιοποίησης και του διεθνούς πλέον ανταγωνισμού του κεφαλαίου, της εργασίας και της γνώσης. Όλα είναι ρευστά και μεταβατικά και χρειάζεται χρόνος για να δούμε τους συσχετισμούς. Επιπλέον, στην Ελλάδα, έχουμε γυρίσει πίσω 10 χρόνια και αν θέλουμε να συγχρονιστούμε ξανά πρέπει να κάνουμε πολλά πράγματα ταυτοχρόνως. Ένα από τα πιο σημαντικά είναι να ξαναδούμε την ελληνική κοινωνία μέσα από την οπτική της Κοινωνίας Πολιτών. Το πιο δύσκολο αλλά, ίσως, το πιο ελπιδοφόρο.

